

16—

MAGYAR SHAKESPEARE-TÁR

A VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI M. MINISTER
TÁMOGATÁSÁVAL

KIADJA A KISFALUDY-TÁRSASÁG SHAKESPEARE-BIZOTTSÁGA

SZERKESZTI

FERENCZI ZOLTÁN

XI. KÖTET

BUDAPEST

KILIÁN FRIGYES UTÓDA BIZOMÁNYA

IV., váczi-utca 32

1919

304230

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM-JEGYZÉK

A XI. KÖTETHEZ.

Értekezések.

	Lap
Hegedüs István: Shakespeare és a görög tragikusok	1
Ferenczi Zoltán: «A hogy tetszik.»	12
Fest Sándor: Shakespearei motívumok Vörösmarty drámáiban	29
Rakodczay Pál: A helyzet Shakespeare drámáiban	56
Elek Oszkár: Shakespeare a magyar irodalmi köztudatban. (Első közlemény.)	80
Weber Arthur: Shakespeare és az osztrák irodalom. (Harmadik közlemény.)	125
Kádár Jolán: A budai és pesti német színház Shakespeare-sugókönyvei. (Első közlemény.)	180
Ferenczi Zoltán: Shakespeare szonettjeiből (LXXV—CXXVI.)	232
Czeke Marianne: Kazinczy Ferencz Macbeth-fordítása Bürger után. (Második közlemény.)	251
Rózsa Dezső: Kiadatlan magyar Shakespeare-fordítások. I. Vajda P. Hamlet-fordítása	282

Irodalom.

<i>The commedia dell' arte. A study in Italian popular comedy.</i> By Winifred Smith. Columbia University Studies in English comparative literature. Rózsa Dezsőtől	289
<i>Martin Marprelate and Shakespeare's Fluellen.</i> Rózsa Dezsőtől	291
Georges Pellissier: <i>Shakespeare et la superstition shakespearienne.</i> Elek Oszkártól	292

Vegyesek.

Ferenczi Zoltán: János király IV. 1. színének első magyar fordítása egy ifjusági elbeszélésben	299
Ferenczi Zoltán: Náray Antal »Romeo és Julia« fordítása	305

	<i>Lap</i>
F. Z.: Gondol Dániel Shakespeare-ről és saját fordításairól ...	313
F. Z.: A Hinz és Kunz név Aranynál....	314

A magyar Shakespeare-irodalom.

<i>Hellebrant Árpád</i> : A magyar Sh.-irodalom az 1917. évben ...	315
--	-----

Hivatalos közlemények.

A budapesti Nemzeti Színház Shakespeare-előadásai 1918-ban ..	318
A Kísf.-Társ. Shakespeare-előadásai az Uránia-színházban ...	319
A Szabad Lyceum szabadegyetemi előadásai Sh.-ről Ujpesten 1918-ban	320

SHAKESPEARE ÉS A GÖRÖG TRAGIKUSOK.

Irta : HEGEDÜS ISTVÁN.

Shakespeare csak Seneca útján ismerte a görög drámák nagy meséit. Senecát ismerhette eredetiben, de az ő korában már öt oly fordítása is volt, melyek az akkori angol renaissance szellemét tükrözik vissza. A retorikai formában átdolgozott görög dráma ezekben még szónokiasabb jelleget öltött. De Shakespeare Senecán keresztül fölfedezte a görög drámák meséiben rejlő igaz tragikai felfogást. Azt lehetne állítani, hogy a görög drámák igazi tragikumának forrásaihoz jutott.

Volt alkalmam Seneca sententiáinak hatását kimutatni Shakespearenél; volt alkalmam a hyperbolát, e sajátos shakespearei figurát szintén párhuzamba állítani Seneca tulzásaival. De ezek csak stilszerű formák, melyek Shakespeare-re hatottak. Ám Shakespeare a valódi tragikumot kereste minden mesében és ebben őszerejével még Senecán keresztül is áttört a görög tragédia.

Nem is kell különösen hangoztatnom, hogy Shakespeare a görög drámát a maga mivoltában csak az eredeti formában ismerhette volna meg. Ettől az Erzsébet-kori drámai felfogás messze állott. E rövid tanulmány előre elhárítja az egyenes párhuzamba állítás lehetőségét. Az úgynevezett «Motivenreiterei»-ra nincs kedvem. Eredményre nem vezetne. És ha mégis merészkedem Shakespeare és a görög tragikusok közt bizonyos kapcsolatot keresni, annak egyetlen — azt hiszem — teljesen jogosult formája van és ezt a görög tragikai mesék tragikuma termékenyítő hatásának kimutatásában lehet megtalálni. Egy szép könyv hatása alól nem bírtam

megszabadulni. Ez Cambellnek *Tragic drama in Aeschylus, Sophokles, and Shakespeare* (London, 1904.) cz. munkája, melyet szerző, a St. Andrews egyetem nyugalmazott tanára, evvel a jelszóval adott ki: *senectuti seposui* (öreg koromra tartottam fenn). Ebből a görög tragédia alapos ismerete alapján írt munkából ösztönzést merítettem a további kutatásra.

Cambell több közös jellemvonást talál a shakespearei tragédiákban és a görög drámában. Nem sorolom föl az ő külön pontokban föllállított tételeit, melyek a görög dráma virágzásának fénykorát Shakespeare korával párhuzamba állítják. E pontokban az igazi tragikai mese főtulajdonságait megtaláljuk: a néphagyományban gyökerezik, a nép képzeletében megalkotott meséből indul ki, kerek egészsze válik, az emberi élet ős, kezdetleges formái közt mozog, a legőszintébb, legmélyebb, mondhatni primitív szenvedélyek képét nyújtja: boszú, szerelem, féltékenység, hazaszeretet, politikai pártdüh és a felkavart szenvedélyek sodró árja ragad a bűnre, mely mindig a legszentebb érzelmeket sérti: testvéri szeretetet vagy a család szentségét. A népmese alapmotívumaiból alakul a dráma meséje. Minél bensőbb kapcsolata van a népmesével, annál egyetemesebb a hatása és pedig a különböző korokon és történeti milieukön a népmese őseredetisége tör keresztül. Shakespeare Lear-je, Macbeth-je, Hamletje valódi rokonságot mutat a görög dráma meséiben előforduló alakokkal. Cambell helyesen mondja: «Valódi, a mesében gyökerező analogia van Oedipus király és Macbeth Tyrannisa, Orestes és Hamlet, Oedipus fiai és Lear király leányai közt». Közös indítékok: egyetemes emberi indítékok majdnem a népmese szabadságával megalkotva, a történelmi légkörből a népmese hetedhét országának légkörébe áthelyezve. A Lear meséjében irracionális elem a Cordelia kitagadása. Minden népmese közös jellemvonása az irracionális elem. Az őrjöngő Lear király a viharban az emberi egyetemes nyomorúság színpadának távlatát nyitja meg. Macbethben irracionális elem a boszorkány-jelenet, Oedipus királyban az ő kitétele, atyjával való találkozása, a «vétlen vétség», melyet Aristoteles oly annyira megdicsér, melyet Oedipus atyja megölésével, a Sphynx rejtélyének megoldásával von magára.

A Kr. e. V. század sophista-korában e mese pszichológiai feldolgozása meglepő találkozást mutat a Macbeth meséjében az Erzsébet-korszak fölvilágosult korszakával és a történelmi légkörből is a népmese légkörébe ragad Shakespeare tüneményes képzelme. Hamlet bonyolult lelkébe, bölcselmi gondolatvilágába a népmese epiphaniája a Hamlet atyja halotti árnyának megjelenése, mely ép úgy rászabja a megtorlás kötelességét Hamletre, mint Orestesre a delphii jósa. A mi irracionális elem van, az szabadítja föl a költő képzelmét a megszabott retorikai rationalismus nyügeből és a népmese teremtő képzelmenek végtelen világába ragadja a költőt. A bűn és bűnhődés kérlelhetetlen logikai kapcsolata előttünk szövődik, még pedig úgy a görög tragikusoknál, Aeschylosnál és Sophoclesnél, mint Shakespearenél a lélektani megoldás csodálatos útján. Az Aeschylos kora: sophista korszak. Hiszen Hermes, a *Lelánczott Prometheusban* azt vágja a Prometheus szemébe: hogy «sophista». Nem ugyanezt találjuk-e a dán királyfi lelkivilágában?

Megállapíthatjuk, hogy az indítékok közösek. Mik ez indítékok? Az emberiség első nagy indítékai: a család szentsége, mely ellen a ki vét, tragikai vétséget követ el. Oedipus megöli atyját, bünt követ el.

Ha Aeschylos Prometheus szájába adja azt a kijelentést, hogy «önként» követte el a Zeus isteni fenségét sértő tettet az emberiség iránti szánalomból, a kiirtásra szánt emberfaj megmentése érdekében, Sophokles Oedipusa kijelenti leányának, hogy «akaratlanul» követte el a bünt: édes atyja megölését és az anyjával való vérfertőzést. E két szempont: a két tragikus költő tragikai felfogása közti különbséget tárja elénk, mely különbség vitte Günther (Grundzüge der tragischen Kunst) arra a meggyőződésre, hogy a valódi tragikumot Aeschylos találta föl és nem Sophocles. Shakespearenél az önként és akaratlan tragikus cselekvény csoda alkotása Macbeth, kit a végzet sodort a trón felé, de Lady Macbeth öntudatra kelt, tudatosan vétkezik. A gyilkosság éjszakáján a levegőben hallucinációjában látott tört meg akarja fogni Macbeth, de az kisiklik kezéből, de a valódi tört Lady Macbeth adja kezébe.

És ott van egy másik ős indíték: a házasság szentsége ellen elkövetett bűn és megtorlásának elkerülhetetlen következménye. Clytaemnestra megöli a férjét. Aeschylus szereti a lélektani indokolást. Már Pindarus is kereste. Aeschylusnál Iphigenia feláldozása miatti boszú, Aegisthusól való elesábitatása. A költő halmozza az indítékokat, hogy játékba indítsa. De a «siri áldozat» ép az elkövetett bűn következményeitől rettegő hősnő rossz álmából indul ki. Tehát a transcendentális világ erkölcsi törvényeinek súlyától fél. És ha Clytaemnestra lelki tusáját szembe állítjuk Lady Macbeth lelkitusájával, mely őt tébolyba, halálba viszi: látjuk, hogy a földi ember bebonyolítja magát a földi szenvedélyek útvesztőjébe... keresi az Ariadne-fonalat és nem találja.

Megtaláljuk a tragikusok lélektanában ugyanazon alapvonásokat.

De tovább megyek. A meseszövéseben is megtalálta Shakespeare a valódi tragédia szerkezetének mintáit a görög tragikusokban. Szembetűnik a találkozás Aeschylus és Shakespeare közt abban, a mint rajzolja a két cselszövő asszony eljárását a törbe csalt áldozattal szemben.

Az az álnok és kétszínű beszéd, mellyel Clytaemnestra a hazatérő Agamemnont fogadja, kivált mikor kéri, hogy szálljon le a szekérről és lépjen a biborszőnyegre, melyet lábai elé terítettett a szolganőkkel, meglepő találkozást mutat azzal a fogadó beszéddel, melyet Lady Macbeth mond, mikor a király éjjeli szállásra megérkezik Macbeth házához.

Clytaemnestra így szól:

Ó drága lelkem, szállj le most
Ama szekérről, ámde lábadat, király,
Mely Tróját eltiprá, ne érje föld pora.

Agamemnon tiltakozik a tulzott becézgetés ellen:

Ne is becézz, miként egy asszonyt, engemet,
S ne is köszöntsön ily alázatos szavad,
A föld porába hullva barbár mód szerint.
Utam se tégye irigyeltté a bibor:
Istenhez illik ily pompázó tisztelet.
E tarka szőnyegekre tenni lábamat

Hogy' merjem én, halandó, félelmetlenül. (Aeschylus.

Agam. 896 és köv. sorok.)

Lady Macbeth a szabadkozó királynak így szól:

Szolgálatunk, két annyi volna bár
S kétszerte véve újra, — csak szegény
És egyszerű törekvés volna e
Dús kegyhez mérve, mellyel hajlokunkat
Felséged elhalmozza. Mind a régi
S az új kegyért: felségednek mi csak
Forró imáinkkal köszönhetünk. (I. 6.)

A hízlegés túlárado hangja úgy összhangzik e két nő ajkán, a lélektani távlat oly egyforma, oly egyező a két jelenetben, hogy csodálattal tölt el a görög tragédiáíró mély lélektani leleménye iránt, ki ezt a jelenetet először hozta színre.

Ott van továbbá a jellemalkotás kérdése. Ma már el kell vetnünk a görög dráma hőseinek tipikus felfogását, mellyel kivált a «felelősség» nagy elvét követő brit költőt szembe állítják.

Egyik fő fogása a drámai jellem festésének a parallelismus. Ezt megtaláljuk már a görög drámában. Antigone és Ismene, Aias és Odysseus, Oedipus Coloneus és Theseus, sőt Hercules tonans és Theseus. Ilyenek Regan, Goneril és Cordelia, Hamlet és Horatio, Macbeth és Banquo, és Shakespeare egyéb darabjaiban széltyiben a jellemek ellentétezésében az a csodálatos lelemény, a mellyel ő a drámai jellemfestés e formáját kibővítette.

Mi a parallelismus lényege? Az, hogy az ellentét tárja föl a tragikus hős vagy hősnő lelkében forrongó örvényeket. Az újabb francia drámában Sardou, Dumas-fils, Feuillet Octave mindig állít a darabba egy, a józan ész hatalmával működő alakot, ki a szenvedélytől elvakított hősökkel és hősnőkkel szemben az életbölcseesség nyugodtságát képviseli, hogy a drámai izgalom fergetegébe sodrott hőst vagy hősnőt megmentsék.

És azzal a híres typus-kérdéssel is hogyan állunk? Legjellemzőbb Sophocles *Philoctetes*-ében Neoptolemos jelleme. Atyja egyenes, nyílt jellemét örökölte; de a politikai érdek képviselője, a ravasz Odysseus ráveszi, hogy azt a meleg barátságot, melyet iránta a zord szigetre kidobott Philoctete

érezett, használja föl arra, hogy csalja el a Hercules ijját, melynek érdekében mentek Philocteteshez. — Mikor látja Neoptolemos, hogy mily szörnyű fájdalmat váltott ki Philoctetesben a rászedetés és főként az emberszeretet utolsó szikráját felszító barát rút csalása: elárulja a titkot és kész az egész kiküldetés czélját kockára tenni nyílt bevallásával. Ime: a jellem meghajol a nemes érzéssel és bizalommal eltölt Philoctetes előtt. Ott van Coriolanus, ki enged anyjának.

Az öngyilkosság kérdése is érdekes párhuzamra ad alkalmat.

Nagy veszteség az irodalomra, hogy Senecának *Thebaisa* csonkán maradt ránk, melyben az Oedipus Coloneus meséjét dolgozta föl. De szerencsére megvan az első felvonás, melyben a szerencsétlen Oedipus öngyilkossággal akarja elátkozott életét befejezni. Antigone és Oedipus megvitatják az öngyilkosság kérdését. Megrázó erővel fejezi ki Seneca a vak Oedipus öngyilkos szándékát. Ha szemét kivájta, mikor a szörnyű bűn kiderült, szerette volna a szemgyökére'n át lelkét is kitépni. Antigone elébe tárja a reménységet, hogy véten véségét az istenek jóvá tehetik, az istenség igazságszolgáltatásában vetett eszményi hittel megingatja atyja szándékát és egyben a jó testvér a viszálykodó testvérek ügyének megoldását, mint Oedipus döntő bírósága elé tartozót, kötelességnek tünteti föl. Oedipus legyőzve leánya önfeláldozásának páratlan fensége által, így szól:

A sors csak ezzel győz meg engemet,
Kit senki meg nem győzhetett, csupán
Te enyhited vad szenvedélyem és
Nincs oly teher, mit el nem viselek,
Ha azt tudom, hogy ép te akarod;
Hű szeretetre csakis te tanítsz. (*Thebais* 308 és köv. sorok.)

Hamlet egy bonyolult szellem, egy érzékeny szív, egy tiszta lélek tusája közben roppan meg és tépelődik az öngyilkosság felől. De előtte áll a feladat, mit a síron túlról kapott. Erejét gyűjti egybe és elindul a végzet útján. Aias a téboly pillanatában elkövetett öldöklés gyalázatát érezve, előt-

tünk készül hősi önfeláldozással az öngyilkosságra, mit végrehajt.

De térjünk csak újra a népmesei indíték kérdésére. Érdekes párhuzam állítható föl Lear és Oedipus között. Lear gonosz leányainak képmutatása által megejtve, elköveti a tragikai válságot: Cordeliát kitagadja. Regan és Goneril megvettetésnek, súlyos bántásnak teszik ki, míg végre királyi lénye összeroskad és eszét veszti. Oedipus, a páratlan igazságszeretet typusa, önmaga ellen nyomozza ... önmagát és mikor a haza üdvének érdekében elkövetkezik a megtorlás pillanata, nem veszti el eszét, de kitépi szemét, magát fertőzöttnek tekinti, a trónra alkalmatlannak, megosztja az uralmat fiai közt. A fiuk megbántják. Egyik cycikus írótól tudjuk, hogy a fiúk az öreg vakságát gúny tárgyává tették; zsiradékba takart csontot küldenek asztalára. Ő megátkozta fiait, hogy egymás kezétől essenek el. Regan és Goneril is egymás kezétől vesznek el. Természetesen az Edmund felett kitört szerelmi vetélkedésben. Oedipushoz hű marad Antigone, Learhez Cordelia. Antigone végig kíséri Oedipust a száműzetés kálvária-útján. Cordeliát elszakítja a költő a cselekvés mezejéről és mikor Lear örvengéséből magához tér, Cordeliát fölismeri és meggyógyul. Shakespearenél a tragikum halmozása, hogy Cordeliát megöleti Edmund, kinek lelke mélyén föltámadó első és utolsó bűnbánata még megpróbálja megmenteni, de elkésik. Ha valahol, itt tűnik ki a Sophocles lelkének harmoniája, ki Antigonet életben tartja. Itt magasabb a Sophocles felfogása.

Ne feledkezzünk meg Orestesről. Aeschylus az Orestes lelkében dúló szenvedés daemonait élő alakban jeleníti meg az Erynisekben. De a görög lélek, mondjuk, a görög mesealkotó szellem harmoniája az Eryniseket legyőzi és Eumenidákká, Athen jóteknőy daemonáivá változtatja. A kibékülés egyszerre megy végbe a színpadon és a lélekben. Valósággal kettős katharsis: Macbethnél a Banquo-jelenet, Euripides Iphigenia Tauricájában a hallucinatio formájában megjelenő Erynisekben, kiket csak ő lát és Pylades nem látja, teljesen analog.

Megjegyzem, hogy Euripidesnél is a parallelismus teljes

fényében áll előttünk az Orestes és Pylades ellentétében, melyet Goethe *Iphigenie in Tauris*-ában oly mély lélektani távlatban állít elénk.

Cambell utal a Philoktetes zord magányának rokon-ságára a *Vihar* magányával, sőt kapcsolatba hozza a magányba vonuló Shakespeare egyéni életének utolsó fordulópontjával. A magányba vonuló költő az életet magasabb szempontból, mint színjátékot tekinti. Oedipus is Colonusba, a magányos, szent ligetbe megy, vele megy szülőföldre boldog emlékeihez térve meg — Sophocles. Az élet nagy katharsisán megy át Shakespeare Prosperója, mint maga Shakespeare. Oedipus megy a megdicsőülésbe, Sophocles sírja szélén elindult a lelke mélyén rejlő mystikus világba. És ott van még az epilógus, melyet Shakespeare következetesen elmondhat valamely alakkal, a drámai cselekvényt összefoglaló tanulságképen, mint Fortinbras Hamlet felett. Ezt megtaláljuk Aias halála után. Maga Odysseus szolgáltat igazságot a nemes léleknek.

Bár első pillanatra csodálatosnak látszik, nem állhatok ellen még egy párhuzamnak. *Medea* és *Othello* sorsában sajátos találkozás van. Othello, a szerecsen mór, Velence legszebb hölgységét hódítja meg. Bűbájt, varázslatot, babonát láttak e csodálatos hódításban. A velencei tanács elé kerül az ügy. Desdemona vallomása feledhetetlen benyomást tesz. Nem kuruzslás, hanem a részvét és a hősi nagyság iránti bámulat ejtette meg Desdemona lelkét. Othello elbeszélése a kiállott veszélyekről, hősieb bátorsága, férfi jellemének fensége büvölték el Desdemonát, a mint Didot Aeneas. De azért a viszony érthetetlen és éppen azért vált végzetessé. Othello vulkanikus lelke elperzselte a velencei ég e gyönyörű virágát. Már a helyzet megadta Jagonak a lehetőséget, hogy aljas boszuját keresztül vigye. A féltékenység felköltésének gondolata önként kínálkozott a nemtelen gazembernek. És a vulkanikus szenvedély kitört. Összetörte a chrysalitból alkotott kincset.

Medeát, a barbár nőt megejti a hellen levante híre, szépsége, nimbusa. Megszerzi a bűn árán is magának. És Jason cserben hagyja, eldobja magától, mihelyt nagyságának

útjában állott. Medea boszuja e vulkanikus lélek daemoni hatalmával égeti el a vetélytársat és teszi nyomorulttá Jasont. Megöli gyermekeit, mert a szerelmi boszú nem tehetne volna elég szerencsétlenné, csak a gyermekek holtteste lehetett elég érték, a melyen Medea megválthatta keserű boszúját. A szercecsen férfi és a barbár asszony megtorlásában van megdöbbsentő erő, igazi tragikus katasztrófa. Euripides egyenrangú társa Shakespearenek e merőben új tárgy kitalálásában és a felvetett lélektani feladat megoldásában.

Érdekes még szembeállítani a *Vihar* Prosperóját Aeschylus Prometheusával. A kultura csodáit képviseli mind a kettő. És mind a kettő látja, hogy a kultura boldoggá nem tesz. Prospero összetöri varázsbotját, Prometheus egy utolsó fenéges feljajdulásban hivatkozik az aetheri fényre, az örök igazságra, hogy mily méltatlanul szenved azért, mert igen szerette az embereket. Még abban is népmesei vonást látok, hogy Leart a legifjabb leánya nem hagyja el, Oedipust pedig Antigone. A népmesében mindig a legkisebb királyfiú az igazság képviselője. Eteoclessel és Polyneikkossal szemben úgy viszonylik Antigone és Ismene, mint Regannal és Gonerillel szemben Cordelia.

Végül meg kell emlékeznem a pathosról, melynek külön tanulmányt szántam. A pathos retorikai kifejezésében leleményes és gazdag Seneca, kinek hatását megérezte Shakespeare, de itt is a pathosnak azt a nemét juttatta érvényre, melyet a népköltészet oly megható közvetlenséggel bír kifejezni. A pathos a maga eredeti népköltészeti formájában az emberi szenvedésnek elemi erővel való megnyilatkozásában áll. Shakespeare e téren is találkozik a görög tragikusokkal. A pathost Aristoteles is nagyrabecsülte. Hiszen Euripidest, ki ellen a jellemfestés, a műszerkezet tekintetében több kifogás van, τραγικώτατονak = legtragikusabbnak tartotta a drámaírók közt. És igaza van, mert a tragikai hangulat a szenvedés által keltett szánalomban gyökerezik. De a pathos őszinte igazságát Aeschylusnál és Sophoclesnél jobban megtaláljuk; megtaláljuk főként koruknak lyrájában. Shakespeare Senecából kiérezte a pathost.

A ki Electra fájdalmát az Orestes vélt hamvvedre fölött

átérezte, a mint azt kifejezte Sophocles; a ki Euripides Hekabéjának gyászát, panaszait, sirámát, föllázadó boszú-érzését tolmácsoló pathetikus részek igaz emberi hangját meghallja; aki ugyancsak Euripidesnek a peloponnesosi háború borzalmait által előidézett mély meghatottságát átéli, mely a *Heraclidákban*, *Hecubában*, *Ottalom keresőiben*, *Trójai nőkben* végig zokog: önkénytelenül gondol a Shakespeare királydrámáiban kitörő gyászhangokra. Mindennek koronája II. Richard siráma és Constantia élő fájdalma Arthur miatt *János királyban*:

Nem tölti be távol fiam helyét,
Az fekszik ágyán, az jár-kelek velem,
Felölti kedves arcát, szavait
Ismétli, minden tagja kellemét
Eszembe hozza és üres ruháit
Növendék természetével tölti be:
Van hát szeretni ezt a bűt okom. (III. 4.)

Mintha csak Electra sirna a hamvveder fölött. De hát ha még az Aeschylus és Sophocles *Niobeja* megmaradt volna! Az anyai fájdalomnak minő kitörését hallanók ma is! Aristophanes gúnyolódik Aeschylussal, hogy az ő *Niobeja*, midőn gyermekeinek egy harmadát elvesztette, a gyermekek sírjára ül és semmit sem szól, mint Prometheus sem, a meddig hóhérai a színen vannak. E fenséges hallgatás (aposiopesis a retorikai neve) a néma fájdalom symboluma. Les grands douleurs sont solitaires. De Prometheus feljajdulása, melyet az Oceanidák meghallottak, következtetnünk enged arra, hogy Niobe is könnypatak omlása közt panaszolta el a sorsát. Hiszen e könnypatakról szötte a népképzelem a Sipylus sziklájáról lecsorgó forrásról a mondát, melyről már Homeros megemlékezik. Mint sirhatott Sophokles *Niobeja*, azt elgondolhatjuk *Electra* siralmait után!

Érdekes párhuzamba állítani Constantia feleletét, melyet Pandolfonak ad, ki őt vigasztalan fájdalomért örültnek monddta,

Örült én nem vagyok, nagyon, nagyon is
Érzek minden csapást külön-külön...

Aeschylus egy töredékével, melyben azt mondja, hogy a Halálra a *Peitho* (Rábeszélés) nem hat. A Stobaeustól megőrzött töredék így hangzik:

Csak a Halál nem vár ajándokot
Az Istenek közt s áldozatra nem néz,
Oltára sincs, paeon se zeng neki,

A *Rábeszélés* nem hat [ő reá (Nauck: *Trag. Graec.*

Fragm. Aeschylus. 161. töredék.)

II. Richard is, mikor Bolingbroke felhívja, hogy mondjon le a koronáról, így felel:

Ugy koronámról: bűmről sohasem,
Országot, koronát neked hagyok,
Bűm országát nem: itt király vagyok.

(II. Richard. IV. 1.)

A görög dráma lyrája hány hangját, hány édes-fájó dalmát zengte el az élő, egyetemes emberi bánatról. Elég Aeschylusnál az Oceanidák karára és a Persák fenséges kantatéjára gondolni. A tragikus hangulat ellenállhatatlan erővel ragad meg. Csak hogy a bú kifejezése a görög zene összhangjába olvad át.

E vázlatos rajzban kívántam feltüntetni, hogy Shakespeare, ha Senecán keresztül is, fölfedezte a görög tragikai mese mélységes igazságát és eltalálta a tragikai hangulat valódi kifejezését. Elmondhatni, hogy a görög dráma alapvonásai megadják annak a nagy alkotásnak főbb elemeit, melynek megteremtője Shakespeare.

«A HOGY TETSZIK.»

Irta: FERENCZI ZOLTÁN.

I.

Eléggé köztudomású, hogy Shakespearenek éppen nem minden darabja tartja magát a színen, sőt a legtöbb nem. Ha olvassuk őket, bármelyiket, mindenik magas gyönyört okoz s ha ugyanazt a művet színpadon látjuk, csalódva jövünk el. Sőt mentől ritkábban adott művét elevenítik fel, a csalódás többnyire annál nagyobb. Ennek oka rendszerint az, hogy a nagyobb műveknél már megszoktuk a képzelet és valóság viszonytávolságát, emezeknél erre még nem gyakoroltuk be magunkat s a közt, mit olvasásban az előadásra nézve elgondoltunk és a mit rendesen kapunk, igen nagy a távolság. Még nem tanultuk meg a csalódás keservét, mint pl. egy Hamlet- vagy Lear-alakításnál. E mellett ezeket többnyire jobban is adják, mert megvan minden főbb személyről a felfogás történelmi hagyománya s ezen kívül az ily alakításokra fordított színészi ambíció is nagyobb. Továbbá az állandó ismétlés, újratanulás új meg új, addig észre nem vett részlet felfogására, kiemelésére vezeti a színészt. Mindez előny nincs meg a ritkán adott daraboknál. Mindebből az foly, hogy ha egy Sh.-mű kevés előadás után letűnik a műsorról, nem a darab bukik meg, a mely meg nem bukhatik, hanem az előadás. Vagy ha, mint nem egyszer, hibás színészi felfogás mellett is a mű tetszik, magyarázata az, hogy a nézők tömege éppen oly tudatlan, mint a színész, sőt tudatlanabb, mert ez a mű betanulásával mégis felfogott valamit, ha hibásan is.

Ezeket és hasonló gondolatokat az *A hogy tetszik* (*As you*

like it) előadása ébresztette fel bennünk. Ismeretes, hogy a budapesti Nemzeti Színház sohasem hozta eddig színre; most előadását néhány műbarát óhaja és Rákosi Jenő új fordítása okozta, mely valóban a réginek teljes és részletes átdolgozása. Ez a színrehozatal adott rá alkalmat, hogy némieket e műről, kivált fő alakjáról s ennek helyes felfogásáról elmondjunk.

A műről a közismert vagy mindenütt föllelhető adatokat röviden adjuk. A darab címe a költő az alapul vett Lodge-féle regényben talált ugyan ujjmutatást, mert az előszóban ugyanily fordulattal ajánlja szerző művét az olvasónak; de azért igaz lehet Brooke nézete is, a ki szerint Shakespeare kimosolyogta a címet egy nap, miután elolvasta, a mit írt: «Vegyétek, a mint tetszik, a miként óhajtjátok. Vegyétek vig-ságát vagy komolyságát, gondolati vagy képzeleti anyagát, komoly vagy kedves jellemeit, ifjú szerelmét és öntudatos mélabúját — vegyetek bármit belőle, a mi tetszik. Sok van itt, ami mindenféle embernek tetszhetik. Gyönyörűségetekre van írva. Vegyétek így.» Hihető, hogy a költő is saját gyönyörére, még pedig, mint egy pár kisebb ellentmondás a darabban mutatja, rövid idő alatt írta s figyelmesen kijavítani nem vett rá időt. Mindenesetre pár részlet s maga a befejezés is elnagyolt. Azonban másfelől minden, a mi költőileg és erkölcsileg belőle foly, mi emberismeret van benne, fényesen tanúsítja lángeszét e művében is. Már pedig ilyen van benne bőven, de ezt most csak éppen érintjük.

A költő e művét a polgárháborút rajzoló néhány nagy tragédiája után írta, azaz *II. és III. Richárd, IV. és V. Henrik* után 1599-ben. Három napfényes vigjátékot írt ekkor egymásután. *A vízkereszt, Sok hűhó semmiért* s az *A hogy tetszik* címűeket. Ezekben megint az ő bájos vidámsága uralkodik, mely talán kedélyének legfőbb alapvonása és visszatér bennök a szerelem változatos rajzához, mely a költőt mindig legjobban vonzotta, mint mely mindig egy, de sohasem egyforma s változatossága nagyobb, mint bármely emberi érzése. S ez annál jellemzőbb a költőre, mert e művek íráskor már túl volt a Dante-féle élet felén, 35—36 éves volt; de megőrizte lelkének teljes derűjét és ifjúságát. Vagy mond-

juk inkább, az élet nagy összeütközéseiben, bizonyára gyötrő küzdelmeiben átesve, a férfiúság teljének kezdetén még egyszer újra helyreküzdött lelkének összhangját s így írta e három vigjátékát s köztük az *A hogy tetszik*-et, ezek koronáját, melyben oly vidám bölcsesség, oly egyetemes emberi érzések, oly finom jellembeli ellentétek, a szerelem oly zavartalan, kimondhatatlan kedves rajza, a kedves enyeltés oly bűbája van; mint talán még nála sem fordul elő többször és a sok irányból szótt, különben egyszerű események összhangja végül egy teljesen megnyugtató, édes hangulatba ringató megoldásban nyer befejezést.

Az *A hogy tetszik* tehát a szerelem vigjátéka s valóban az egészen a szerelem és szeretet különböző nyilatkozatai éppen úgy uralkodnak, mint Shakespeare művei közül is még csakis *Romeo és Juliában*, melylyel rokonsága, noha emez tragikus kimenetelű, kétségtelen. A szerelemre példák Rosalinda és Orlando, Silvius és Phoebe, Próbakő (Touchstone) és Juczi (Audrey), Celia és Oliver, a szeretetre Celiáé Rosalinda iránt és viszont, a Celia szeretetének párja, Adámé, az öreg szolgálé (ezt a szerepet Shakespeare alakította a színpadon) Orlando iránt, a Próbakőé Celia iránt és Rosalindáé apja iránt, melyet azonban szerelme háttérbe szorít, végre az összes száműzötteké a száműzött Herczeg iránt. Mindezek nagy része azonban csak egy-két mozzanatban van, noha jellemzőn rajzolva; a darab főtárgya Rosalinda és Orlando szerelme, a többi jóformán csak környezet ennek kiemelésére. Sőt közülök a Celia és Oliver váratlan szerelme teljesen meglepően van odavetve Oliver hirtelen való jellembeli átalakulásával együtt, a gazból a legjobb testvérré, mi így nem is egészen elhihető s a költő még azt az indokát is mellőzi, melyet a mű alapjául szolgáló Lodge-féle regény¹ felhoz, hogy t. i. Oliver megmenti a rablók kezéből Celiát. Ezt Shakespeare meglehet, hogy a gyors kidolgozás miatt hagyta el; de

¹ Rosalynde, Euphues' Golden Legacie. 1590 (1592, 1598, 1604, 1609, 1612 stb.) A mű a Gamelyn mondán alapszik. A költő híven követi egyébként a regényt a szükséges módosításokon kívül, talán mert a mű közismert volt.

lehet az is, hogy a cselekvény egyszerűsítése miatt tette, vagy lehet, hogy nem akarta a főfigyelmet megosztani, mert hiszen ebben Rosalindának nem adhatott szerepet. De másfelől e gyors szerelem egyik legfőbb elvéből folyt, hogy t. i. a szerelem egyszerre, mint villámcsapás, az első látásra teljesen betölti, meghódítja a szívet, mint Shakespearenél majdnem mindig, mint *Romeo és Juliában* s annyi más helyt. *A vihar* mutatja, hogy e felfogása végig kísérté életén át. Ezért mondatja Phoebe-vel, midőn Rosalindába első látásra, férfinak véelve, beleszeret:

Most látom, haj, nagy a költő mondása:

«Ki szeretett, ha nem első látásra.»¹ (III. 5. szín.)

Valóban a szerelem e művében is mindenkit az első látásra meghódít. Így szeret bele Rosalinda Orlandóba és fordítva, így tehát Celia is Oliverbe: «alig találkoztak, már látták is, alig látták, már szerették is egymást»; így Phoebe a férfinak vélt Rosalindába, sőt Touchstone is Audreybe. Semmi sem mutatja Shakespeare lelkének, sőt vérének hevét és természetességét inkább, mint a szerelem ily felfogása, meg az, hogy a szerelmet mindig, mint a legtermészetesebb, legemberibb érzést mutatja be. Szerelmesei tehát nem habozók, nem félénkek, nem is szégyenlősek, álszemérmesek, affektáltak vagy érzelősek, hanem impulsívek, egyenesek, őszinték, kitartók, hívek, szerények, de egyszersmind határozottak, szügiesek, de tele szenvedélylyel, elszánással s a valóság tüstént ajkukon lebeg. Egyszerre szabadok és tartózkodók, nyíltak és szemérmesek, vágók és szügiesek.

E mű lényege tehát Rosalinda és Orlando szerelme; sőt ebben is főképp Rosalindáé. Ő a mű középpontja. Minden körülte forog, minden cselekmény szálát ő tartja kezében s

¹ Dead shepherd, now I find thy saw of might:
Who ever lov'd that lov'd not at first sight?

Pontosan: «Most értem, holt pásztor, szód mily igaz» stb. A holt pásztor Marlowe, kinek hattyúdala, *Hero és Leander* cz. elbeszélése, a költő halála után (1593) jelent meg 1598-ban. Ebből a második sor ez. Sh. ismerte ezt az elbeszélést s bizonyára ezért hivatkoztatja Rosalindát a *Hero és Leander* történetére a IV. 1. színében.

végül mindent ő old meg. E tekintetben a költő művei közt egyetlen, mert nincs más darabja, melyben a főalak ennyire egy nő volna. Mindenütt legfőlebb a második hely övé, legtöbbször az sem. Ebben Rosalinda nemcsak fő, hanem minden. Ezért Rosalinda alakításával sikerül vagy nem a mű előadása. Ez kétségtelen.

Habár azonban ez a mű lényegében a szerelem vigjátéka s oly sokféle szerelem és szeretet van benne rajzolva, ezek tehát mind háttérbe szorulnak Rosalinda és Orlando szerelmi története mellett. Ezen kívül mennyire mások, mennyire különbözőek amattól! S tulajdonképeni céljok, noha minden látszólagos számítás nélkül, úgy látszik az, hogy amannak báját, lelkiességét, eszményi s mégis életteltjes vonásait csak annál jobban kiemelik, mert hiszen a mű meglehetne nélkülök. Mindenesetre a változatosság is állt a költő szeme előtt; de nem mint cél, hanem mint eszköz a Rosalinda szerelme magasrendűségének bemutatására, mely a lélek s nem az érzékek exaltációja és meggyőződése. Így a Silvius és Phoebe szerelme voltaképen pásztorjáték az Erzsébetkori ily játékok mintájára. Lehet, hogy szatira is kívánt lenni erre az irodalmi szerelmi játékra; de mindenesetre ellentét a Rosalinda és Orlando mesterien rajzolt természetes szerelméhez e mesterkelt szerelem. Ezért adja ezzel szemben is a költő Rosalinda kezébe a kifejlés vezetését, ki midőn ostromozza Silvius férfitlan epedését és gyámoltalanságát, sőt ellenállásra biztatja; egy szersmind azt, hogy Phoebe beleszeret a férfinak hitt Rosalindába, Rosalinda felhasználja, hogy a lánykát beteges érzélgősségéből kigyógyítsa s így a gúnynak induló rajzból végül is kedves realitás lesz. Ezt Shakespeare nem is tehette volna másként, mert a szerelmet mindig komolyan, mint a lét egyik fő alapelvét fogta fel. Rosalinda szerepe ebben az episodban összekapcsolja ezt a főcselekménnyel s megadja jelentőségét annak, hogy a költő oly gondosan s részletesen dolgozta ki, mint a fő szerelmi történeten kívül a többit egyet sem.

Hasonlóképen lefolyhatna a főcselekmény a Próbakő és Juczi szerelme nélkül. Azonban ez, mint a durva, testes szerelem, ellentétként csak annál jobban kiemeli Rosalindáét

és Orlandóét. Világosan ez volt a költő szándéka a mellett, hogy Próbakő helyzetébe, ki sehogys érzi jól magát az erdőben, több változatosságot akart behozni, bárha ezzel magának Próbakő jellemének nagyobb érdekességet nemcsak nem ad, hanem némileg lentebb szállítja. Finom költői érzékkel ebben nem adott részt Rosalindának, csak éppen abban, hogy a végkifejlésben ez a pár is ott van, mert hiszen végre is nincs túl az erkölcsiség határán. Ilyen illusztrációkép szolgál Oliver és Celia váratlan szerelme is, melyet a költő, a nélkül, hogy mondaná, szintén egészen másnak, inkább az érzékek hirteleni fölébredésének, melyek nem elmélkednek s nem is akarnak várni, mint a lélek nemesebb vonzalmának rajzol s ezért csak igen kevés szóval mások által mondatja el kétszer is az V. felvonás 2-ik színében. Rosalinda szavai, a mint róla Orlandonak beszél, olyszerűek, mintha nem is helyeselné s a költő hasonló tapintattal nem is hozza színre itt Celiát s nem is beszélteti előttünk sem Oliverrel, sem Rosalindával az egész hirteleni szerelemről, valamint nem szerepelteti sem Próbakőt és Juczit, sem Olivert és Celiát abban a kedves jelenetben sem, melyben más napra megígéri, hogy mint a bűvészetben jártas, mindent kedvezően fog megoldani.

Mindez mutatja, hogy mennyire Rosalinda művészi alakításán fordul meg a mű színpadi sikere s mekkora lehet a gyönyör, melyet a mű előadása a mély tanulmányozónak is nyújthat, ha ennek a jellemnek alakítása lehetőleg megfelel azoknak a nagy igényeknek, melyeket a költő Rosalindához kötött, midőn e legbájosabb, legnőiesebb, de egyszersmind nagy jellemű, mélyen gondolkozó, tiszta elméjű, éles szemű, gyöngéd női jellemet megalkotta, ki bár végzetesen s egyszerű szerelmes lesz, de sokkal eszesebb, hogy sem vakon kövesse első benyomását, mely mint sokszor, lehet hamis is. Ő csak méltónak akarja adni szívét és kezét. Esze éppen akkora, mint szerelme. Önérzete, magas helyzetéből eredő méltóságának, nemes nőiességének tudata éppen akkora, mint szerelme által okozott belső megindulása. Ezért egy pillanatra sem feledkezik el magáról, mindig előkelően tartózkodó; fölényes esze és női méltósága mindig uralkodik a helyzeten;

mindig van egy szellemes megjegyzése, egy humoros, kedves ötlete; mély belátása mindig készen tart egy megszürt bölcsességet tanusító észrevételt, telve erkölcsi nemességgel és szépséggel, melyek mint gyöngyszemek peregnek le ajkairól. Ha egészben is e műben a költő csak úgy szórja gazdag élettapasztalatának és emberismeretének megannyi aforizmáját, úgy, hogy e tekintetben kevés műve áll ily magasan, még kevesebb fölötté és ezekkel büvölködteti alakjait; azonban egynek sem ad ajkára több bölcsességet, több erkölcsileg nemes mondást, mint Rosalindáéra és egyet sem ragyogtat több fényben, nagyobb változatosságban. Hozzá mérve, minden alakot háttérben hagyott, még a mélabús Jacques-ot is, kiben nem egészen ok és alap nélkül keresték Hamlet előképét vagy inkább előpróbáját s kinek nyilatkozataiban a költő már most sejteti azokat az okokat, melyek élettapasztalatai miatt kedélyét gyötörték s komor gondolatokkal töltötték el; de most még legyőzi őket s a napfényt teszi uralkodóvá és győztessé. A művön magán is bizonyos pessimistikus lehelet vonul keresztül, mely talán először jelenik itt meg a költő művei között ily kifejezetten. E mélabú még szelid, a vidámság győz az elkeseredett világnézleten, sőt Orlando, Rosalinda, Touchstone egyaránt leverik a vitában Jacquesot; de talán csak azért, mert itt Arkadia verőfényén élnek az emberek, távol a romlott várostól és udvartól. Ezért a költő a komoly, nehéz eseményeket csak érinti, Jacques még magára áll. De ezt is csak mellékesen kívánjuk ez alkalommal megjegyezni, mert nem czélunk az egész darabról írni.

II.

Térjünk vissza Rosalindához, mint mostani fejtegetésünk főtárgyához. Az előbbiekből következik, hogy Rosalinda minden ízében igazi nő, de magasabb rendű nő. Egy fejedelem leánya, ki mindazt a műveltséget elsajátította, mit rangja magával hoz s ezt esze, jelleme, belátó értelmisége még nemesebbé s mindennek felett egyénivé teszi, a ki egyszersmind felsőbbrendű egyén, mint a mű bármely más jelleme. Nemessége, komolysága, szelleme uralkodik mindazok felett,

kikkel érintkezik. Nem elnyomja, hanem kiemeli őket s befolyása mindeniket nemesebbé teszi. Méltósága mindenkivel szemben érezteti erejét, még keménylelkű nagybátyjával szemben is, ki elűzte atyját és az ő élete felett rendelkezik. Érzi alája rendeltségét, illő tisztelettel szól hozzá; de minő méltósággal, nemes önérzettel utasítja vissza vádjait, midőn árulónak tartja őt is s erre elég az, hogy atyja leánya. Ezt feleli:

Az voltam, midőn elvevéd országát,
És az, midőn száműzte őt fenséged.
Nem öröklünk ám árulást, uram;
De ha barátinkról ránk szállna bár,
Mit nékem? Atyám nem volt áruló. (I. 3. szín.)

Ezek azok, mik Rosalinda jellemének fő vonásai, hozzávéve valami egészen sajátos vidámság-kedvelést, szellemet, tiszta látást, a bajok közt való csüggedni nem tudást, a vidámság mellett mindig megőrzött tartózkodást, a túlzás kerülését, az ifjú kedvesapongás alatt is mély komolyságot, gyöngédséget s valami józan egyszerűséget. Tehát a kiváló nőiesség sok és mindenben egyéni vonásait egyesíti. Tehát éppen nem egyszerű jellem s teljesen szabadjára érzéseit csak éppen Celiával szemben engedi. Minden mással szemben tartózkodó, szűzies és alapjában mélyen komoly, mint minden mély érzésű ember. A költő, szemmel láthatón, különös gyönyörrel dolgozta ki ezt az alakot s főnek tette művében, kitől tehát mindenki és minden függ, de minő böles beosztással, hogy a többieket nemcsak nem nyomja el, hanem mintegy magához emeli s jellemök átalakítására elhatározólag befoly.

Az első felvonásban mint elnyomott s bátyja zsarnoksága alatt szenvedő nőt, a költő melancholikus hangulatban mutatja be, kinek sorsát csak barátnéja szeretete enyhíti. Természetesen ifjúi jó kedve itt is elő-előtör, meg elhallgat, mint a kaliczkában élő madár dala. A költő tehát már itt megadja Rosalinda jellemének alapvonásait: a mély komolyságot és vidámságra való hajlamot. Ehhez járul rögtön fölébredt szerelme Orlando iránt, mely oly szenvedélyes erővel tölti el, mint szerelem valaha szívet. Egyenessége nem en-

gedi, hogy ezt legalább oly alakban el ne árulja, hogy a rangban alatta álló Orlandót ne biztassa, mint ez uralkodónők szokása, ha valakit arra akarnak feljogosítani, hogy kezőkért föllépjenek. Mily bájos e pár szóból álló jelenet! A herczeg durva a győztes Orlandóval szemben, mert a száműzött herczeg egyik hívének fia. Ekkor Celia biztatására, kit sért apja bánásmódja, megáll a két nő, hogy szerencsét kívánjon neki. Celia pár kedves szót mond, Rosalinda pedig, mint atyja egyik volt híve fiának, arany lánczot ad neki, melyet nyakáról vesz le. Ez azonban még csak emlék. Az első pillanatra szerelmessé vált Orlando annyira meg van hatva, hogy sem köszönni, sem mozdulni nem bír s csak gépiesen tartja a lánczot, mint egy lebűvölt. Rosalinda elmenőben van. Már most szereti Orlandót, sőt még előbb az első látásra nemcsak mély részvétet érzett iránta, mint kiével az ő sorsa egészben oly rokon, hanem meg is szerette¹ s most érzi ugyan, hogy emléket adott, de nem elég biztatást. Egy kis természetes női fogással, — noha Orlando sem nem szól, sem semmi mozdulatot nem tesz, csak magában beszél pár sort, miket a nők nem hallhatnak, — ezt mondja Celiának, mielőtt távoznának: «Hi vissza minket. Büszkeségem sorsommal bukott; megkérdem, mit akar». Visszatérve, megint megszólítja Orlandót: «Uram, szólítál minket? — Uram, jól birkoztál s még többet győztél le, mint elleneidet.» Orlando ekkor sem tud szólni s Rosalinda a Celia hívására, mindenesetre lassan, kissé vonakodva, mintegy várva Orlando szavait, most már egy búcsúszóval (*Fare you well!*) elmegy, a nélkül, hogy szavát venné. Mily bájos e helyzet, minden részletében mily finom, mily nőies! Benne szerelem, tartózkodás, biztatás van, megalázkodás, hirtelenkedés nélkül. Nem egy más mozzanattal is ki lehetne a jelenetet aknázni. Pl. Rosalinda titokban megcsókolhatná a nyaklánczot, mielőtt átadná. Itt is várhatna egy pillanatig Orlando köszönetére s csak midőn ez nem szól, mondja Celiának: «*Shall we go, coz?*»

¹ Ezt bizonyítják Rosalinda szavai a bajvívás előtt már: «*The little strength that I have, I would it were with you*» és «*Fare you well. Pray heaven, I be deceived in you.*» (I. 2. szín.)

«Menjünk, édes?» Ebből világos, hogy csakugyan várt egy kevés időt a válaszra ekkor is. E jelenetet a nemzeti színházi előadáson főkép az által rontották el, hogy Orlando személyesítője a távozó Rosalinda és Celia után futva tett néhány lépést. Ezzel feljogosította Rosalindát, hogy e kérdést tegye: «Uram, szólítál minket?» Ezzel nemcsak elrontotta a helyzetet, hanem a szöveg ellen tett. Hiszen Rosalinda e mondanása: «My pride fell with my fortunes», éppen arra vonatkozik, hogy büszkeségét legyőzte rögtön felébredt szerelme. De ez az utánok futás ellentmond Orlando szavainak is, melyeket magában mond, miket természetesen Rosalinda s Celia nem hallhatnak:

Can I not say, I thank you? My better parts
Are all thrown down, and that which here stands up,
Is but a quintain, a mere lifeless block.¹ (I. 2. szín.)

Az egész jelenet, noha kevés szóból áll, rendkívül sokat kíván néma játékban a színésztől s színésznőtől egyaránt. Egy henye szó sincs benne mélyebb értelem nélkül. Rosalinda alig néhány szót mond, de ezekben benne van az a mély változás, melyen egész lénye átmegy s érezteti bennök, hogy sorsa eldőlt. Orlando a színen maradvá, ezt ki is fejezi önmagáról s ez az érzés uralkodik rajta a következő jelenetben is. Mennyivel egyszerűbb s könnyebben játszható ehhez mérve a Romeo és Julia megismerkedése!

Természetes, hogy ily felsőbbrendű nő nem fog első, még oly mély benyomásának sem engedni. Neki meg kell győződnie kettőről: szerelme talál-e éppen oly mély viszonzásra és hogy szerelme tárgya, Orlando, mint ember, érdemes-e, hogy életét hozzá kösse? Erre való az a próba, melyet a költő a III—V. felvonásban rajzol. Rosalinda férfiruhában él az ardennesi erdőben, ugyanoda menekül Orlando s ugyanott él a száműzött herczeg és kísérete az erdő más részében.

¹ «Nem bírom-e mondani, köszönöm? Jobb részeim mind le-
verve s az, mi itt áll, csak ezéltábla, csak élettelen tönk.» Tehát áll
és nem fut, a minthogy a «quintain» «lifeless block» nem is bír
mozdulni.

Orlando szerelmes versekkel aggatja tele a fákat s ezekből Rosalinda rájön, Celia pedig látja is, hogy Orlando ugyanott van. Most Rosalinda terve kész: megragadja az alkalmat, hogy a szerelemből való kigyógyítás örve alatt magának megszerezze a kedvesével való együttlét örömét és kipuhatolja Orlando érzelmeit, meg jellemét, a nélkül, hogy saját érzelmeit, mint fiúnak, el kellene árulnia. Ez egyike Shakespeare legmerészebb, legritkább, de legérdekesebb helyzeteinek, melyben Rosalinda úgy megőrzi nőies finomságát, hogy egyszerre elbájol és tiszteletet kelt maga iránt. E játékban Orlando feladata az, hogy úgy udvaroljon neki, mintha Rosalinda s nem egy ifjú volna mellette, mit annál inkább tehet, mert úgy is emlékezteti Rosalindára. Ennek a játéknak néhány rendkívül bájos jelenetét adja a költő s a próba mindenestre úgy gondolandó, hogy pár hetet eltart, míg végre Orlando kifárad, mert nem is tudva hogyan, e játék alatt mind szerelmesebb lesz, másfelől Rosalinda mindkét irányban meggyőződve, azt mondhatja Orlandónak: „... tudd meg tőlem (mert most bizonyos czélzattal beszélek), tudom, hogy jó tulajdonokkal bíró nemes vagy» stb. Mert ha nem ezekről akarna meggyőződni, mire a játék? Megmondhatná mindjárt az első találkozáskor, hogy ő Rosalinda s mindjárt tisztában volnának, ha csak a szerelemről volna szó; mert hiszen mindkettő független. Nincsenek ellentálló szülők vagy rokonok ott, kik mint *Romeo és Juliá*-ban egyesüléseket gátlanák s Rosalinda nem lehet kétségben, hogy apja a frigybe beleegyezik. Az egyetlen gát, hogy ő akar meggyőződni s biztos lenni. A próba tehát lényegében nagyon is komoly, mély értelmű és nem henye tréfa.

Rosalinda tehát nemcsak helyzetének, származásának tartozik azzal, hogy kipróbálja Orlandót, hanem még inkább magas gondolkozásának, női méltóságának, vidámsága mellett is mély komolyságának. Ezt teszi is mindvégig. Igaz, hogy Celia semmi ilyessel nem gondol, pedig ő épp oly magas származású, sőt mikor oly hirtelen Oliverbe szeret, még magasabban áll, mint Rosalinda: de hiszen a költő éppen ezzel is meg akarja mutatni Rosalinda felsőségét. Ebből foly, hogy Rosalinda jellemének azt az egész mélyen erkölcsi komoly-

ságát, melyet az ifjúság vidámsága és belátó szellem, meg szellemesség kísér, melyet az I. felvonásban az udvarnál is mutat, magával viszi az ardennesi erdőbe is; de azzal a különbséggel, hogy itt a szabad életben, kellemes környezetben, derült világban kedélye és szellemének egész vidámsága, csapongó jó kedve túlnyomó lesz, mint a kaliczkából szabadult madaré. Nem lehet tehát hibásabb felfogás jelleméről, ha őt, mint a Nemzeti Színház különben jeles művésznője, majdnem kizárólag pajkos vagy kizárólag könnyű kedélyű lánykának fogja fel, ki csak éppen játékból játszik, szeszélyből komédiázik, vagy kedvesen tréfálkozik, mint egy Puck vagy ilyesmi. Ezért ezt a jellemet egy «par excellence» vigjátéki színésznő talán sohasem fogná jól alakítani. Ebből következett az, hogy a Nemzeti Színház előadásában és rendezésében jóformán a legszebb szerelmi jeleneteket nem annyira eljátszották, mint elkomédiázták, talán Reinhardt nem mindenben követendő hatása alatt. Így történt pl., hogy abban a jelenetben, melyben előbb Rosalinda, majd Aliena Orlandonak egy-egy, a fákra akasztott versét olvassák, mialatt Aliena olvas, Rosalinda be sem várva a költemény végét, odaugrik és kezeiből a földhöz üti a papírt, melyre Orlando verse volt írva s aztán taposnak, futkosnak rajta. Valószínű-e az, hogy Rosalinda ezt tegye a szeretett férfiú versével, nem inkább meghatva hallgatja-e végig (nb. Shakespeare szövege ezt minden más tekintet nélkül is megérdemelné!) s ha már éppen tesz vele valamit, inkább elveszi és keblébe rejt? ki már csak arra is elpirul, mikor Aliena sejteti vele, hogy e versek Orlandótól valók s egyelőre enyeggéssel próbálja elütni megindulását?

Vegyük ehhez, hogy szerelme Orlando iránt oly mély, hogy utóbb még apja száműzöttsége is, mely kezdetben oly nagyon sujtja, háttérbe szorul. Igaz az is, hogy az ardennesi erdőben tett tapasztalatai arról győzik meg, hogy apja éppen nem szerencsétlen e száműzetésben s hogy ő atyjának sokkal kevésbé hiányzik, mint neki hiányzott apja. Ellenkezőleg, apja nyugodt bölcselémmel hordja száműzetését. Benne valóban a viszonyok hasonlóságán kívül is Prospero előképét láthatjuk, de az utóbbi bosszúvágya nélkül. Mikor Rosalinda

aztán elbeszéli Alienának, hogy találkozott apjával s mit beszéltek együtt, talán e tapasztalatának hatása alatt csak röviden említi ezt s hozzá teszi: «De mit beszélünk mi atyákról, mikor oly férfi van itt, mint Orlando?» (III. 5 szín.) Vagy alább, midőn Orlando éppen távozik, Alienának ezt mondja: «Oh, hugocskám, hugocskám, hugocskám, csinos kis hugocskám! ha tudnád, hány ölnyi mélyen vagyok én a szerelemben! De ez meg nem mérhető: vonzalmam feneke ismeretlen, mint a portugál öbölé.» (IV. 1. szín.) No de ez oly természetes valami, a mi magától értetődik. Hiszen Rosalinda sehol és soha sem titkolja mély szerelmét Orlando iránt Celia előtt. Megvallja már az I. 3. színében s e szerelem oly mély, mint csak valaha női szívben lakott. Már most az udvartól való száműzetése után, míg Orlandóról meg nem tudja, hogy szintén az ardennessi erdőbe menekült, szerelmét csak úgy tartja szívében, mint egy múltó ábrándot, mint lehetetlen valamit. Minő elragadó öröm, mikor megtudja Celiától, hogy Orlando is ott van, mit sejtett már az általa is kapott s majd Celiától hallott költeményből! Tréfál külsőleg, de mélyen meg van hatva és szószerint elragadtatással, meg aggodalommal kérdi ki Celiát, ki előbb enyeleg, de majd komolyan vallja be, hogy csakugyan Orlandot látta. Minő szemérmes szégyenkezéssel szól: «Oh jaj ez a nap! mit tegyek most kabátommal és nadrágommal?» Aztán mohón kérdi: «Mit tett, mikor láttad? Mit mondott? Milyen volt külseje? Milyen volt ruhája? Mit csinál itt? Kérdezt-e engem? Hol marad? Hogy vált el tőled és mikor látod újra? Válaszolj egy szóval.» A hány kérdés, annyiféle és éppen oly sokféle hangsúlyt kíván, noha majdnem lélekzetvesztve, gyorsan mondanók. S mily kedves a másik két kérdése: «De tudja-e, hogy én ebben az erdőben vagyok, még pedig férfiruhában? Van-e oly friss színben, mint a birkózás napján?» Mily igazi nőies ez a második kérdés! Aztán csakugyan jó Orlando és Jacques. Rosalinda rejtekbe vonja Celiát, hogy hallgassák ki őket; mert Rosalindát természetes tartózkodás fogja el férfiruhája miatt s mert a kihallgatáson kívül magához is akar térni és meggondolni, mit tegyen, hogy Orlandoval találkozassék s ez föl ne ismerje. A párbeszédből kiveheti, hogy Orlando

nem ismerte fel Celiát, hogy valóban szereti őt és csak őt és nem tudja, hogy ő is az erdőben van. A világért sem földözne fel most magát előtte, de van ideje elgondolni, hogy mit tegyen. A merészségtől kér tanácsot s elhatározza, hogy kipróbálja szerelmét s meggyőződik nemes férfiasságáról. Ezt mondja tehát Celiának, mert hiszen azt sem teheti, hogy meg ne szólítsa, ez tisztán lehetetlen volna: «Úgy beszélek majd vele, mint egy hegyke inas és ebben az öltönyben megtréfálom.» Aztán e feltevés szerint szólítja meg: «Hallod-e vadász?» Tehát mint a ki tudja, mint bentlakó, hogy ez csak egy idegen vadász lehet.

Már most Orlando, bár látja a hasonlatot e fiú és Rosalinda közt, természetesen zavarba jön. Egyszerre vonzódik a fiúhoz, a nélkül, hogy az azonosságra gondolnia lehetne. Mondhatni, hogy ez kissé valószínűtlen, hogy két, csak napokkal azelőtt látott alakot fel ne ismerjen. Ámde ha nem tekintjük a színpadon már ősidőktől megszokott ily helyzetet, kétségtelen, hogy itt majd minden attól függ, mennyire bírja az illető színésznő magát kellőleg elváltoztatni, mert hiszen az élet maga ismer ily csalódást. Alig van köztünk, ki ilyet ne ért volna meg s még jobban ismert személyeket is össze ne zavart, vagy föl ne cserélt volna. Hát még ily esetben, mikor Orlando mindössze kétszer látta pár pillanatra a hölgyeket és nem is sejtethi, hogy ezek az udvartól oly messze jöhettek volna, hogy az erdőben lakjanak. E mellett a renaissance-kor színes, sokféle öltözéke még könnyebbé tette e csalódást. Így és innen fejlődik ki aztán Rosalinda és Orlando közt az a kedves, bájos, komolyságtól és vidámságtól, tréfától, ötletességtől és mély érzéstől gazdag játék, melyről szólunk s melyet Rosalinda egy percczel sem folytat tovább, mint czélja kívánja; Orlando pedig kedvet talál benne, mert legalább Rosalindáról beszélhet.

Mindez tehát mindvégig komoly és vidám egyszerre. Tehát komolyan és vidáman adandó mindvégig, mert hiszen a fő dologban mindkettejükre nézve végzetesen, sőt halálosan komoly dologról van szó. Nem szabad e jeleneteket sem eltréfálni, sem elkomédiázni, mint a Nemzeti Színház előadá-

sain teljesen hibásan tették. A hang vigjátéki, felsőbb vigjátéki s nem bohózáti.

Ez a bohózáti felfogás tette majdnem érthetetlenné azt a bájos jelenetet is, melyben Rosalinda kihallgatja a Silvius és Phoebe közti párbeszédet. (IV. 5. szín.) A költő szavai jó részben elvesztek a zöld leveles vesszőkkel való komédiázásban. Pedig itt Shakespeare aranymondásairól van szó, melyekből minden elveszett rész egy napsugártól való megfosztatás. E jelenetben nincs semmi bohózáatos, ilyenre csak erőszakolva lehet elrontani. Ellenkezőleg: e jelenet nélkülözhetetlen. Benne Rosalinda mint fejedelemnő áll előttünk. Büszke és parancsoló, ellentmondást nem tűrő; de kegyes és engedékeny, leereszkedő és jóságos. Egyszersmind ez a jelenet megtanít rá, hogy az ő felfogása mily magas a férfiről. Nem szabad szellemileg kisebbnek, hanem nagyobbnek kell lennie a nőnél. A magasabbrendű nő szerelme azon is alapul, hogy neki nem lenézni, hanem fölnézni kell férjére. Mindig az legnagyobb boldogsága, ha kiválóbb férfi karján megy végig az életen. Ezért korholja Rosalinda ismételve a nagyon, a túlontúl alázatos pásztort s csak azért kegyes iránta s szánja meg, mert bár látja, hogy nem nagyon okos, de hű és állhatatos. Oly tulajdonok, melyeket méltányolnia kell s gondoskodik tehát boldogságáról egyszerre a magáéval.

Éppen ezért nagy gondot fordít arra is a költő, hogy Orlandót mindenben méltónak rajzolja egy oly nő szerelmére, mint Rosalinda, ki oly kiváló, minőt csak valaha kiváló férfi megérdemelt. Nemcsak bátornak, halált megvetőnek, nagyratörőnek, erősnek, hanem jószívűnek is rajzolja, mint Ádámmal szemben; nem érez gyűlölséget a legrosszabb testvér iránt sem, sőt megmenti életét, miközben maga halálos veszélybe kerül. Ekkor végre Rosalinda elhatározza, hogy nem üzi tovább a próbát és a saját maga leleplezését oly fölényes humorral és bájos méltósággal hajtja végre, hogy mindenkit boldoggá tesz s mi érezzük, hogy ez az Orlando egykor méltó lesz arra a fejedelmi székre, melyre Rosalinda segíti és e magas nőieségnek, e nemes, fenkölt észnek, e parancsoló értelemnek, e mély szívnek, e magas helyzetben is méltó társa lesz, melyek együtt Rosalinda személyében oly széppé tették az ardennesi

erdőt s a mesés világot annyi való étellel, kedves realitással töltötték el, melyek nélkül igazi költészet nincs.

O, they will walk this world,
Yoked in all exercise of noble end,
And so through those dark gates across the wild
That no man knows.

Nem kívánjuk a többi Rosalinda-jelenetet részletesebben tárgyalni. Az eredmény mindeniknél ugyanaz volna. Az előbbiekből folyt az, hogy a mű többi része többnyire sokkal jobban hatott a szakértőre, mint éppen azok a jelenetek, melyekért a darab iratott. Ezekben a részekben kaptunk valóban jelest; de hozzá kell tennünk, hogy Touchstone-t éppen nem lehetett mindenütt megérteni, hogy mit beszél. Ez pedig kár volt, mert érdekesekeket és jókat mond, úgy, hogy a fejedelem is meg van velök elégedve. Ez, mi azt hisszük, a szerep nem egészen biztos tudásából eredt. Pedig jól játszása annál szükségesebb, mert Rosalinda és Orlando mellett Jacques és ő a legfőbb alakok. Mindkettőt a költő alkotta, a Lodge regényében hiányoznak, valamint hiányzik Audrey is. Nézetünk szerint Audreynak sem kellett volna oly realistikusan közönségesnek lenni s Phoebe is lehetett volna bájosabb, vagyis olyan, milyennek Rosalinda leírja. (III. 5. szín.) Nem kell feledni, hogy részben képzeleti világban vagyunk, erdőben, a hol pálmák, olajfák virulnak, oroszlánok leselkednek, délvidéki szellők fuvallnak s más csodálatos dolgok történnek. A valóság az álomvilágba nyújtózkodik át. Bár beszélnek télről s ilyesről; de úgy rémlik, itt örökös a nyár, mint egy mesevilágban, hol minden vaskosság bántó. A költő bizonyára a névrokonság alatt az angol ardeni erdőt kívánta rajzolni vagyis e név alatt hazájára s a jól ismert helyre gondolt. Brooke meg éppen azt hiszi, hogy «Leigh Park» állott a költő előtt szép nyári időben, melyben hasonló helyeket talált a költő által rajzolt erdei részletekhez. Elég az, hogy maga a mű levegője nemcsak nem kívánja, de nem is tűri a túlzó realizmust. Ez a mű előadásában stíltelenül hat, épp oly stíltelenül, mint a vidám kedvesség ürügye alatt a bohózatosság említett túltengése. A vaskos realizmust nem is talál-

tuk sehol e műről különböző művészekről s különböző időkben készült illusztrációkban sem.

De hát ezek kétségtelenül mellékesek Rosalinda mellett, ki a szépség, szív és szellem királynője, a legnőiesebb nő, de, mint mondtuk, magasabb rendű. Fejedelmi hölgy és szerelmes leány, hódító és meghódoló, Minerva és a Gráciák tanítványa. Vagyis olyan, milyennek a költő kétszer is lefesteti nekünk, egyszer Orlando versében, másodszor Phoebe szavaival. Orlando ezt írja:

Hallgasson a föld e tája,
Csak mivel lakatlan? Nem;
Nyelvet tűzők minden fára,
Szólni bölcsen s nemesen:
Most, hogy mily gyorsan az élet
Végzi el vándorutát,
Hogy már egy arasznyi méret
A lét hosszát éri át;
Majd, hogy hány barát szétvála,
Hány, a ki esküt töre:
Ámde minden legszebb ágra,
S minden mondás végire
E szót írom: Rosalinda;
Minden lássa, hogy az ég
Benne kicsinyben kivonta
Az összlelkek lényegét.
Igy a természetre bizta,
Hogy egy testbe öntve át,
Ezt össz bájjal gazdagítsa:
Természet leszűrte hát
Helén arcát, nem szívét,
Kleopatrának fennségét,
Atalanta jobb felét,
Bús Lukréczia hűségét.
Igy eszelték Rosalindát
Sok részből ki égiek,
Sok szív, arc, szem nyujta mintát,
Minden bűbájt adni meg.
Bírnia ezt ég akarta,
S élnem, halnom úgy mint rabja.

Ez a szerelem túlzásának tetszhetik, de ha ismételve olvassuk a költőt, a mint Rosalindát rajzolja, nem is találjuk többé túlzásnak.

SHAKESPEAREI MOTIVUMOK VÖRÖSMARTY DRÁMÁIBAN.

Irta: FEST SÁNDOR.

E dolgozat, mely a Shakespeare-Tár X. kötetében ¹ megjelent czikknek folytatása és befejezése, nem akar többet adni, mint a mennyit a czíme ígér. Célja anyaggyűjtés, gyűjtése és kimutatása az eddig ki nem mutatott shakespearei motivumoknak Vörösmarty drámáiban. Mivel tények megállapítása a feladatunk, a bizonyítás legközvetlenebb módját választottuk: a megfelelő motivumokat, amennyire terjedelmük megengedte, legtöbbnyire szószerint egymásután közöljük. Az összehasonlításból azután kiviláglik, mennyiben tért el mintájától Vörösmarty, miféle motivumok átvétele tudatos nála, hol van egyszerűen reminisczcenciával dolgunk. E kölcsönvételek kimutatása persze csak adalék a shakespearei hatás megrajzolásához, a részletkutatásnak ezen kívül még más, nehezebb és mélyebbről merítő kérdésekre kell választ keresnie, mielőtt Shakespearenek Vörösmartyra gyakorolt hatását meghatározni és megrajzolni lehetne.

Az eddigi kutatások eredményeit egészen röviden jelezzük,² főczélunk az eddig ki nem derített motivumok pontos

¹ 174—93. l.

² Shakespearei motivumokra utalnak Bayer József (*A magyar drámairod. tört.* 1897), Vértessy Jenő (*A magyar romant. dráma*, 1913), Riedl Frigyes (*Shakespeare és a magyar irodalom*. Magyar Könyvtár, 824.), Császár Elemér (*Shakespeare és a magyar költészet*. Olesó Könyvtár, 1837—42.), Kiss Ernő (*M. Shakespeare-Tár, IV.*). *A fátyol titkait* nem tárgyaljuk e helyen. E vígjátékról Weber A. írt (*M. Sh.-Tár, IV.*) részletező dolgozatot.

kimutatása. Az egyes drámai műveket időbeli sorrendben vesszük.

Csongor és Tünde (1830). Shakespeare szelleme egyetlen egy drámában sem termékenyítette meg Vörösmarty költői fantáziáját oly gazdagon, mint e tündérvjátékban. Sehol Vörösmarty nem alkot a shakespearei hatás alatt oly önállóan, oly szabadon, mint itt. Első drámaiban ép úgy, mint a későbbiekben, sőt a legkésőbbiekben is a shakespearei gondolatot, jellemet, mozzanatot könnyen tudjuk felismerni. A módosítások nem oly lényegesek, hogy a mintára rá ne ismerhesünk. A cselekvény egy-egy indítékát, a jellemzés egy-egy vonását szívesen és sokszor veszi át Vörösmarty. Mintha fantáziája ilyenkor bátortalanabb, mintha az alkotás ereje is gyengébb volna. Sokszor egészen külsőleges a shakespearei motívum, melylyel a drámai cselekvényt gazdagítani akarta.

*Csongor és Tünde*ben azonban másként hat Shakespeare szelleme. Vörösmarty is otthonos a tündérvilágban, nemcsak nagy mestere. Ő e világban nem szorul vezetőre, a ki minden rejtett ösvényt feltár előtte. Neki elég az útmutatás, hogy hogyan lehet a tündérit, a túlvilágit a drámai költemény számára felfedezni. Shakespeare *Szentivánéji álma* szolgált neki tudvalevőleg útmutatóul. Ez volt bizonyos mértékben mintája, melyből csodálatosan keveset vett át. Nem is kellett, fantáziája gazdagon alkotott, a mint a tündérvjáték bármelyike mutatja. A reális élet rajzában általában tudatosabban követi Shakespearet, mint a túlviláginak ábrázolásában. Amott sokszor nyomon követi mintáját, emitt függetlenebb, szabadabb.

Az általános hatáson kívül, melynek szép jellemzése Gyulai Vörösmarty-életrajzából ismeretes,¹ a mondottak szerint aránylag kevés konkrét értelemben vett shakespearei motívumot fogunk találhatni. Az egyezések és kapcsolatok bizonyítása is nehezebb, bizonytalanabb, mint bármely más dráma shakespearei indítékainak kimutatása.

Császár Elemér² két indítékot származtat Shakespeare

¹ Ötödik kiad. 159. l.

² L. id. dolg. 158—63. l.

műveiből: a tudós némely gondolata (V. 2.) Hamlet híres monológjára emlékeztet, másodszor pedig: az ördögfiak első fellépésükkor Macbeth három boszorkányához hasonlítanak viselkedésöikkel és beszédükkel is.¹ Az összehasonlításnak mindkét esetben van alapja. Sőt látni fogjuk, hogy Macbeth-hez *Csongor és Tünde* egy másik jelenete is kapcsolódik. *Hamletről* pedig tudjuk, hogy Vörösmartynak jóformán összes drámáira volt némi hatással. A *Csongor és Tündében* tán még egy lényegtelen kis mozzanatot lehetne *Hamletből* származtatni: a földalatti hangot és kaczajt.²

Shakespeare nagy tragédiáiból sűrűbben veszünk ki egy-egy hangot a *Csongor és Tünde*-ben. A visszatérő fejedelem például monológja végén (V.) Learre emlékeztető pathoszszal mondja:

Lázadj fel tenger, bércz, te hullj alá,
Gördülj ki, föld, e fáradt láb alól,
Szakadjatok rám, égő csillagok,
Romlástok harsogása jel legyen,
Hogy egy királyi lélek sírba megy...

Csongor és Tünde oly lírai áradozással beszélnek egymáshoz, akárcsak Romeo és Julia. Idézzük akár Csongor szavait az eltűnő Tündéhez (III.), akár Tünde lágy kérését az alvó Csongorhoz (IV.), mindenütt Shakespeare szerencsétlen szerelmeseinek egy panasza, egy sóhaja jut eszünkbe.³

¹ A «sorsnővérek» és az ördögfiak közti különbséget Riedl világítja meg. 31. l.

² V. ö. Hamlet atyjának szellemével, a mint a föld alól beszél.

³ CSONGOR (Tündéhez).

Nap, ki elborulsz előttem,
Éjbe foglalt délvilág,
Szólj, miként nevezzelek,
Hogy ha fénynek mondalak,
Még csekély se légyen a név.
Nem felelsz? ah, ajkaid közt,
Mint szeretnék lenni szó,
Titkos, édes, fél kimondott!
Szólj csak ennyit is, ne kínozz.

*Macbeth*ben a IV. felv. első jelenetében a tragédia hőse a boszorkányok jóslatát kéri. Ezek bűvös italt készítenek. Felsorolják, mit kevernek abba, titokzatosan ismétlődik ref-rénjük:

Double, double, toil and trouble;
Fire burn and caldron bubble.

A mikor az ital kész, jön *Macbeth*. A szemei előtt elvonuló látomásokból tudja meg a jövőjét.

E jelenetnek van megfelelője *Vörösmarty* színművében (IV) is.

Mirigy barlangban a varázskút körül jár háromszor:

Forrj kút habja, forrj,
Tajtéket sodorj!

(Nemcsak a gondolat, de még a hangutánzó rimjáték is hasonlít az imént idézett két angol sorhoz. A varázsige *Shake-*

Intesz? félre térjek innen,
S meg ne tudjam, hol vagyok?
Ah, ha még te is kegyetlen,
Millyek úgy a szirt s fagyok?...

Hasonlítsuk evvel össze *Romeo és Julia* egy híres jelenetének (II. 2.) néhány sorát. *Romeo* szólal meg, a mikor *Julia* az ablakban megjelen:

De csitt, mi fény tör át az ablakon?
Nap kelte az és napja Julia.
Kelj drága nap, s az irigy holdat öld meg,
Mely már is halvány és bűtől beteg,
Hogy szebb vagy nála, szolgánője te.

.....
Ő, hölgyem az! óh, lángszerelmem ő!
S óh, vajha tudná, tudná csak, hogy az!
Szól. Mit se hallok óh, de mit tesz az!
Szeme beszél, hadd felelek reá.

.....
Óh, bár lehetnék keztyű e kezen,
Hogy arczát érinthetném.

A meleg, áradózó hangon kívül némely gondolat, a metaforikus szemlélet, sőt a gondolatforma között is van bizonyos hasonlóság.

spearenél is, Vörösmartynál is ismétlődik.) Felszólítja a csillagot, a felhőt, a szelet, hogy szálljanak le a jóskútba. Azután pedig elmegy Csongorért, hogy «jövendőt itt vegyen».

Csongor később arra jön, megborzasd, akárcsak Macbeth. Ő is azonban meg meri kérdezni sorsát, a mire egy szózat válaszol és egy, a kútból kiemelkedő leányalak csalsa el. A jóslás rejtelmes előkészítésében, de a jóslás formájában is lehetetlen a hasonlóságot észre nem vennünk a drámai légkör nagy különbsége mellett is. A jóskút jelenetének mintáját Macbeth idézett jelenetében látjuk.

Ezek azon mozzanatok, a melyek *Csongor és Tündét* Shakespeare nagy tragédiáihoz kapcsolják. Itt-ott találhatunk ugyan még egy-egy fordulatot vagy vonást Shakespeare színműveiből,¹ de a lényegtelen apróságok helyett inkább azon indítékokra akarunk mutatni, melyek a *Téli regéből*, a *Viharból* és a *Szentivánéji álomból* kerültek Vörösmarty művébe.

A *Téli rege* utolsó jelenete emlékeztet némileg *Csongor és Tündének* ugyancsak utolsó jelenetére. Shakespearenél a szobor megelevenedik, Hermione leszáll az állványról s bánkódó férjének megbocsát. — Tünde *félrevonja fátyolát*, megismerteti magát Csongorral s a szerelmesek boldogan egymás karjaiba borulnak. Mindkét dráma befejezésében a helyzet több tekintetben egyezik tehát.

A *Viharból* is csak apróságokat lehet idéznünk. Ariel kétségtelenül mélyebben hathatott költőnkre, a természetfölötti elem bizonyára erős ösztönzésül szolgált Vörösmartynak, de mi e dolgozatban csakis a konkrét értelemben vett motívumokat keressük és azért a *Viharban* is csak a hasonló mozzanatokot figyeljük meg e helyen. Ilyen — mint említettük — csak kevés van. Például: Csongor a lelánczolt Mirigyet a fatöből kiszabadítja. A boszorkány ott szenvedett

¹ V. ö. például Csongor rövid elmélkedését az álomról IV. Henrik magánbeszédének megfelelő soraival (III. 1.). — V. ö. továbbá a vizszipátéró fejedelem és II. Richard szavainak (III. 3.) egy-egy feltűnő egyezését. Pl.:

Ez a homok faj, mely mohón tenyész,
Ne mondaná, ha rajtam elmegyen:
Imitt királynak gázolom porát, stb.

étlen-szomjan, de azért mégis hálátlan megszabadítójával szemben.

Áldjon isten — megbosszúllak —
E jó tétédért — megfojtlak.
Csak tehetném! — légy szerencsés —
Mint az ördög papsüvegben. (I.)

A sziklába zárt Caliban és hálátlansága Prospero iránt jut e jelenetnél eszünkbe. Az ördögfiak később hársfalyukba özövekelik Mirigyet (V.). A boszorkány átkozódásában van némi hasonlóság Prospero szavaihoz, a melyekkel Calibant fenyegeti meg (I. 2.). Még egy shakespearei kifejezést idézünk, mely a *Vihar* egy híres jelenetéből ismeretes. Csongor mondja:

Mondd, ki az? hogy kardra hányjam,
S mélyen, mélyben tengereknel
Eltemessem, mint az ólmot. (I.)

Prospero szavai jutnak eszünkbe:

I'll break my staff,
Bury it certain fathoms in the earth,
And deeper than did ever plummet sound
I'll drown my book (V. 1.).
(Ketté töröm botom,
A földbe mélyen ásom el s a tenger-
Fenekre, mélyebben, mint valaha
Járt mérő-ón, dobom le könyvemet.)

A köztudat szerint a *Szentivánéji álom* hatása a legmélyebb, bár kézzelfogható bizonyíték alig van. A tündérjelenetekben, főleg a Riedl Frigyes által kiemelt szép jelenetben¹ látjuk leginkább, hogy Shakespeare színművének tündéri játszi eleme hogyan termékenyítette meg Vörösmarty fantáziáját. Szébbet és eredetibbet egyetlen Vörösmarty-drámában sem produkált a shakespearei hatás, mint itt. E jeleneten kívül azonban alig van olyan mozzanat a *Csongor és Tündében*, a melyben a *Szentivánéji álom* hatását közvet-

¹ 29—31. l.

lenül és határozottan felismerhetnők.¹ Egy-két egészen apró vonásban mégis tán felismerjük. Tünde például azt mondja Ilonának (I. felv.):

a szerelmes

Csillagot hordoz szemében:

Annak nincs sötét s homály;

Bár bolyongjon éj felében,

Kedvesére rá talál.

Egy erre emlékeztető képet, amely hasonló metaforikus szemléleten alapul, olvasunk a *Szentivánéji álomban* (III. 2.). Hermia kérdi, miért hagyta őt el Lysander.

LYSANDER. Maradhat-é, kit űz a szerelem?

HERMIA. Lysandert tölem szerelem? miféle?

LYSANDER. Saját szerelmem: a bájos *Heléne*

Ki az éjt dicsőbben aranyozza meg,

Mint ott ama tüzes O-k, s fényszemek...

Vörösmarty stílus tekintetében, mint ismételten hangoztattuk, bár ennek bizonyítása még megoldandó feladat, sokat tanult Shakespeare-től. *Csongor és Tündében* (I.) ilyen rövid, ellenmondással élénkített párbeszéd fordul elő:

CSONGOR (*esdekelve*). Tünde, nem maradsz tovább?

TÜNDE. Csongor, nem lehet, bocsáss.

CSONGOR. Nem kötöz le hű szerelmem?

TÜNDE. Ah, szerelmed űz tovább.

CSONGOR. Éltemet viszed magaddal.

TÜNDE. Éltemet hagyom helyette...

Shakespeare ezt a rövid, elmés párbeszédmodort igen szerette. Vörösmarty tőle tanulta. A *Szentivánéji álomból* (I. 1.) idézzük a következő sorokat.

¹ A *Szentivánéji álom* általános hatását l. Császár dolgozatában 160—2. l. U. o. (159. l.) olvassuk: «A hatás nyilvánvaló, noha a két dráma között nincs a legcsekélyebb hasonlóság sem, a tárgyban oly kevéssé, mint az alapeszmében vagy compositióban, nincs egy olyan alak a magyar drámában, a melynek mintaképe megvolna az angolban, nincs egy sor vagy egy kép, mely arra emlékeztetne». E nézetben tán van némi kis túlzás, de bizonyos az is, hogy a hasonlóságok, a melyeket mi felhozunk, lényegtelen apróságok.

HERMIA. Mordan tekintek rá, mégis szeret.

HELÉNA. Oh, hogy mosolyom annyit nem tehet.

HERMIA. Ha megszidom, szerelme a viszonzás.

HELÉNA. Oh, bár imámba volna ennyi vonzás.

HERMIA. Utánam jár, ha még úgy megvetem.

HELÉNA. S engem kerül, ha még úgy szeretem!

HERMIA. Nem én hibám, Heléna, hogy imád.

HELÉNA. Csak bájordé: oh, voln' enyém hibád!

Még egy hasonlóság, mely határozottabb az előbb említettéknél. Puck (*Szentivánéji álom*, III. 2.) tévútra viszi Lysandert és Demetriust. Demetrius hangját utánozva először Lysandert téveszti meg, úgy hogy az hangja irányában követi, azután Demetriust csalja meg, ezt is elvezeti, míg elfáradva lepihen.

Csongor és Tündében (IV.) Kurrah az álba zárt Balga öltözetében és az ő hangját utánozva téveszti meg Csongort, ki az ördögfiúval elmegy s a csalást csak később veszi észre:

Hah! mi ez? te kétszer is vagy,

Balga itt, és balga ott.

BALGA. Boeskor itt, és boeskor ott.

CSONGOR. Most gyanítom! a manó volt,

A ki megcsalt képed által.

Az alakoskodás e formájára alighanem Puck mutatott példát költőnknek.

Kincskeresők (1832). Ennek a drámának shakespearei motívumait jól ismerjük.¹ Azt is tudjuk, hogy ez indítékok főleg IV. *Henrik*ből és *Hamlet*ből kerültek a magyar színműbe. Az örökifjú Falstaff és a tépelődő Hamlet kölcsönöztek karakterük egy-egy vonását a *Kincskeresők* alakjainak.

Falstaff és Hamlet! Két véglet, de Vörösmarty tudatosan követi Shakespeare módját abban, hogy egy-egy derűs epizóddal egy pillanatra elvonja figyelmünket a sötét háttértől. A haramiajelenetek kétségtelenül IV. *Henrik* hasonló jeleinetei után készültek, — még prózai formájuk is rávall eredetükre, — a «vén Haris, az ivó Haris» mintájára sem nehéz ráismernünk. Falstaffra gondolt Vörösmarty az ő jellemzésé-

¹ L. Császár Elemér és Kiss Ernő dolgozatait.

nél, bármennyire különbözzék is egyébként a két alak. Még egészen lényegtelen apróságok is emlékeztetnek a kövér Sir Johnra. Vári például szemrehányást tesz a részeg Harisnak:

Hah vén szipoly, te ismét a kulacs
Szájával csókolódál? jobb szeretném,
Máskorra hagynád lakzidat. Vigyázó
És józan ember kell a gátra ma. (IV.)

A walesi herceg is szemrehányólag szól Falstaffnak, a mikor ez — rosszkor tréfálva — kulacsát nyújtja neki:

Mit? hát ideje most tréfát s bohóságot űzni?

IV. *Henriken* kívül a *Kincskeresők*re Hamlet hatott erősebben, tehát itt is Shakespeare azon műve, mely Vörösmarty színműveinek tanubizonysága szerint legtöbbet foglalkoztatta költőnk fantáziáját. Hamlet tépelődéseinek visszhangja nagyon érthetően vehető ki Szilágy elmélkedéséből (III. fv.), mely félreismerhetlenül hamleti gondolatokat és hamleti kérdéseket tartalmaz.¹ «Bolondok nemzedéke» az emberiség Szilágy szemében is (Hamlet szerint «fools of nature»), sorsán válasz és vigasz nélkül tépelődik ő is. Egyéb mozzanatok is kerültek még *Hamlet*ből a magyar drámába. Császár Elemér helyesen utal a Laertessel birkózó Hamlet fájdalmas kitörésére, mely Szilágy ajkán fakaszt hasonló hangot. Mi még azt is megemlítjük, hogy a *Kincskeresők* végső sorai Fortinbras parancsához, a tragédia utolsó mozzanatához hasonlítanak:

Négy százados

Emelje Hamletet, mint katonát,
A ravatalra: mert belőle, ha
Megéri, nagy király vált volna még.
Útján kövesse harezi tisztelet.
Harsogjon a zene. —
Vegyék föl tetemét. Ily látomás
Szép a mezőn, de itt szemlélve más.
Menj, lőjenek sort.

¹ V. ö. *Hamlet* V. 1.

A magyar dráma végső sorai pedig:

sors-üldözte agg,
Nőd a halál lön. Hajh, de minket is
Ért sajnós veszteség; egy ifjú társ
Hagyott el, a ki lelkünk volt, kinek
Szép csillagáról sorsot jósolánk,
Mely ily korán s ily gyászosan lehunyt.
Jertek! vigyük fel a holttesteket.
Tegyük föléljük büszke ravatalt:
De zászlajoknak színe vér legyen;
Mert vérben estek el.

Császár Elemér szerint, a *Kincskeresők* bonyodalmanak «megindításában és befejezésében tisztán felismerszenek a *Romeo és Julia* indítékai»,¹ amelyek némelyikére már Bayer mutatott rá.²

Végül még egy — eddig észre nem vett — shakespearei motívumra utalunk: egy sikertelen békítési kísérlet fordul elő *VI. Henrik* második részében (II. 1.), mely a *Kincskeresők* következő jelenetének mintája:

Jolán jó Vári és Szilágy viszálykodásának hallatára.

Mely vad viszály? Mily rémitő zaj ez?
Nagy Isten! Endre, Endre, mit cselekszel?

VÁRI. Bocsánat, szép Jolánka, e zajért,
Melynek valóban nem valék oka;
Mert bűn előttem csenedet zavarni.
De nem leszek mentője enmagamnak;
Ez ifju társ majd mindent elbeszél,
Mi köztünk történt, s híven, úgy hiszem.
(Szilágyhoz)

S mi mint barátok válunk.

SZILÁGY. Oh igen!

(Titkon Várihoz)

Ha majd tüdődbe mártom törömet.

VÁRI (titkon Szilágyhoz)

Vagy én kiűzöm útált lelkedet. (Magában)
Nyugodtan távozom...

¹ Id. dolg. 77—9. l.

² A magyar drámaírók tört. II. 158., 160.

Henrik király is hiába békíti Glostert és a bibornokot:

Légy nyugodt,

Kérlek, s ne bujtsd a lobbant peereket,

Mert boldogok a földön a békeszeretők.

BIBORNOK. Úgy én legyek hát boldog, hogyha kardom

Békét szerez a gőgös védnök ellen.

GLOSTER (*félre a bibornokhoz*).

Szent bátya, biz szeretném, erre jusson!

BIBORNOK (*félre*).

Ha mersz, legyen.

GLOSTER (*félre*). Pártos hadat ne kontass ez ügyért:

Bántalmadért se állj ki tenmagad.

BIBORNOK (*félre*).

Csak jöni merj! Ha mersz, ma este légy

Ott a berek keleti oldalán.

HENRIK KIRÁLY. Miről beszéltek?

A veszekedés tovább tart, míg végre Gloster a bibornokot megfenyegeti:

(*Félre*). A szűz anyára, pap, tar pilised'

Megnyírom, vagy batkát sem ér vívásom.

BIBORNOK (*félre*).

Medice seipsum:

Védnök, vigyázz, hogy megvédd tenmagad'.

Az idézett jelenetek hasonlósága sokkal nyilvánvalóbb semhogymég magyarázatra szorulna.

Vérnász (1833). E tisztán romantikus dráma shakespearei motívumairól eddig igen keveset tudunk. Általánosságban volt ugyan szó a «vidám szószátyár cselédekről»,¹ a «fecsegő, dorbézoló szolgákról»,² tudjuk azt is, hogy a szellem megjelenése ismét *Hamlet* hatását árulja el,³ de több shakespearei motívum kimutatásáról nincsen tudomásunk. Pedig a *Vérnászra* is több shakespearei dráma hatott. A Falstaff-jelenetek hatása bizonyos tekintetben itt is érzik. A *Kincskeresőkben* ép úgy, mint a *Vérnászban* a rémeset a

¹ Kiss Ernő.

² Császár E. Id. dolg. 136. l.

³ Riedl említi ez indítékot. Id. dolg. 33. l.

prózában írt jelenetek enyhítik,¹ a borzalmassal szemben ott van a haramiák vagy Kolta kíséroiinek kedélyeskedő élcelődése, mindent feledtető tivornyázása. IV. Henrikben is váltakoznak a csataképek a Falstaff-jelenetekkel, Vörösmarty tudatosan követi Shakespeare művészi eljárását. Vannak azonban még más kézzelfogható bizonyítékok, a melyek mutatják, hogy Vörösmarty képzelete még a francia hatás alatt készült *Vérnászban* is ismételten, sokszor önkénytelenül visszatér Shakespeare világába. Költőnk Falstaff társaságát apróra ismeri. Ennek a légköréből belevisz valamit a maga művébe, Falstaff egy-egy vonására ráismerünk Koltában, a Bardolphok, Poinsook egy-egy szava, egy-egy éleze megváltozott alakban, de világosan felismerhető shakespearei motívumként ismétlődik Kolta társainak, különösen Vidnek, a hajdúnak szájában. Kolta például «rőt zsiványnek, piróknak» nevezi a hajdut (II.), majd így folytatja:

El kell-e pirulnod ? nem vagy rőt eléggé ?
 S apád vagyok-e, ha rőt hajad van is,
 Hogy rám neheztelsz ? róka vagy, ha mondom,
 S még rókatorkos mentém lesz belőled,
 Ha bőrödöt lehúzzom...

«Rőt latornak» mondja, később pedig merész túlzással folytatja élcelődését:

Külömben is magában pislog ő,
 Mint a reves fa, csak setét legyen (II).

Vid is csúfolja a hajdut, «piróknak», «pünkösdi rózsának» mondja stb. IV. Henrikben Falstaffék Bardolph veres orrát csúfolják. Hallgassuk csak meg magát Falstaffot. «Ha arczodra tekintek», úgy mond, «mindig a pokol tüze jut eszembe, és az a dúsgazdag, a ki biborban élt s most öltönyében ott ég, ott lángol. Ha csak kissé erényes volnál, arczodra esküdném. Esküm lenne «Im ezen lángoló chérubra». Hanem te tökéletesen semmirekellő vagy, s vastag sötétség

¹ V. ö. *Dramat. lapok*. (V. összes munkái, VII. 44. l.), a hol V. ép Shakespeare példaadására hivatkozik.

fia volnál, ha e fény nincs arczodon. *Midőn éjjel Gadshillre felfutottál a lovamat megfogni, a pénz se pénz, ha ignis fatuusnak vagy bolygó tűz lobjának nem hittelek.* Oh! te egy örök fáklvás menet s szüntelen örömtűz lobogása vagy. Ezer márkot takarítál meg számomra gyertya- és fáklvásban, hogy *veled jártam éjjel kocsmáról kocsmára...*» (IV. Henrik. Első rész. III. 3.) Egy más alkalommal az apród gúnyolódik Bardolph orrával (IV. Henrik. Második rész. II. 2.) stb. Az élez ismételtetését, túlhajtását a *Vérnászban* is láthatjuk.

Még egy apró Falstaff-kapcsolatot teszünk szavá. A hajdu azt állítja (*Vérnász*, II.), hogy Kolta^a elméskedését neki köszönheti...

én vagyok

A tűz, a láng, mely téged gyűjtalak.

Én gazdagítalak elmés ötletekkel,

Külömben néma volnál. Rőt hajamra!

Ez óra óta becsben tartom e főt:

Te gyűjtsd meg nála elméd taplaját.

Önkénytelenül is Falstaffra gondolunk. «Minden szőrű ember tetszik magának abban, hogy velem kötődjék; e bolondul összetákolat agyag veleje, melyet embernek hívnak, nem képes több nevetni valót találni, mint a mit én találok, vagy a mi énrajtam található. *Én nemcsak önmagam vagyok élczes, hanem oka a mások élczességének is...*» (IV. Henrik. Második rész. I. 2.)

Romeo és Juliából is került több apró, egymástól elkülönült mozzanat a *Vérnászba*. A III. felvonásban a dajka hírül viszi Juliának Tybalt halálát. Nem mondja meg neki azonnal a hírt, hanem először azt sejteti, hogy Romeo esett el gyilkos kezétől. Csak hosszas faggatás után tudja meg az agyongyötört Julia, hogy

Tybalt halott, száműzve Romeo;

Romeo, ki őt megölte, száműzött.

A *Vérnászban* (III.) Dorát kérdi a remete, hogy Lenke hol marad. Dora hosszas lélegzetet vesz a válaszhoz, másról beszél. A remete ismételt kérdésére pedig így felel: «Csak

egy kis türelmet! Csak hogy igazán lélegzetet vehessek, mindent elbeszélék. Úgy elfúltam —». A remete türelmetlenkedni, majd ággódní kezd és csak ismételt faggatásra kapja meg a választ, hogy Lenke menyasszony! A fecsegő öreg asszonynak itt Vörösmarty ugyanilyen szerepet adott, mint Shakespeare. Fokozza a hasonlóságot, hogy Dora is dajka volt (Lenke dajkája), ki «silány tejen, de nem szíven nevelte gyermekét».

A Várnász első felvonásában Lenke élénk színekkel előadja, hogy micsoda zűrzavart okozna, ha tehetné, hogyan tréfálná meg a «büszke éretlent», a «vén hiút», az ostobát, a haragost, a fösvenyt, a részeget, a tánczra vágyó lányt és így tovább. Egy pillanatra Mercutio elbeszélése jut eszünkbe Mab királyné útjáról (Romeo és Julia, I. 4.), de határozottan kivesszük Lenke szavaiból Puck pajkos jókedvét is. Ő az, «ki pórleánynak rémülést szerez; malmot megindít, tejfölt megszedi... tévútra csal vándort, s kineveti». Mintha őt hallanók Lenke vidám elbeszélésének utolsó soraiban is:

S így mennék tova

A nagy világba könnyű gondolattal,
S ha már megunnám a kalandozást,
Tréfáimon nevetni visszajönék,
S guzsalyhoz ülnék, mint más jó leány.

Még egy-két apróságot említünk. Telegdi menyekzót tart Lenkével. Egyszerre csatazaj hallik, ellenség közeleg a várhoz. Telegdi kifakad, hogy menyekzője napján is támad irigye, de azonnal fegyveresen indul az ellenség ellen, ifjú menyasszonyát megvigasztalja:

Ne rémülj, Lenke! sorsunk hozza úgy,
Hogy baj szövődjék kedveink közé!
Itt termék én azonnal. (III.)

Othello hasonló szavakkal nyugtatja Desdemonát, a mikor ez Montano és Cassio összetűzése után kijön:

Desdemonám, mehetünk.

Katona élet: meg kell szokni azt,
Lágy álmainkból sokszor zaj riaszt. (II. 3.)

III. *Richard*ből is átvett egy motívumot. A király nem válaszol Buckingham sürgető kérdéseire, a mikor ez megígért jutalmát követeli. Mintha nem is hallaná a kellemetlen kérdést, másról, e pillanatban Buckinghamnak egészen közönyös dolgokról beszél, míg végre is a sok sürgetésre kitör:

Nem vagyok ma adakozó kedvben. (IV. 2.)

Lenke sem válaszol Banó szerelmi vallomásaira.

Ma szép idő van, a hol nincs hideg,

majd meg

Mi furcsaság az!

Elmult hidegnek nem kell bunda többé,

És mégis a paraszt, ha nyár van is

Bundában jár...

Ezek keveset mondó, de sokat jelentő válaszai. A deák tovább faggatja, sorsát akarja tudni. Lenkének arra sincs válasza, csak a maga lovagjáról ábrándozik úgy, hogy Banó elkeseredve felkiált:

Te szólasz avval, a ki nincs jelen,

S én, a ki kérlek, választ nem kapok? (II.)

Legvégül a *Vérnász* még egy mozzanatát emeljük ki, a nélkül, hogy — egy shakespearei motívummal való hasonlóság ellenére is — azt szükségképen Shakespeare világából származtatnók. Telegdi kitéteti két kis gyermekét, a mikor az a gyanú ébred lelkében, hogy neje Tamással megcsalta. Leontes is (*Téli rege*) gyanakszik feleségére, ő is kitéteti újszülött leányát meghitt emberével. Égi háború, vihar dühöng, a mikor az ártatlan kisdedeket kegyetlen sorsukra bizzák. Ez az apró, de jellemző vonás is közös mindkét színműben. Leontes is, Telegdi is csakhamar megbánja elhamarkodott tettét. Kegyetlenségük büntetése gyötrelmes bűnbánat.

Marót bánban (1838) Vörösmarty nem igen vett kölcsön shakespearei motívumot. A dráma hangja, szerkezete, a cselekmény egy-egy mozzanata persze nem egyszer Shakespeare tanítványára vall, arra mutat az indulat nyelve is, arra a csatajelenetek (V.), melyek ép úgy, mint már Vörösmarty első drámáiban, a királydrámák hasonló jeleneteinek hatása

alatt készültek. Marót bánnak bölcselkedésre valló hajlamában is shakespearei hatást vagyunk hajlandók keresni.¹ De vannak ez általánosokon kívül határozottabb nyomok. A dán királyfi jut például eszünkbe Marót bán magánbeszédének olvasásakor (III.). A hamleti szónak

Frailty, thy name is woman,

ott a visszhangja:

Asszony, s ez a szó minden, a mi rossz.

Mintha Hamlet keseregne anyja állhatatlanságán, a mikor Marót kifakad:

Nézzétek e nőt: még imádkozik,
Talán szívéből, tán mert úgy szokás,
Talán még bűt is érez: mert hiszen
Egy hű kutyát is sajnálunk, ha elvész.
De várjatok csak egy pillanatot,
S e gyászos asszony latrával mulat. (III.)

Egy másik apró mozzanat. Bod meg akarja ölni Idát, nehogy Haszán hatalmába kerüljön (V.). Mindenütt keresi, végre a vezéri sátorban megtalálja. Meglebbenti a függönyt s látja, hogy Ida

imádkozik. Mi szépek arcza,
S a köny, mely rajta gyöngy gyanánt pereg,
Ha égből érzet, s irgalom lakik,
Lemossa egy világnak bűneit.
Nem, ötlet én így meg nem ölhetem.

Hamlet persze más okokból nem öli meg imádkozó mostohaatyját, de egyben mégis csak hasonlít hozzá Marót bán: visszaretten attól, hogy ima közben ölje meg áldozatát. Hamleti nyomok Marót bánban is találhatók tehát, mint Vörösmarty majd minden színművében. Ő ezt a tragédiát tökéletesen ismerte.

Marót egy pillanatra III. Richardra is emlékeztet. Barrának ad parancsot:

¹ V. ö. Vértessy 127—8. l.

Bocsásd be őket (t. i. a hadnak egy részét) a tulsó kapun.

S megállj, elébb még menj le —

(*sugva beszél Barrához.*)

BARRA (*visszaíjed*). Ó úram!

MARÓT. Én engedékeny szolgát szeretek. (*Barra el.*)

Békén Haszán, tüstént nálad vagyok!

III. Richard sem osztja nyíltan rettenetes parancsait, de ellenmondást ő sem tűr (L. utolsó parancsát Buckinghamhoz!). III. Richardból is szívesen vesz át Vörösmarty egy-egy motívumot, ezt előbbi drámáinak tárgyalásakor is láttuk,¹ de ily apró vonások, fordulatok, sőt kifejezések is természetesen sűrűn fordulnak elő Vörösmarty drámáiban: tudatos gonddal, határozott czéllal tanulmányozta ő Shakespearet! Egy motívumot tán Othelloból lehetne származtatnunk. Marót három álarczos kezéből szabadítja ki Bodot. (II.) Ez vérző arcját törölve válaszol Marótnak:

Én titkos kedvesemhez utazom.

MARÓT. No már az hozzád illik: ily finom

Vitéz előtt ajtó s szív nyíltan áll.

De add a kendőt, majd én megtöröllek.

(*Törli Bodot, majd a kendőre néz.*)

Tüzes villám! e kendőt ismerem.

(*Ismét törli.*)

BOD. Jaj irgalom! hiszen te összenyomsz.

Azt gondolod, hogy ellenség vagyok?

MARÓT. Hagyd csak barátom, nálunk így szokás:

A vérnek folyni kell, ha megeredt.

BOD. Gonosz szokás; de ám csak rajta hát.

MARÓT. (*Törli, majd ismét a kendőre néz.*)

Szentséges ég! E kendő hölgyemé!

A jelenet folytatódik. Marót féltékenysége felébred az előkerült kendő láttára, akárcsak Othelloé, a mikor Desdemona kendője elveszett.

Az *áldozat* (1840) legfeltűnőbb shakespearei indítéka Zenő megőrülése.² Ophelia tragikus sorsa mély hatással lehetett Vörösmartyra, a mint azt már *A bujdosókban* is lát-

¹ L. M. Sh. Tár X. 174—93.

² V. ö. Kiss E. és Császár E. id. dolg.

tuk.¹ Az áldozatban még határozottabb a kapcsolat. Kinek ne jutna eszébe a «pünkösdi rózsa, a szép Ophelia» koszorúja Szabolcs leírásában:

Még bámulék, a szűz körültekint
 És a habokba sújt egy koszorút,
 Melynek virágin csókjai égtenek.
 Még állt s vigyázni látszott, mint
 Viszik a rózsafürtöt Kuma hajjai... (I.)

A megtévelyodott Zenő mintája Ophelia, az örülség egyes mozzanatait nagy gonddal tanulmányozta Vörösmarty a megható shakespearei karakteren. Shakespeare a kalauza az egész jelenetben. Még a mikor Zenő elmegy (V.), még akkor is egy-egy shakespearei gondolat visszhangját halljuk.

Nézzétek itt ez őrvöngő leányt.
 Mi szép teremtés volt ő, oh Hadúr!
 Tündérideg szép és jó, mint az ég.
 Elméje fény volt, játszi és vidor,
 Mely átsugárzott ifju kellemeim.
 S nézzétek őt most: nincs egy gondolatja,
 Egy ép érzelme nincs, és a mi van,
 Az fájdalommal terhes, mint az éj,
 Melynek nyugalmát tűz ijeszti fel.
 Szűz ajka kedves hangú hárfa volt,
 S most rajta im kétségbeesés nyomor
 S ezek szülötte, a bús örület
 Szilaj kezekkel játsza szivrepesztőn
 Eszének sírdalát...

Szabolcsnak e szavaiból kiérezzük Ophelia sajnálkozását a távozó — s a mint hiszi — megörült Hamlet felett.

Oh mely dicső ész bomla össze itten!
 Udvarfi, hős, tudós, szeme, kardja, nyelve;
 E szép hazánk reménye és világa,
 Az ízlés tükre, mint a egy szoborhoz,
 Figyelme tárgya minden figyelőnek,
 Oda van, im, oda!
 S én legnyomorúbb minden bús hölgy között,
 Ki szívtam zengő vallomási mézét,
 Most e nemes, fölséges ést, mikép
 Szelid harangot, félrevertve látom... (III. 1.)

¹ M. Sh. Tár. X. 190—1. 1.

*Hamlet*en kívül más shakespearei dráma is hatott Az áldozat cselekvényének egy-egy mozzanatára, egy-egy fordulatra. A szolgálknak (II.) hasonló szerep jutott, mint Shakespeare drámáiban,¹ Szabolcs és Zaránd párbaja is több vonásban emlékeztet Shakespeare párbaj-jeleneteire. A nagy tragédiák és a király-drámák hősei szokták tetteiket olyan módon fontolgatni, mint pl. Barang (IV. felvonás elején) stb. stb. Vannak azonban még más mozzanatok is, melyeket Shakespeare drámáiból származtathatunk. *Lear* hatalmas jelenetére (III. 2.) gondolunk a következő párbeszédnél:

ZENŐ. (*Baranghoz.*)

Oh légy atyám! Csak egy rövid napig,
Míg meghalok.

BARANG. Ne emlegess halált.

ZENŐ. Megőrülök, megőrülök.

BARANG. Kövess.

Felejtsd a multat. Itt magasb remények
Országa nyílt meg.

ZENŐ. Adj nekem tüzes

Villámot, ég! nyílj tengerekre, föld!
Emészd meg őt, eméssz meg engemet. (*Dörgés.*)

BARANG. Boldogtalan nő! hallod e dőrejt?

Ez azt jelenti: meghallgattatál. (III.)

Lear páthosának visszhangját érezzük ki egy pillanatra Zenő szavaiból, megtébolyodását is előre jósolja, akárcsak a szerencsétlen öreg király («O Fool, I shall go mad» II. 4.), az ég háborgása kíséri szavait, ép úgy, mint *Lear* hatalmas átkait.

Egy-egy apróságában is felismerhető még egy-egy shakespearei fordulat. Zenő szavaiban például Desdemona rémületét érezzük, a mikor Zarándtól kérdi:

De miért vonod ki törödet?

Miért tekintesz rám oly rémitő vadon?

Ilyen és hasonló kis reminiscenzencia persze elég sűrűn akad Az áldozatban is. Hasonló helyzet megírásakor, hasonló hangulat kifejezésekor Vörösmarty önkénytelenül is Shake-

¹ Kiss E. és Császár E. is megemlíti.

speare eljárását követi, sok lényegtelen vonás mutatja, mely mélyen hatolt be a nagy mester műveinek szellemébe.

Feltűnő, hogy Az *áldozatban* mily sokszor utánozza Shakespeare stílusának egyik-másik jól ismert sajátságát. Az ellentétek, ismétlések, a költői képek alkalmazásában gyakran világosan felismerhető Skakespeare stílusa.¹

Czillei és a Hunyadiak. Történeti dráma öt felvonásban, 1844. Vörösmarty utolsó drámája a kritika egyértelmű megállapítása szerint «teljesen Shakespeare hatását tükrözi». A költő benne eleven színezésű, hatalmas történeti képeket varázsol szemünk elé, e képek nagy mintáira, a királydrámákra ráismerünk a mű egész szellemében, formájában, ráismerünk azonban egy-egy mestervonásában, itt-ott egy-egy epizódjában is. A gyenge királyok s a pártoskodó főurak viszálykodása a drámai összeütközések egész sorát adta Shakespeare-nak. Vörösmarty magyar talajon maradt, de hasonló történeti összeütközések költői ábrázolását Shakespeare-től tanulta. Erőteljes jellemek mozognak színművében, hű történeti színezés ad drámai képeinek sajátságos hangulatot. Költői eljárást itt is nagy mesterétől tanult, csak hogy művészete *Czillei és a Hunyadiakban* szabadabb, öntudatosabb, mint legelső történeti drámaiban.

Már a dráma beosztása, szerkezete is Shakespeare modorára vall. A színek sűrű változtatása, prózának költői nyelvvel való váltakozása, a tömegjelenetek ábrázolása, az élezelődés, mely e jeleneteket élénkíteni szokta, a magánbeszéd a jelenet vagy a felvonás végén: mindez félreismerhetetlenül Shakespeare követésére vall.

Philologiai irodalmunk több shakespearei motívumra mutatott rá Vörösmarty utolsó drámájában. Kapisztrán gyászbeszédét Hunyadi felett, Antoniusnak Caesar holtteste felett tartott híres beszédéhez hasonlították.² A hasonlóság azonban inkább csak külsőségekben mutatkozik, a drámai helyzet némely egyező mozzanatában. Alig hisszük, hogy Kapisztrán

¹ Shakespeare stílusának költőinkre való hatását más alkalommal akarjuk megvizsgálni.

² L. Kiss E. és Császár E. dolgozatait.

beszédének megírásakor Antonius szónoki remekműve lebegett volna Vörösmarty előtt, — tudatos követésnek nem akadunk nyomára Kapisztrán szavaiban, pedig a legtöbb shakespearei motívum átvétele határozottan tudatos Vörösmartynál, a mint ezt a részletes összehasonlítás számtalanszor be tudja bizonyítani. Vette ugyan mintául Antonius beszédét, de nem *Czillei és a Hunyadiakban*, hanem ifjúkori drámájában, *A bujdosókban*, a mint ezt más alkalommal már megállapítottuk.¹ István beszédének mintája a híres shakespearei szónoklat, az ő beszédéből, annak minden fordulatából, a zajongó tömeg közbekiáltásaiból ez kétségtelenül és világosan kitűnik (*A bujdosók*, V. fv.).

A sírásók motívuma (*Czillei és a Hunyadiak*, II.) *Hamletből* való, a mint ezt Kiss Ernő már kimutatta.² Ugyanő párhuzamot von Hamlet és Hunyadi László jelleme között, a mint csakugyan bizonyos hamleti melankólia határozottan fel is ismerhető Hunyadi László szavaiban. Ezek az eddig megállapított shakespearei motívumok. Mi a magunk részéről még a következőket vettük észre.

Hamletből a költő ismét több motívumot vett mintául. Ziererben, Czillei biztosában, Osricot (*Hamlet*, V. 2.) ismerjük fel. Már első fellépésével (I.) is ő rá emlékeztet, második szereplése (III.) azonban kétségtelenné teszi, hogy Vörösmarty a mulatságosan finomkodó, udvariaskodó udvaronc szerint mintázta a maga alakját. Udvariaskodás minden szavuk. Osríc «tán még anyja emlőjével is udvariaskodott, mielőtt megszopta volna», mondja róla Hamlet. Hunyadi László több szóval, de kevesebb jellemző erővel beszél Ziererről: «Ez a legfinomabb ember, kit valaha ismertem, a ki csupa udvariasságból mai napig nem tudta meghatározni, gazember-e vagy becsületes? ki csupa illedékből nem meri gyalázni a záport, mely új bársony ruháját tönkre verte, s nem meri dicsérni

¹ M. Sh.-Tár. X. 192.

² Az egyezést még apró vonások is mutatják. Tiborecz szava: «De mi helyt állunk, míg háza el nem készül, melyből csak az ítélet napján fog felpillantani» az I. sírásó élezére emlékeztet: a sírásó készíti a legtartósabb munkát, «mert az olyan házat csinál, hogy ítélet-napig eltart» (*Hamlet*, V. 1.) stb.

a napos időt, mely azt megszáritá.» Zierer: megjelenésével, szereplésével is kétségtelenül *Hamlet* Osricja.

Hunyadi László a Zierer-jelenetben mondja: «Egyéb-iránt ez itt (t. i. Zierer) igen hasznos ember. Beszívja a titkot, s megtartja azt, mint a dohos edény, míg ura hegyes orrával, egész kényelemmel ki nem mártogatja belőle.» Ennek a képnek is — bizonyos mértékig — egy hamleti hasonlat a mintája. Hamlet szivacsnak nézi Rosencrantzt (IV. 2.), «ki a királytól pártfogást, jutalmakat és tekintélyt szí magába. De az efféle tisztek utoljára tesznek legjobb szolgálatot a királynak; mint majom, tartja őket egy ideig a pofazacskóban; előbb nyalja-falja, hogy végre elnyelje; ha rászorul a mit össze böngésztetek, fogja, kifacsar, és ti, szivacsok, ismét szárazon vagytok».

Még egy Hamlet-kapcsolatot említünk. Szilágyi intelme Hunyadi Lászlóhoz (III.), formája, sőt itt-ott tartalma szerint is nagyon hasonlít Polonius figyelmeztető szavaihoz, a melyeket búcsúzó fiának ad útravalóul (*Hamlet*, I. 3.). László válasza pedig («A jó Szilágyi bátya! oly tanácsod ad, melyet nem szokott megtartani») Ophelia szavaira emlékeztet, melyeket Laertes tanácsaira ad feleletül:

De jó bácsikám,
Magad se tégy úgy, mint rossz pap, nekem
Az égbe tüskés, zord ösvényt mutatván,
Míg ő szeles, hiú kéjencz gyanánt
Az élvek rózsás útjain halad,
Feledve, mit papolt. (*Hamlet*, I. 3.)

Czillei és a Hunyadiak többi shakespearei motivumai túlnyomóan a király-drámákból valók. A következők között vonhatunk párhuzamot. Hunyadi László Máriával folytatott párbeszédében (I.) némileg V. Henrikre emlékeztet, a mikor ez Katalint megkéri (V. 2.). Egyik sem tudja hölgyét hízlgő szóval megnyerni. Nem is akarja. László magáról azt állítja, hogy «elfogult, nehéz beszédű»,

Szilaj csak ott, hol vész van és barátim
Nyers társalgása indulatba hajt.
Mit mondjak, a mi tetszenék neked ?

V. Henrik sem tud «epedő sápadt szívű lenni, sem cifra beszédet nyögdecselni. A vallomásokban nincs ügyessége...» László «könnyű szívvel» távozik, ha Mária nem szereti, V. Henrik pedig felhagy a kéréssel, ha Katalin még azon kérdésen túl zaklatja, hogy komolyan szereti-e? Az egész helyzeten kívül ily apró vonásokban van bizonyos hasonlóság a két jelenet között.

III. *Richard*ból is került motívum Vörösmarty drámájába. Egy rövid összehasonlítás nyilvánvalóvá teszi a tudatos átvételt.

HUNYADI MÁTYÁS. Derék egy kardod van Giskra bátya. Megnézhetem?

GISKRA. Szabad. — Kiváncsi kis kölyök.

HUNYADI MÁTYÁS. Hatalmas kard; s te roppant erős lehetsz, hogy elbírod. Szeretném kitanulni kardod erősebb-e, vagy nyakad? (A kardot két kézzel emelgeti.) Nehéz kard. Köszönöm! (*Visszaadja, tovább megy s Madarászszaal fel s alá jár.*)

GISKRA. Hogy csíp a kis kígyó!

UJLAKY. Ne bántsad, győzhetetlen Giskra, belőle még igen nagy ember lehet... (*Czillei és a Hunyadiak, III.*)

III. *Richard* megfelelő jelenete: A kis York Glosterhez fordul:

Nagybácsi, adja e gyilkot nekem.

GLOSTER. A gyilkomat öcsécském? Szívesen.

HERCZEG. Koldul öcsém?

YORK. A bácsitól, ki nem tagadja meg;

S ez oly csekélység, mit bú nélkül adhat.

A további párbeszédből persze megtudjuk, hogy kérése korántsem oly ártatlan. Mindenki megérti a kis herczeg szaváiból a célzást, Buckingham pedig boszusan felkiált:

Milyen fulánkos élczezel vagdalózik;

Hogy a Glosterre szórt gúnyt szelidítse,

Szép ügyesen becsmérli önmagát is.

Ily ifjú, s oly ravasz, csodálatos! (III. 1.)¹

¹ Ugyanezen jelenet egy másik mozzanatát, melynek szintén a kis York a hőse, Vörösmarty a *Bujdosókban* vette át. L. M. Sh. Tár. X. 191.

Egy másik jelenet *Czillei és a Hunyadiakból!* Czillei nem akarja a szerződést aláírni, a melyre Hunyadi László kényszeríteni akarja. László megfenyegeti:

E váron keresztül
Kötözve viszlek, és doboltatok,
Hogy a nép összegyűljön, s mindenütt
A merre fellépsz, elkiáltatom:
«Nézzétek itt a rászédett gazembert!»
.
.
.
Nézzetek rá: itt megyen
A főkormányzó s országáruló! stb. stb. (V.)

Hasonlítsuk evvel össze *Macbeth* jól ismert jelenetét: *Macbeth* nem akar *Macduffel* viaskodni. Ekkor ez megfenyegeti:

Add meg tehát magad,
Pulya! S világ csodája légy soká!
Póznán kifestett ritka szörny gyanánt
Tartunk, s alá ezt írjuk: «Jőj ide, nép!
Itt zsarnokot mutogatnak.» (V. 7.)

A harcz folytatására kényszerített *Macbeth* elesik, *Czillei* is hiába ránt kardot: végzete utóleri.

János királyból is kölcsönözött *Vörösmarty* egy mozzanatot. A «győzhetetlen» *Giskra* sok tekintetben hasonlít *Ausztria* főherczegéhez. Mindkettőnek kijut a gúnyból és az iróniából. Haragjuk hamar gerjed a gúnyos szavakra, de hamar le is csillapul. Egyforma hősök mindketten. *Ausztria* főherczegét az oroszlánbőrrel csúfolják folyton. *Richard* mondja *Ausztriáról*, hogy

Olyan, ki ördögöt fogat veled,
Csak bőröd' egyszer a kezére kapja.
Te vagy a hős nyúl a példabeszédben,
Ki holt oroszlán bajsztát tépdeli.
Mégfüstölöm még kaczagányodat,
Vigyázz, kölyök; meg én, meg én, biz Isten!

BLANKA. Oh! annak illet ez arsláni mez,
Ki az oroszlánt megmezetleníté.

RICHARD. De ennek úgy való hátára, mint
Számárra nagy *Herakles* sarui.
Várj csak, számár, lerántom terhedet,
Vagy megrakom vállad', hogy meggebed... (II. 1.)

Főleg Richard gúnyolja Ausztriát később is (II. 1. végén, III. 1.) a «borjúbőrt» emlegetvén. «Győzhetetlen» Giskrát is egyre gúnyolják Vörösmarty drámájában. Hunyadi László is megtréfálja:

Tudjátok, hogy tréfált a medve egykor?

Befordítá bundáját, és simán

Vigyorgó arczczal társaságba ment.

Nyájaskodott, mosolygott és ölelt:

De a mosolyban meglátszott foga,

S ölelgetés közt véres körmei

Nyomot hagyának a kegyelteken.

És utezu medve! rá ismert a nép;

A medve többé nem tréfált. Szegény!

Képzeltétek csak, bőr nélkül maradt.

Jerünk Bodó! hallod, csak tréfa volt.

GISKRA (*dühvel félre*).

Csak jertek egyszer a hegyekbe fel! (III).

Giskra medvebőrét Czillei is említi gúnyolódva a IV. felvonás elején. Semmi kétség, az ötlet eredetije Ausztria «borjúbőre», még gyakori ismétlésében is a shakespearei vonást követi Vörösmarty.

Még más apró mozzanatokat is lehetne megemlítenünk. Henrik az elsiető Hunyadi Lászlóra erőszakolja Czillei levelét (III.), akárcsak Artemidorus, a ki a magáét Caesar kezébe szeretné juttatni.¹ Az elesett Czilleit körülveszik ellenségei s gúnyolják, akárcsak Warwik és a hercegek a haldokló Cliffordot (VI. Henrik. Harmadik rész. II. 6.), a helyzet a két drámában egyébként is sokszor hasonló,² egészen természetes, hogy Vörösmarty a shakespearei jellemeknek egy-egy vonásával jellemzi a maga személyeit is.

¹ (*Egy szolga lovat hoz Hunyadi Lászlónak. Henrik jő.*)

HENRIK. Bocsásd el a kantárt, jó Hunyadi!

Olvasd ez irományt.

H. LÁSZLÓ. Most nincs időm!

HENRIK. Sőt most van még, mert egy hét múlva késő:

Nem érheted meg, bár minden betűje

Füledbe ordít, mint egy fergeteg.

Julius Caesarban (III. 1.) Artemidorus háromszor sürgeti, hogy Caesar olvassa el levelét. Persze ő is hiába sürgette.

² L. például a gyűlés ábrázolását (*Czillei és a Hunyadiak*, III.).

Még egy utolsó shakespearei vonásra figyelmeztetünk. Ágnes, Henrik kedvese, a király szeretője, férfiruhát ölt magára és a dráma utolsó felvonásaiban diákként szerepel. Shakespeare több drámájából ismerjük ez indítékot. De kihez hasonlíthatnók Ágnest? Imogenhez vagy Rosalindhoz? Juliához (*The two gentlemen of Verona*) vagy Violához (*Vízkereszt*)? Esetleg Portia vagy Nerissa (*A velencei kalmár*) a minta? Szerepük nagyon különböző, jellemvonásaik között is nehéz egyezést észrevenni. Mégis azt hisszük, hogy Vörösmarty Violára (*Vízkereszt*) gondolt, a mikor Ágnesnek férfiszerpet adott. A hasonlóság lényegtelen apróságokban áll, melyek magukban véve vajmi keveset bizonyítanak ugyan, de bizonyos kapcsolatot mégis csak elárulnak. Ágnes találkozik Hunyadi Mátyással. Ez vivásra szólítja fel:

Im, vesd el gondodat,
S víjunk egy kissé, az majd földerít.
(*Kardokat hoz.*)

ÁGNES. Én félek a vastól.

HUNYADI MÁTYÁS. Manóba, hát

Minő legény vagy? végy szoknyát magadra,
Ha víni sem tudsz... (IV.)

A *Vízkereszt*-ben Sir Aguecheek hívja párbajra a férfiruhába öltözött Violát (III. 3.). «I am no fighter» mondja ez magáról. Mennyire fél, a mikor mégis ki kell állania! Szerencsére nem kerül párbajra a dolog, Antonio megérkezése elejét veszi az összecsapásnak (III. 4.).

Egy másik apró hasonlóság Ágnes és Viola között! Mátyás ugyanabban a jelenetben, melyből előbb idéztünk néhány sort, evvel a kérdéssel ejti zavarba Ágnest:

Mi a tatár!
Hát így vagyunk? No már azt mondhatom,
Te szép diák vagy. Hát hol a bajusz?
És a szakáll? Még híre, hamva sincs;
De annál több a haj.

A *Vízkereszt*-ben a herczeg mondja Violának:

Hidd drága gyermek:
Mert boldog éveidet gyalázza az,

Ki férfinak mond téged; nem simább
És nem pirosb Diána ajka; vékony
Sipod, miként leányhang, tiszta csengő,
És nőszerepre illik mindened. (I. 4.)

Úgy látszik, Shakespeare férfiruhába öltözött nőalakjai között különösen Viola¹ kapta meg Vörösmarty fantáziáját.

Ezek a tudtunkkal eddig ki nem derített shakespearei motívumok Vörösmarty drámáiban. Magukban véve sokszor csak apróságok, — mere trifles, — de ha meg akarjuk állapítani, hogy Vörösmarty mivel tartozik Shakespeare-nek, akkor még az apróságokat is kell ismernünk. A drámai helyzet hasonlóságában, a jellemvonások rokonságában, a stílus metaforikus szemléletességében mutatkozik tehát Shakespeare hatása az egyes felsorolt motívumokban. Vörösmarty művészi eljárást Shakespeare-től tanult, ezért került — a szó igazi értelmében — hatása alá.

¹ A «*Dramaturgiai Lapok*»-ban (Összes munkái. VII. 53.) említi «a gyönyörű Violát».

A HELYZET SHAKESPEARE DRÁMÁIBAN.

Irta: RAKODCZAY PÁL.

Sajátságos, hogy a dráma, illetőleg a költészet leglényegesebb mozzanatát, a helyzetet, a dramaturgia külön nem tárgyalja. Pedig ez a dramaturgia legfontosabb fejezete. Talán azért nem esik szó róla, mivel a másik fő kategória, a cselekmény, magában látszik foglalni amaszt is. Holott a helyzet a cselekvény kiindulója és eredménye. A helyzet az ember szembenléte körülményeivel, de még nem cselekvény. Szabad szemmel a különbségek finomságai miatt csak a szakembernek tűnik föl. Szakember pedig a költő, ki az elmélettel nem törődik. Először a nagy német költők érintik, bár az olasz irodalomban már előbb szó esett róla. Gozzi, mond Goethe,¹ azt állította, hogy nincsen több harminczhat tragikai situationál. Schiller ezt keveselte, de még annyit sem tudott összeszedni, mint Gozzi. Külföldön ujabban a drámaíró Schaw Bernát foglalkozott a helyzet titkával, még pedig ennek az ellentétben rejlő mivoltával együtt.² Félvállról veti oda a közönségnek, hogy a drámairáshoz nem kell valami kiváló talentum, csak egy drámairói situatio-ötlet, melyet rendkívülinek tartunk. «Először is, mondja Schaw, meg kell ragadnunk egy situatio ötletét. Ha az ember rendkívül eredetinek tartja ezt az ötletet (ha Mathusalem korából való, annál jobb), egész nyugodtan bele lehet kezdeni abba a thémába, hogy van egy ártatlan ember, kire egy bűn látszata nehezedik. Ha az illető ártatlan ember nő, akkor házasság-

¹ *Goethe's Gespräche mit Eckermann*. 1830. febr. 14. párbeszéd.

² Valamelyik angol folyóiratban, melyből egyik napilapunk idézte.

töréssel kell vádolni, vagy hogy terveket adott el az ellenségnek, pedig a valóságban úgy áll a dolog, hogy a katona egy elragadó kémnő varázsának esett áldozatául, ki ellopta a terveket. A darab sikere majdnem egészen bizonyos, ha a költő csak egy kevésbé ügyes is.»

De már egy évtizeddel előbb magyar költő, még pedig a drámában igazi szakember, az édes szavú Tóth Kálmán, a *Drámai nyelvről* cz. tankölteményében meglepően hangsúlyozza a helyzet fontosságát. Nem volt semmikép az elmélet embere, de annál inkább a gyakorlaté. Első és utolsó két darabját kivéve egészséges ösztöne vitte rá a helyzet theoriájára:

Ha nincsen helyzet, situatio,
Bizony akkor a dráma nyelve se jó.
A helyzet, a cselekvény a vezér,
E nélkül a poéta mit sem ér.
Ez kell a legcsekélyebb költeményhez:
Mert helyzet már, ha a szív gondol, érez,
S hogy líránk rossz és nem halad soha:
Helyzethiány ennek is az oka.
E poétabú mind oly primitív,
Mit gyermekkorban elvert már a szív,
Egy kis búcsú, szakadás, vagy hasonló,
Mit milliószor hallott már Apolló.
«A drámanyelv erős, tömör legyen»;
Ezt sürgetik s én is megengedem,
De helyzetet kérek megint előbb.
Ez ad a nyelvnek tartalmat, erőt,
Helyzet s cselekvény: két kard összeverve,
Ebből pattan a dráma szikranyelve.

A mi költőnk után majd négy évtized múlva foglalkozott a francia Polti a situatióval.¹ Ám a kérdés iránt érdeklődő csalódottan teszi le a könyvet. Mintha szerzőt nem a situatio kérdése érdekelte volna, hanem az a törekvés, hogy

¹ George Polti: *Les trente-six situations dramatiques*. Paris 1912. 302. l. Nekem csak ez újabb kiadásról volt tudomásom (az első 1895-ben jelent meg), mikor már a magam okoskodása szerint megírtam a situatio elméletét, először egy bécsi Romeo-előadás által ihletve, (*Shakespeare-tanulmányok: Romeo. Színészek Lapja*. 1898. 18. sz.) majd később *Dramaturgiámban* 1902. 8. l.

a mi nem sikerült Schillernek, azt ő üsse nyélbe. Kisérléte fényesen bevált. A 36 situációra 1200 példát hoz fel, de az ezerkétszázharmincharmadik stb. esetre már nem jutott helye! Nem, mert a situatio lényegét egyáltalában nem kutatja. Pedig ennek megfejtésével nem is lett volna annyi példára szüksége.

Mi itt nem adhatjuk a situatio elméletét, melyre nézve utalunk id. munkánkra, s csak a következőkre szorítkozunk.

A helyzet nem teremt új jellemet, de döntő ennek fejlődésére. A gazember, ki milliomosnak születik vala, nem ugyan nagy jelleme, de helyzete miatt szeretetreméltó, sőt tisztelt egyénné lehetett volna. Sok ember becsületét csak helyzete menti meg, de egyúttal helyzete veszélyezteti is.

Az emberi kedély azonban olyan természetű, hogy a helyzetek is megismétlődhetnek. Vannak bizonyos általános helyzetek, melyek, mivel ember emberrel kerül szembe, mindig megvoltak és mindig meg is lesznek. Ilyen pl. a nemzet helyzete más szomszéd nemzethez, vezetőihez (király, köztársaság); a család helyzetei (szülők, gyermekek, szerelem stb.); a haladás, a tudomány helyzetei. Miután az érzés és gondolkodás helyzete mindenütt egyforma s általában hasonló és csak részletekben tér el, ez okozza, hogy egymástól messze eső helyeken az ember mindenütt hasonló eredményekre jut. Mindenütt előáll az istenfogalom, költészet, tudomány, ipar; Jezus és Buddha tanai rokonok.¹ A folklorisztáknak számolni kell azzal, hogy bizonyos esetekben nem lehet szó az eszmék vándorlásáról. Meddő fáradság pl. midőn *Freund: Shakespeare und das Volkslied*ben azt kutatja, hogyan jött át Ázsiából az a költői közhely, hogy a pacsirta a szerelmesek időjelzője, mikor a hajnal hasad. Bizonyos helyzetek mindenütt okvetlenül előállnak, mert ember emberrel s az ember a nagy mindenséggel egyformán áll szemben. Ezért van, hogy Chinában Shakespeare előtt régesrég megírták Hamlet történetét az *Ég temploma* című drámában, melynek tárgya hasonló

¹ Hübner báró: *Utazás a világ körül*. Japán pogány templomaiban ugyanolyan búcsújáró fogadalmi tárgyakat talált, mint Mária-Czellben.

Shakespeareéhez; hogy Shakespeare előtt ezer évvel Indiában játszanak egy Romeo-tárgyú drámát (*Malati és Madhava*), hogy a drámai romanticizmus Angliában és Spanyolországban egymásról nem tudva, egyszerre születik meg, hogy végre a színészet, mint a többi művészet is, az egész világon hasonló módon keletkezett.

A helyzet tudatának irodalmilag talán legnagyobb szerű példáit Plutarchos *Párhuzamos életrajzaiban* találjuk. Mert itt nem annyira a jellemek, mint inkább a helyzetek hasonlóak egymáshoz. Mily más pl. Demosthenes és Cicero, mily más Alkibiades és Coriolan jelleme; de mily éleselműen figyelte meg a görög elme Brutus és Dion helyzeteinek hasonlóságát egészen eltérő viszonyok között.

Hasonló helyzetek hasonló gondolatokat is szülnek. Euripides (kit Shakespeare nem ismer) kétezer évvel Shakespeare előtt mondja: «Lenni vagy nem lenni nem egy dolog».¹ Cervantes, Shakespeare kortársa is azt mondja a színészetéről, hogy tükröt tart az emberiség elé. (*Don Quijote* II. 1. rész. 12. fej.) A helyzet teszi azt, hogy Mikes Goethét megelőzve mondja:

Nincs keservesb kenyér, kit adnak panaszszal,

Áztatni kell gyakran sok könnyhullatással. (1734. jun. 6.)

(Wer nie sein Brod mit Thränen ass. *Wilh. Meisters Lehrjahre*.) Vagy hogy *Tar Benedek* házasságról való dicséretében félszázaddal Shakespeare előtt énekl:

Csuda szép életek egyes madaraknak
És vadon erdőben járó szép vadaknak,
Kiki mind hasonlót keres ő magának.

(V. ö. a *Tévedések játékával*. Luciana II. 1.) Helyzetből folyó, ha Shakespeare a VI. *Henrikben* egy jelenetet ad, melyben az apa öli meg fiát, másutt meg a fiu az apját. Nem mondhatjuk, hogy ezt Tacitusból² vette, kit nem ol-

¹ Χωρίς τό τ' εἶναι καὶ τὸ μὴ νομίζεσθαι. *Alkestis* 528. Ez egyébiránt görög közhely, melyet *Marlowe* is felhasznált: τὸ ὄν καὶ μὴ ὄν. (*Faust*.)

² (Eo notabilior caedes fuit, quia filius patrem interfecit. *Hist.* III. 25.)

vasott. Shakespeare épp úgy polgárháborút ír le, mint Tacitus (utóbbi Otho és Vitellius közt), így a helyzet hasonló lévén, a belőle folyó iszonyok is hasonlóak.

A helyzet teszi azt, hogy *Katona* Bánk bánja csaknem szóról-szóra azt mondja, a mit Hans Sachsé: «Azért futom én az országot, hogy addig itthon fojtsák meg üdvösségemet?»¹

Nem veszik észre azon baconisták, kik azt állítják, hogy Shakespeare műveit a philosophus Bacon írta (ami már magában kizárja a drámairást, vagy legalább a drámai remeket), hogy ha Bacon a lordok házához beadott kérvényében ezt írja: «Én elaggott, gyenge, tönkrement nyomorgó, szánamegrombra méltó teremtmény vagyok,»² hogy e szavak véletlenül is találkozhatnak Lear királyéival, mert hiszen mióta a világ áll, minden öreg ember így panaszkodott.

Bizonyos körülmények között, bizonyos helyzetben mindenütt ugyanazt fogjuk érezni, még mi, kis emberek is. A nagy költő éppen abban nagy, hogy a közönséges ember, illetőleg mindenki gondolkozását eltalálja. Ismertem egy nőt, ki leveleiben magát mindig kedvese cselédjének írta alá. Már tudta az egyszerű nő, hogy Shakespeare Mirandája is szerelmese cselédjének vallja magát! Coleridge említi (*Seven lectures on Shakespeare and Milton*), hogy ismert egy anyát, ki, midőn gyermeke meghalt, néhány mondatában szóról-szóra ugyanazt mondta, a mit Shakespeare *János királyában* Konstanczia királynéval mondat, midőn fiát, Arthurt tőle elveszik.

A költőnél persze a phantasia vonja ki a gondolatot, az élet egyénénél pedig az érzelem. De mindkettőnél a hely-

¹ Hans Sachsnál:

Ich verwalt' das ganz' Königreich
Und meine liebe Gemahel dergleich
Die du jetzund verkuppelt hast

Dem Bruder dein. (L. Heinrich Gusztáv kiadásában: Bánk bán a német költészetben. 66. l.)

² I am old wreck, ruined, in want, very subject of pity. — A poor old man, as full of grief as age, wretched in both. Lear II. 4. (Szenegy agg ember megrakva búval, korral, tönkretéve mindkettőben.)

zet teremti meg a gondolatot. Viszont a költőt a gondolatokról phantáziája elvezeti a legkonkrétebb helyzetekig. Van-e fontosabb helyzetkép, mint az, midőn a *Szózatban* Vörösmarty a nemzetet egyetlen halott embernek képzei, s a kik sírját körülállják — népek? Sokszor egy-két szó óriási helyzetet fest, pl. «Ecce homo!» «Consummatum est». Magánál Shakespearenél, lírájában kedves, vagy jellemző genreképeket, helyzeteket találunk. Pár szóval így festi elénk a daloló fonolányokat Orsino ábrándozásában (*Vízkereszt*), a fejőleányt (*Cleopatra*), a vitézt, ki pánczélya alatt, ha rásüt a nap, majd megsül (*IV. Henrik*), a leányt, ki vásznat öntöz, vagy sört fölöz (*Felsült szerelmesek*). Mi Katonát idézhetjük, ki a csalfa kalmárról ad pompás genreképet, vagy Tiborcznál: «A mi kéményeinkről elpusztúlnak a golyák.» De idézhetnénk bőven Madáchból is.

A költészet a helyzetből jő rá a jellemzésre. Valószínű, hogy a legnagyobb költők a helyzetből alkotják meg jellemeiket. Az életben fordítva van, mert az ember előbb volt meg mint a helyzet. Legalább is két különböző akaratú embernek kell összeakadni, hogy helyzet álljon elő. Tagadhatatlan azonban, hogy a helyzetnek az életbeli emberre is van, sokszor jelentékeny hatása, mennyiben a gyenge jellem ilyenkor jelentkezik legjobban. A helyzet magyarázza meg, hogy a philippii csata után mintha egy csapásra eltűnnék a magasztos, nagy római jellem, mely a monarchia alatt gráva hízelgővé, delátorrá süllyed. Mily más Horatius mint Cicero! Viszont a helyzet a jellem előnyös oldalait is kifejlesztheti. Mikes Kelemen és édes testvére, Mészáros Lázár, a száműzetés sanyarúságában mutathatták csak ki igazán jellemük kedvességét.

Helyzet nélkül a legremekebb költemény sem hathat igazán. Viszont sekélyesebb művek jó helyzeteikkel hosszú életet élnek. (*Kaméliás hölgy*, *Vasgyáros*.)

Mellőzve a behatóbb taglalást, még a következőket kell megemlítenünk.

A helyzet fő kelléke az ellentét. Ez már külsőleg is jelentkezik pl. a kis és nagy alak komikuma. Az egyik akar valamit, a másik ellenkezik vele, a mi voltakép a cse-

lekvény csirája. Legfeltünőbb a helyzet a cselekvény előkészületében és befejezésében. Mind a két mozzanat a nyugalom képét mutatja. Ez a festői pillanat, mert minden helyzet festői. Amott az egyik fél nyugodt, míg a másik kilép mozdulatlanságából, emitt mindkettő, a hol jó vagy rossz kimenetel, vagy elemi katastropha teremti meg a teljesen nyugodt percet. De a cselekvény folyama alatt is, mint a birkózóknál látjuk, vannak helyzetek, miket élesebb szem észrevesz, a hogy a helyzet az által teremődik meg, hogy a cselekvény újabb lökést nyer s az egyének másképp helyeződnek el.

Hatását tekintve a helyzet háromféle lehet:

1. Érdekes.
2. Szép. Ide tartozik a kedves, a megható, a lelkes.
3. Nevetséges.

Csupán érdekes helyzet, mely egyúttal nem rokonszenves is, nem fogja meg a nézőt és olvasót.¹ A Shakespeare előtti iszonyatosságok Marloweban, sőt magának Shakespeare-nak Titus Andronicusában is a mai közönséget elriasztják, ha még oly érdekesek is (pl. a Máltai zsidó). Színházban a becsületesestől a gazemberig, a művelttől a tudatlanig mindenki a szívével ítél. A szív helyzeteihez nem kell műveltség, mint a festészethez, a zenéhez, hanem lelki finomság s ez csak úgy megvan a karzaton, mint lejjebb. Shakespeare páholynak, karzatnak egyaránt érthető. Helyzetei ha nem is egyforma hatásúak, de mindig a szív világából kerülnek.

Shakespeare helyzetköltészetének élén «Romeo és Julia» áll. E csodás bájú tragédia természeténél fogva, mely ifjúi s így gyors elhatározások szülője, a situatiók kaleidoskopszerű sorozata elejétől végig. Előszöri látás, elválás és mi ezek között mozog, szakadatlan izgatják a nézőt benne. A Shakespeare-illusztrátor ennél hálásabb darabot még Shakespeare-ben sem talál rajzónja számára. A legkönnyebben előadható Shakespeare-darab «Romeo és Julia», mely gyenge színészekkel is elpusztíthatatlan hatású. Az általános helyzet még lát-

¹ «Buda halála» éppen ezért minden belbecse daczára sem versenyezhet soha «Toldi» népszerűségével.

hatatlanul is ott lebeg a konok szülők és még konokabb gyermekek ellentétében. Nincs ennél érthetőbb darabja Shakespearenek.

Lear király, Antonius és Cleopatra, II. Richard, VI. Henrik király és Athéni Timon drámákban a helyzet a sorsváltozás rettenetes képét mutatja. Ezek a meggondolatlanság tragédiái. A hősök itt a hatalom szédítő magaslatáról sülyednek a feneketlen nyomorba. Alig van kínzóbb, nyomasztóbb helyzet, mint midőn a királyi Cleopatra Augustus bérencz szolgái előtt megalázkodik. Már az általános helyzet lelket rázó, midőn e koronás koldusok, kiket az első felvonásban fény és pompa közt láttunk, nagyságukban elzüllötten ténferegnek előttünk. A várakozástkeltést, mi fő tényezője a situationak, illetve félelmetességet, Lear királyban bámulhatjuk. Megőrlése pillanataig a várakozás mindig ugyanazon érzést és mégis új meglepetésekkel kelti. A légy zúgását is meghallhatni a színházban, midőn Cordelia azt feleli, hogy semmit sem mondhat atyja kérdésére. Vagy midőn egy szemtelen szolga, Oswald, azt válaszolja, hogy Goneril «nem akar» jönni a király hívására. Izgatottan kapunk a látcsőhöz, hogy vajon a színész képes-e e hallatlan sértésre vonásait kővé változtatni? Vagy mikor Gloster jelenti, hogy leánya és veje nem fogadhatják, mert fáradtak stb. De valamennyink keble dagad azon jelenetnél, midőn annyi szenvedés után az öreg király Cordéliánál szerető, lágy karok közt talál menedéket. Még a néző is megkönnyebbül az agg hőssel együtt. A legszigorúbb kritikus is enyhe szokott lenni e jelenetnél még a leggyengébb színész iránt is, pedig ez a jelenet a legkönnyebb s legmagasztalóbb az igazi művészzel szemben, mert megvesztegeti a situatio, melynek hatását hajlandó a színész érdeméül tudni be. Ilyen tévedésbe különben gyakran esik a néző, midőn a költő hálás situatiója játékká teszi a színész feladatát.

Hát Hamlet? Ki ne érezné azt, mit csudálatosan éppen a kritika nem vesz észre, hogy a nemes érzületű, művelt ifjú csupán parancsszóra nem válhat boszuló gyilkossá? Ez az ő tragikái helyzete. Le tudja döfni azt, aki anyját szemeláttára megmérgezte, vagy Poloniust, azt vélve, hogy a király

leselkedik gyáván a függöny mögött; de a multban az ő tanúsága nélkül végbement, homályos gáztettért nem állhat boszút! Ölés nemes jellemnél csak a pillanat hevében lehetséges, de nem megfontoltan. Brutus példája ezt nem czáfolhatja meg, ő «midőn dőfte, szerette Caesárt». Hamlet nem hívhatja párbajra (a mi különben Shakespeare idejében nem is volt divatos) Claudiuszt; ő csak megölhetné, még pedig orozva. Teheti-e ő ezt, a keresztény, a filosofus? Ha Hamlet ezt nem teszi, ez nem habozás, ez nem gyengeség, mint eddig mondták.¹ De a III. felvonáson túl nem is habozik többé, lelke megtisztult a boszú terhétől. Megkönnyebbül abban a tudatban, hogy nincs mit tennie. Nem sorolhatjuk itt el az egyes helyzeteket, melyek oly mesésen váltakoznak, mint a hogyan bizonyos acél karikákból egymásután lehet három-, négy-, ötszöget és másféle alakokat kihuzgálni. A leghatalmasabb helyzet, a szellemlátás után, mely oly izgatólag van előkészítve, kétségkívül anyjával való jelenete. És mégis a legfőbb várakozást az kelti, hogy lessük, mikor kerül Hamlet antipodessével, Claudiuszal szembe. Végre ez is megtörténik a színjátéknál, majd pedig ott, a hol Hamlet Angliába készül s tőle oly furesán búcsúzik. Tehát kitér a szembenlét elől. De a kivel örökre szemben áll, az a néző. Hamlet egy adott jó barát, kit örömmel üdvözlünk háromszáz év óta. Minden érző ember Hamletté válik, ki madártávlatból nézi az emberi üzemeket. Ha másutt nem, a temetőben mindnyájunk sarkában ott van a dán herczeg bús alakja.

Hamlet mysticus, kísérteties világával rokon Macbeth tragédiájáé. Csakhogy míg Hamlet világító lángoszlop, Macbeth komor, sötét felhő a borzalmak közepette. A helyzet itt nagyon sokszor belső. Ha a hős négy jelenetét nejjével kivesszük, nincs számbavehető párjelenete. Rémitő érzelmi vihara mintegy katlanban forr és kavarog. Még a legnagyobb színészek is nehezen és csak igen mivelt közönség előtt hatnak Macbethtel. Folytonos monologizálása egyhangúvá teszi. Ez az oka, hogy a hányszor műsorra kerül nálunk, mind-

¹ L. e kérdést behatóbban tárgyalva e cikkemben: *Valami Hamletről. Országvilág.* 1895. 613. l.

annyiszor le is tűnik. Vidéken, Kolozsvárt kivéve egyáltalában nem adják. Nálunk az egy Egressyről maradt fenn kiváló hagyomány, hogy jeles volt benne. A mi helyzeteit illeti, a ki ismeri ez óriási alkotást, miért figyelmeztetnők főbb helyzeteire? E belső lelki helyzetek egészen a látványosságig hatásosak. A mi a hős lelkében végbemegy, külső alakban is megjelenik (Törmonológ, látományok stb.) Csak egyet említünk meg. Rendkívül szép az elhanyagló Macbeth elegiai helyzete az ötödik felvonásban:

Eleget éltem.

Utam kopárba, sárga lomb közé
Tért már le. És az aggkor ékei:
Szeretet, engedelmesség, hű tisztelet
S igaz barátok nem várnak reám.
Helyettük átok, elfojtott, de mély
Szájjal való tisztelkedés, üres hang.

Az éj pokoli tájait mutogatta Shakespeare előttünk, a mint végignyargaltatta velünk Macbeth iszonyú pályáját. Most az ősz szelid verőfényében, melyet a hős magabaszállása képzeltet el velünk, festi elénk nappal ugyanazon éjszakai tájképet. A jelen helyzetében a jövőé tárul fel, mely a gonosztevő hőst kinozza. Még egy megható helyzet van e fölvonásban, mely költői, finom színészi képzelmet igényel. Ott, a hol a lady halálát jelentik. «Halt volna meg később», mondja Macbeth bűntársa halálára. De e szavakban érzés is van. Nem feltűnő, de jelentős, azért nem kellene a színésznek elszalasztani az alkalmat a szavakat megelőző jelentős szünetre és némajátékra, a mi azt mutatná, hogy befelé indul a halottas szobába és mégsem megy be.

Mig Cleopatrában a nő, Coriolanusban a férfi méltósága aláztatik meg. Ennek helyzetei megdöbbenőek, szépek, nagy-szerűek. És az anya az, ki a népnél is jobban megalázza fiát. Mert Volumnia fiának, a mennyiben akaratlanul vesztét okozza, ép oly rossz szelleme, mint Macbethnek neje. Coriolanus sorsára nézve döntő az, hogy anyja beszéli rá, hogy kérje a néptől a consulságot. Ez a leghatalmasabb helyzet, azonkívül, mely Rómát megmenti, Coriolanust pedig vesztébe dönti. Ez utóbbi jelenetre, meglehet, Seneca *Phoenissae*jának hatal-

mas jelenete (Jocaste és Polynices közt) hatott, mert itt is az anya könyörög fiának az ostromlott városért. De hol áll Seneca ecsete Shakespeareétől! Coriolanusban megannyi szív-facsaró helyzetet találunk, melyekkel a modern dráma nem versenyez. Ilyenek, mikor Menenius könyörög, de leverten távozik, mikor Coriolanus megriad anyja megjelentén, térdre hull előtte s végül karjaiba dől. (Anyám. mit tévél?) E szerepet ünnepélyesen szokás szavalni, holott a szív kulcsával a helyzet rejtek ajtai felpattannak a színész előtt, mint a nagy Rossinál láthattuk.

Othellóra gondolva lehetetlen, hogy ne a III. felvonás jusson eszünkbe. A mit költői képzelem és emberismeret valaha mivelt, annak itt van letéve kincses ritkasága. Más költő bizonyára azon kezdte volna, hogy Jagoval a kendőt mielőbb átadatná Othellónak. Kisebbrendű íróknál szinpadi kellékek, mint ez a kendő, vagy levél stb. egymaguk bírják a hőst ellenkező elhatározásra. Shakespeare Jagoja tisztán belső fegyverekkel dolgozik. Othello lelkülete egy tartomány, melynek várait, egyiket a másik után foglalja el Jago, míg korlátlan úrrá lesz fölötte. Csak akkor áll elő a kendővel, mikor a szerencsétlen mór már lángban áll. A legmegkapóbb helyzetek egyike, midőn Jago ármányos művéhez hozzáfog. Bámulatos szélcsendet rajzol itt előbb a költő. «Kedves teremtés!» mondja Othello Desdemona után nézve. Sohasem felejttem, a hogy ezt Rossi mondta. Elragadtatással nézett Desdemona után s midőn Jago megszólította és kérdé, mit akar, arcza ragyogott még a sugaraktól, melyeket ott Desdemona lényé hagyott. Teljes átértése volt ez a költőnek, ki a boldogság fényéből taszítja hősét a nyomor sötétébe. De ezt a lélektan legfinomabb fokozataival eszközli. Vizsgáljuk meg, hogy addig, míg Jago a kendőt fölemlíti, Othello hétszer nem hiszi és ugyanannyiszor hiszi neje hűtlenségét. Hétszer változik a helyzet rövid százhatvanhét sor tartama alatt. És mind a hét belső helyzet, mind a lélektané. Természetesen a szemre is hat s az idegekre is. A felvonás végéig így hányódik Othello egyik helyzetből a másikba, míg a felvonás végén tökéletesen ellenkező helyzetben van mint az elején volt.

Ugyanezt a virtuozitást megismétli Shakespeare Julius

Cæsarban. A mint Othelloban a kendő szinte fölösleges, itt Cæsar végrendelete nélkül, csupán gúnyjával («De Brutus derék, becses egy férfiú . . .») hajtja Antonius a népet az ellenkező helyzetbe. Utóbb még ő figyelmezteti a tömeget, hogy hát megfeledezett-e a végrendeletről. De már ez előtt hogy van előkészítve Cæsar megöletése! Ez az óriási fokozó művészet okozza, hogy a IV. felvonástól mintha elbágyadna a cselekvény, de csak látszólag. Brutus és Cassius viszonya még csak ezután fejlődik ki előttünk mélységes lélektani s költői mozzanatokban. Barátságuk megpecsételése (pl. a búcsú felséges jelenetében) versenyzik Romeo szerelmi jeleneteivel, oly megható.

A velencei kalmár! Az idegek izgatására Shakespeare vegykonyhájában itt újra más meg más szereket találunk. Miként *Othello*ban már a hős megjelenése magában véve ethnografiai különösség, ugyanígy Shylocké. A törvényszéki jelenet netovábbja a situationnak. Két részre osztható. Az elsőben Shylock diadala tetőpontjáig halad folytonosan váltakozó apróbb fokozatokban, mik megannyi helyzetek. A másodikban ellenkezőre fordul a helyzet s ő elbukik. De bukása is oly fokozatos, mint a ki magasból hanyatlik alá s egyik sziklától a másikig ütődve hull a feneketlen örvénybe. A helyzet izgató volta abban áll, hogy a költő játszik a rémessel. Shakespeare, ki még *Titus Andronicus*ban levágott kezeket hozott a színpadra, *A velencei kalmár*ban már csak a borzalomig megy el. Antonio kitárja keblét, várva, hogy a zsidó a font húst kimesse. De a költő nem elégszik meg a hatással. Késlelteti s ebben remekel. A bíró felszólítja Antoniót, nyilatkozzék, van-e mondanivalója? Mily hatalmas fogás, hogy a diadalittas zsidó türelmetlenségét a végletekig fokozza. Ugyanily művészettel jár el *János király*ban is Arthur megvakíttatásával, mely persze elmarad.

Legszenszációsabb helyzete a Shakespearei drámának, melyre töméntelen tintát vesztegetett a kritika, még több hamis pathost a színészet, *III. Richard* híres koporsó jelenete. Anna, kinek férjét Richard megölte, rá hagyja vétetni magát, hogy a gyilkos nejévé legyen. A félreértés, hogy ez voltaképp absurdum, onnét eredt, hogy Shakespeare, a hol

kellett, nem retorikával, hanem mimikával oldotta meg feladatát. E látszólag képtelen helyzetet csakis magával a helyzettel lehet megmagyarázni. Shakespeare csak ennyit mondott Richarddal:

E kéz, mely
Szerelmedért szerelmed (t. i. férjét) ölte meg,
Szerelmedért még hübb szerelmet (t. i. magát Richardot) öl meg,
Hogy légy bűnöstárs mind a két halálban.

Ezzel fegyverzi le Annát. Öngyilkos komédiát játszik el előtte, a mit a színészek teljesen mellőznek (még oly művészek, mint Lewinsky, Possart is). Ezért mondja Anna, kétségkívül ijedten Richard karjába kapaszkodva:

Jó, jó, vedd kardodat!

Nem akarja, hogy Richard szemeláttára gyilkolja meg magát. Ez az igazi helyzet Richardban, nem pedig az, hogy a színész Romeóvá pityeregje. Mondhatni ez és az álomlátás tartja fenn úgy a hogy a színpadon *III. Richárdot*, melyre még nincs eléggé mivelte közönségünk. Pedig Clarence halálának híre, a Hastings- és Tyrrel-jelenetek stb. a megrázó helyzetek sorozatát tárják elénk.

Az eddig tárgyalt művek főbb helyezethatásaival a többi drámákéi nem vetekednek, bár a részletekben elég csodálni valót találunk bennük.

Athéni Timon hatalmasan emelkedik addig, míg embergyűlöletébe nem csap át. A nagy átokban vége a változatoságnak a fölületes szemlélőre nézve. Ámde a színházban a fölületesekek kedélye uralkodó s ezekkel még Shakespeare sem daczolhat.

Cymbeline-ben érdekes is, rokonszenves is a helyzet. Később azonban megcsappan az érdeklődés, mert a fölismerés helyzeteit előre kitalálja a néző. Ez pedig baj. Az imént elsorolt remek helyzeteit is előre várja már a néző. De csak várja, mert ismeri a darabot, de nem találja ki, mint *Cymbeline*-ben, melyet nem ismer. Mert az is sajátsága a tökéletes remekműnek, hogy bármennyire ismerjük, helyzeteit nem unjuk meg, hanem várjuk.

Hatalmas a kezdő helyzet a *Szeget szeggel* drámában. Angelo halálra ítéli Claudiot, ki elcsábított egy lányt és később, midőn Claudio életéért nővére, Izabella jó könyörögni, Angelo Izabellát akarja elcsábítani. A legrögzöttebb modernista nem kívánhat ennél izgatóbb helyzetet. A megoldás azonban a nagy közönségnek még sincs inyére. Az igazságszolgáltatás obligát s nem érdekes. A jeles művel eddig csak a híres Schröder próbálkozott meg Hamburgban 1777-ben három este. Azóta csak Boroszlóban (1901 okt. 3.) s utána nemsokára a bécsi várszínházban tettek nyomtalan kísérletet, végre Weimarban (1916 ápr. 25.) Nagy, subventionált színházban azonban a műsor e darab nélkül nem lehet teljes. Hogy a fáradság nem veszne kárba, mutatja, hogy nálunk 1901-ben *Troilus és Cressida* is diadallal vonult be a színpadra. Beöthy László hozta színpadra. De már nálunk szokás, hogy az új regime előzőjét azzal homályosítja el, hogy sikereit ignorálja. Így történt, hogy Beöthy távozása után utóda alatt *Troilus* azonnal letűnt a műsorról. Hatás dolgában *Troilus és Cressida* távol áll *Romeo és Juliától*. A hűlen nő helyzete idegenebb a néző lelkiületétől, mint a hűé. De a színpadon bebizonyosodott, hogy *Troilus* szerelmi csatlódása nem paródia, hanem komoly valami. Ha a helyzet mérője a dolog lényegének, úgy bizonyára annak is, hogy mi a paródia. Mert a paródia már maga merő helyzet. Ráragadt *Troilus és Cressidára*, hogy paródia. Alaptalanul! *Troilus* szerelme nem nevetséges. De a görög hősök sem parodisticusok. Nem homériak, az igaz. De hiszen Shakespeare nem is lehetett Homér szolgája, hanem megmaradt Shakespearenek s az ő szempontjából Achilles stb. csak oly fenségesek, mint Brutusa, Coriolanusa. Ez a Trója nem Homéré, hanem Shakespeareé. Különb en elég próba volt maga az előadás. Nálunk drámai színészek játszták a szerepeket s előadásuk nem volt parodisticus, hanem patheticus. Sőt a komikai alakok, Pandarus és Thersites sem parodisticusok. Pandarus léha, vén golyhó, Thersites pedig epés, humoros vagdalkozó. A nagy jelenet, midőn Achilles a mellőzés komédiáját játsszák el hős társai, absolute nem parodisticus, hanem komikus, noha ez az a jelenet, melyre a paródia elméletét századok óta

alapították. Pedig itt nem történik egyéb, mint hogy Shakespeare tartózkodik a szenvedélytől s megmutatja, hogy Achilles nem jöhet a szenvedély helyzetébe, mert nem sértik meg egyenesen. A hatás tehát komikai. De ily hatást Shakespeare már másutt is megenged magának. Ott van Cleopatra dühöngése a küldöttel, melyben a komikum kerekedik a félelmes fölé. Ott van Hamlet, ki képes a szellem jelenetében tréfálni. («Szellemet csinállok abból, a ki nem bocsát». «Hé, patkány». Tréfái az udvaroncokkal, Osrickkal stb.) Ezek mind párjai Troilus nagy jelenetének, melynél szebbet Shakespeare sem sokat irt, hozzávéve Ulysses fenséges intelmét Achilleshez.

A históriák helyzetei a nagy közönséget sokszor nem érdeklik, mert történetiek. Ám azért Bécsben, Berlinben legalább időnként a király-tragédiák nem hiányoznak a műsorról s nálunk is sorukat lehetne keríteni.

III. *Richard* után leghatásosabb *János király*. Az utóbinak hőse persze nem megnyerő helyzethős. De van egy mellékalakja, mely mellékes volta daczára épúgy uralkodik a darabon, mint IV. *Henrik*ben Falstaff. Ez Faulconbridge, a bonvivant-hős. A *Cyrano de Bergerac*ok igazi modellje. Vad, de becsületes humora megfogja a néző lelkületét, mely már első szavainál rokonszenvez vele.

II. *Richard*ban a szókimondó öreg Gaunt János uralkodik így a szíveken, melyekhez végül a darab hőse is közel-férközik ama fényes Shakespearei jelenetben, hol fájdalmas cynismussal tükröt kér. Hatásos helyzet még York hercegné anyai felbuzdulása is, ki fiát akarja megmenteni. De a női szereplés ezzel a minimumra is van leszállítva. Ma ennyi nem volna elég a nézőnek a nőiségből. Mindazáltal ez epizódnak látszó helyzet hatalmasan kiemelkedik II. *Richard* cselekvényéből, mert az általános emberi szól mellette. Egy apa, ki szolgáltságából tulajdon fiát jelenti föl a bitor királynak, vele szemben az anya, ki meg akarja menteni: mily igaz hangját csalja ez ki a kétségbeesésnek!

IV. *Henriket* sem a történeti helyzetek teszik örökéletűvé. A jelenet IV. *Henrik* és fia közt oly helyzet, melyet bármely kor bús apja magáénak vall, ki korhely fiát maga elé idézi. Hát Falstaff! Az ő epizódjai a drámába illesztett

vígjátékot tesznek ki s merőben a helyzet szempontjából ítélendők meg. Ezért is a II. rész Falstaffiádája halványabb az elsőnél, mert hiányoznak helyzetei. *V. Henrik* a nép helyzetét mutatja az uralkodóval szemben s a patriarchalisság képe. Hogy a hazafiasság általános érzés, azt *V. Henrik*-ben látjuk, melynek angol hazafiassága semmiféle népet sem hagyhat hidegen. A históriák közt egy sem oly mély benyomású, mint *VI. Henrik* II. és III. része. Itt látjuk, hogy a szerencsétlenség helyzetei azok, melyek a dráma szülőföldjét képezik. A franczia Margit gögje, majd hanyatlásában megnyilatkozó szenvedése (Suffolk iránti szerelme, fia megöletése) a helyzetek sorozata: szép valamennyi. De a többi is, melyek e körül csoportosulnak, megkapók, így a nemes Gloster Humphrey és nejének sorsa, Winchester püspök bukása stb. Itt Shakespeare diorámájában a Pelopidák balsors-cykusa ismétlődik meg. A harmadik részben markánsul lép előtérbe az ifjabb Gloster, a későbbi III. Richard. Hogy a költőnél a helyzet szüli a jellemet s alakítja át, mint fennebb mondtuk, ezt Gloster mutatja, ki sokban elüt a későbbi III. Richardtól. Nem oly csillogó és éppen nem humoros. Bőszebb fenevad.¹

A históriák záródarabja *VIII. Henrik*. Mint *II. Richard*, ez is a szervilizmus sötét drámája. A helyzet itt minden érzelmen uralkodik. A halálra menő Buckingham, a bukott Wolsey természetellenesen áldják hóhérukat, a királyt, a helyett, hogy (mint az előző históriákban látjuk) kedvük szerint kiátkozva magukat, hanyatlanának porba a zsarnokság előtt. *VIII. Henrik* egy hatalmas torzó, melynek hatása a III. felvonás után ellapul. Wolsey bukása az utolsó megkapó helyzet benne, bár egyike a legnagyobbaknak, miket Shakespeare alkotott. A mi ezután jön, az ügyesen nyújtott dialogizálás, helyzet nélkül s helyzet nélkül még Shakespearenek sincs mondanivalója. Ez az oka, hogy e remek nem bír nálunk gyökeret verni.

¹ Ugyanily lényeges átalakító hatása volt a cselekvénynek Antoniusra, kinek jelleme tökéletesen elűtő *Julius Caesarban* és *Antonius és Cleopatrában* és Falstaffra, ha a Henrik-bilogiát a Windsori víg asszonyokkal összevetjük.

Shakespearenek négy vigjátéka és egy vigjátékszerű drámája van. Amazok: *A szentivánéji álom*, *A felsült szerelmesek*, *A makranczos hölgy* és *A vízkereszt*. Az utóbbi pedig: *Sok hűhó semmiért*. Régi dolog, hogy vigjátékban a helyzet uralkodik a jellemek fölött. De az az igazi költő, aki a helyzetet itt is a jellemmel tudja motiválni. Ezért bámuljuk Molièret és ezért csodáljuk Shakespearet vigjátékáiban is.

Vigjátékai között a tündéri *A szentivánéji álom* kívül a *Felsült szerelmesek* rendkívül finom komikumával hódító. Egy király társaival felfogadja, hogy a szerelemnek ellenszegülnek. Ilyen fogadás csak a kudarcz komikai helyzetével végződhetik és az ily fogadások hálás vigjátéki tárgyak is.¹ De a két helyzettel, vagyis a fogadással és a kudarczczal, (Biron gyönyörű beszéde által megpecsételve) ki is merül a komikum. A cselekvény vontatott, lelemény nélküli, mert Shakespeare nem volt meseszöví tehetség s itt a maga tehetségére volt utalva. Mindazáltal dicséret illeti dr. Janovics Jenőt, a kolozsvári ambicziózus igazgatót, hogy legalább kísérletet tett ezzel a művel.

A vízkereszt tulajdonképen nem vigjáték, hanem eszményi színmű. De az epizódalakok komikusak benne s előtérbe lépnek, mint Shakespearenél rendszeren. Azonban ez is fővárosi élvezőt kíván, vidéken hiába kísérleteztünk vele. Hogy a szatmári bíráló pl. unalmasnak mondotta, ne csodáljuk, mikor még dr. Alexander Bernát² is kereken ki mondja, hogy Shakespeare vigjátékai színpadon elavultak. Igaza is van, azon hozzáadással, hogy ez a világ összes vigjátékaira szól. Csakhogy Shakespeare nem volt tisztán vigjátékíró. E nemű darabjaiban is mindig nagy része van a lírának s így közönsége válogatja, hol aratnak mégis tetszést vig színművei. Pl. *A vízkereszt* a 40-es években Bécsben, Berlinben kedvelt darab volt. Utóbbi helyen a jeles Döring

¹ Ki is használták, így a német Schaufert Hippolit *Sakk a királynak* cz. vigjátékában. Nálunk jeles sikerrel Rákosi *Aesopus*ában, Dóczi *Csókjában*. Rokonok ezekkel: a *Jóslat* Csiky Gergelytől és a *Legszebb Bartók* Lajostól.

² *Warum Lustspiele altern?* Pester Lloyd 1916. 69. szám.

Malvoliója tartotta fenn. Nálunk Ujházi és Gabányi jeleskedtek benne és Paulay Ede óta folyton műsoron van.

Igazi tisztán vigjátéka Shakespearenek *A makranczos hölgy*, Molièrei fajjá emelkedik, mert itt száll le Shakespeare a polgári családi életbe. Helyzetei többször a bohózat határán járnak. Például, mikor Petrucchio parancsára a bősztató az öreg embert szépnek és fiatalnak nézi.

A *Sok hűhó semmiértben*, mely a tragikussal érintkezik, két mellékalak vigjátéki helyzete dominál, Benedeké és Beatrixé. Hogy hogyan szeretnek egymásba, az a természetesség és a lélektan ölekezése.

A színpadon eddig aránylag legkisebb külső sikerrel adattak Shakespeare regényes színművei. Ezek: *A Két veronai ifjú*, *Cymbeline*, (melyről fennebb szoltunk), *Ahogy tetszik, Téli rege, Vihar*. E kisebb hatás oka, hogy ezekben Shakespeare többnyire inkább epikai, mint drámai helyzetekre volt utalva. Pl. a *Téli rege* második fele tizenhat évvel később történik, mint az első. A tárgy tehát inkább elbeszélő költeménybe való volna. A mester ezekben le is teszi szokott nehéz fegyverzetét. Stilizálja úgy a helyzeteket, mint az érzelmeket, a jellemeket. Ez alatt azt kell értenünk, hogy nem a kiinduló helyzetből fejlesztí a kibonyolítást, hanem (mint ma szokás) a néző kedvéhez idomítja, mely irtózik a színpadi végleletektől, kivált a haláltól. A *Téli rege* határozottan tragikusan indul. A vég azonban engesztelő. Hermione, kit Leontes agyonüldözött, megbocsát. A *Két veronai ifjú*, *Ahogy tetszik, Vihar* darabokban még a bűnösök is megtérnek, a mi tetszik a közönségnek, mert mesében is így találja. Ilyesmit Shakespeare nagy műveiben dehogytett volna. *Ez a jellemek stilizálása*. Az újabb kutatás azonban azt állítja, hogy pályája végén Shakespeare közönségének is változott az ízlése és nem a tragikusban, hanem a regényesben, a kalandosban gyönyörködött.

Ha megáll ez a következtetés, akkor *Perikles* éppen ilyen könnyedebb szövetű darab, melyet nem szoktak Shakespeareének tartani. De olyan jelenetei vannak, melyeket csak Shakespeare vethetett papírra. És egyáltalában miért ne írhatott volna Shakespeare gyenge műveket is, mint *Perikles* és *Titus*

Andronicus? De hogy az előbbi nem tenne-e hatást a színpadon, ezt még meg sem próbáltuk.

Perikles helyzetei epikaiak. Utazások, Thaisza temetése, megtalálása stb., mind nem előttünk keletkező, hanem elbeszélthelyzetek, melyeket a chorust jelző Gower tableauokban mutogat előttünk, mi mindenesetre új érdekessége a látványosságnak a színpadon. S ez *Perikles* színrehozatalára nézve biztató lenne.

Van azonban itt cselekvény is, mely helyzetek szülője. Marina bájos erénye, szemérme, szilárdsága okvetlen ellentét a környezettel szemben s így küzdelem eredője . . . Nem kis jellegű az a helyzet sem, midőn Perikles leányát felismeri. Mihez is hasonlít? *Lear király*hoz. De annyira más, hogy semmikép sem vehetjük reminiscentiának sem más író, sem maga Shakespeare által. Ehhez sokkal üdőbb. Korántsem az, mintha a kimerült operaszerző megismétli melódiáját. A helyzet mindig szünetet jelent és Perikles itt hatalmasan áll meg. Azt érezzük, mintha mondaná egy hang: Mi lesz most? A helyzet, úgy mondtuk, festői, vagyis szemreható. A színész itt bő játékot csinálhat, nyújthatja a jelenetet, nem baj: a várakozás türelmes, mert épp a várakozás az élvezet forrása. Perikles e mozzanata vetekedik *Lear király*ével, mikor felébred örületéből. Periklest itt a boldogság teszi örültté s öröme kitörő, zajos, folytonos megállásokkal, szóval helyzetekkel. Ha ez sem Shakespeare műve, akkor keressük ki Shakespeare bármelyik szép jelenetét s mondjuk ki rá, hogy nem ő írta. Így csak Shakespeare dolgozott.¹

Az *A hogy tetszik* legeslegszegegyebb helyzetekben, bár kiindulása meglepő s *Rozalinda* alakja lebilincselő.

A *Vihart* a másodrendű shakespearei darabok között úgy nézzük, mint egészen saját remekművet, mely más író egymagában halhatatlanná tenne. Valami *Fausts*zerű fenség és varázs van benne. A helyzetek itt nem hiányzanak, de

¹ De azért újabban megint megakad a kritika szeme *Perikles*en, pl. Stapfer, *Drames et poèmes antiques de Shakespeare*. (1884. 385. sk. 1.) *Titus Andronicus*t is tárgyalja. Legújabbban: De Perott József veszi komolyan, mint Shakespeare művet. I. M. *Shakespeare-Tár* IX. 295. 1.

inkább meseszerűek, mint drámaiak s így olvasva az egész darab sokkal hangulatkeltebb mint látva. Azonban, a mi olvasva bántóbb, a clownok handabandázása színpadon pompás reális helyzetté válik. Caliban groteszk alakja épp oly ellentétszerű különösség, mint Othelloé és Shylocké. Csodáljuk, hogy a Színésziskola pompás kísérlete után, melylyel dr. Hefvesi Sándor rendezésével Shakespeare korabeli, diszletnélküli színpadon hozták színre,¹ a Nemzeti Színház nem honosította meg ugyanily berendezéssel a gyönyörű művet.

Ezek után külön kell megemlékeznünk a *Minden jó, ha jó a vége* cz. drámáról. A mi ritkaság Shakespearenél, ebben megismétel egy helyzetet. A *Szentivánéji álomban* Demetrius megveti Helena szerelmét. Ez a tárgya a jelen műnek is. Shakespeare ezt is stilizálja csakúgy, mint a *Szentivánéji álomban*. Itt ugyanis Oberon és Puck közbelépése által Demetrius mégis csak megszereti Helenát, a mi az életben képzelenség volna. Szintígy tesz a *Minden jó, ha jó a vége* művében. A néző iránti konvenczióból Bertram gróf megszereti azt, kit addig megvetett, tehát rokonszenves helyzetbe kerül vele. A darab eleje azonban mindenkép drámai. Az a jelenet, hol a király, kit Helena meggyógyított, azzal jutalmazza, hogy válaszszon magának a levették közül férjet s midőn Bertramot választja, ez szabadkozik: ez a legvárakozást keltebb shakespearei helyzetek egyike. Mintha *Lear király* nagyszabású első jelenetét látnók új kiadásban Bertram tagadó válaszával. Később ismét, mint már másutt (*János király, IV. Henrik, Sok hűhó semmiért, Velencei kalmár*) láttuk, más mellékalakok dominálják a helyzetet. A gyáva szájhős Parolles, kit a német kommentátorok nem ok nélkül Falstaffal rokonítanak, a legpompásabb shakespearei alakok egyike. Szintígy ellenképe, a kedves, patriarchalis, öreg Lafeu. Ez alakok talán-talán színpadon is hatásossá tennék a drámát, ha ugyan a végkifejlés lanyhasága nem gátolná ezt meg. Hiszen ki ítélné előre egy színmű hatásáról? Mert e remekmű is osztozik *Cymbelinen*el abban, hogy fő helyzete fogadás, melyben már mintegy benne van a végkifejlet, me-

¹ 1910 április 23-án az «Uránia» színpadán.

lyet előre sejt a néző. Bertram ugyanis gúnyosan azt mondja Helenának, hogy akkor lesz férjévé, ha gyűrűjét, mely folyton ujján van, előmutatja és ha tőle gyermeke lesz. Hogy ezt hogyan viszi végbe Helena, biz ez drasticus dolog s a kíváncsiságot alig ingerli: mert a fő situatiók, nem tekintve a kibonyolítást, mely nem látható, határozottan ellen-szenvesek.

1. A leány, Heléna ráköti magát Bertramra.

2. A kifejtet olyan, hogy a színházban lehet néző, a ki szemérménél fogva nem érti, más meg érti. A ki pedig érti, mivel a cselfogás állatias ravaszságú, vagy bosszankodik a költőn, vagy azokon, a kik megértették s tesszik nekik.

Van Shakespearenek két bohózata is, a *Tévedések játéka* és a *Windsori víg asszonyok*. Bohózattá teszi ezeket a merő helyzetkomikum. Sajátságos, hogy az első darab kiindulása olyszerű, hogy közeljár a drámához, hiszen egy emberéletről van szó, de ez később mellékessé válik. Igazi bohózat ez társával együtt s még Shakespearenél is elvész benne a jellem, mint bohózatoknál tapasztaljuk. A két Antipholus s a két Dromio közt alig van különbség. A *Windsori víg asszonyok*ban is Falstaff nem a históriák szellemes nagyítója, hanem a helyzetek által ide-oda lökött otromba bohózat-alak. Hogy ezért költészet tengersok van e művekben, főlegszéles bizonyítanunk. Éppen ezért nem hatnak ma már e művek a közönségre, mely a költészet elől menekül a bohózatához.

Ha Shakespeare helyzeteit tanulmányozzuk, azt tapasztaljuk, hogy nála majd mindent a helyzetekből alakít a művészet. De azért soha sem éri be magával a nyers helyzettel (mint fennebb Othellónál elemeztük). Első dolog igaz, hogy hatásossá tegye a situatiót és általában situatiót teremtsen; de nem ez kizárólagos törekvése. A merő helyzet hamar ki-merítené az érdeklődést. Látjuk ezt a regényirodalomban, melyben a tisztán helyzetre alapított termékeket már évtizedek múlva sem olvassuk szívesen újra. Nem Jókaira czélzunk, kinél mint Shakespearenél, vagy Hugo Viktornál, mindig a líra üde illatával jelentkezik a helyzet. Azt, hogy mire visz

a merő helyzethajhászás, látjuk ma, midőn fájdalommal tapasztaljuk, hogy még a vigjáték mestereinél, a francziáknál is bohózat lett a vigjátékból. Mióta Pailleron és Sardou elnémultak, nincs franczia vigjáték többé, csak bohózat.

Mondottuk fennebb, hogy míg az életben a jellemekből támad a helyzet, fordítva a drámairó a helyzetből jő rá a jellemre. A nézőnek, olvasónak azonban erről nem szabad tudni! Egy ifjú költő pl. olvassa az ujságban, hogy Kritz zenész lakásán leányát, Lujzát és Böller Balázs dragonyos őrnagyot, az elnök fiát, megmérgezve holtan találták. Ime a situatio. Ebből a költő kikövetkezteti az előzményeket, ezek útján a jellemeket, az utóbbiakat halhatatlan szépséggel és megalkotja az *Ármány és Szerelmet*.¹

Jókai is azt mondja Az *aranyember* utószavában, hogy a regényíró olyan ember, a ki valamely történet végéből találja ki az elejét.

Shakespeare csekély kivétellel kész helyzeteket használt föl. De ezeket lélektanilag okszerűekké tette úgy, hogy a szereplőket szigorúan okadatolt jellemekké alkotta. Nála a helyzet és jellem közt a legszorosabb összefüggést találjuk. A színi hatás mestere Shakespeare is, de ez a színi hatás nem hatásvadászat, mert a cselekvény lényegéből következik. A nagyszerű helyzetekből foly Shakespeare egész költészete és a remek igazságok, melyekkel csak az evangélium és a római élet-bölcsesség sarkigazságai versenyeznek. Hiszen magunk is tapasztaljuk, hogy érzelmeinket, esetleges okos mondásainkat, élcziunket mindig a helyzet diktálja. A legegyszerűbb ember, sőt a gyermek fontosabb helyzetben igazat, sőt néha nagy igazságot mond. Mennyivel inkább a költő!

Shakespearenél az a bámulatos, hogy ő nem érezhette úgy át helyzeteit mint más, mert nem ő teremttette őket. De beléjük élte magát.

Az ő eljárása különben arra ad eszmét, vajha inkább ne

¹ Ha az irodalomtörténet nem bizonyítaná e tényt, azt hinnők, a kiinduló helyzetet Schiller a *Téli regéből* vette, hol Perdita helyzete egyezik Lujzáéval.

új helyzeteket alkotnának íróink, hanem régieket alakítanak át. Persze a kor újat kíván. De az író, a ki maga találta ki helyzeteit, szerelmes még ezeknek gyengéibe is és sokkal elfogultabb (a mi persze érthető), semhogy rajtuk változtasson. Katona, ki maga feltalálása szerint alkotott, a legritkább példák egyike. Mert ha a költő idegen, kész helyzetet választ, azonnal meglátja ennek gyengéit, pótolja hiányait. De meg phantáziája, ihlete nem merül ki a cselekvény helyzeteinek kieszelésében. Ezt látjuk Shakespearenél, ki újdonság helyzeteket a *Felsült szerelmesekben* s részben a *Windsori víg asszonyokban* teremtett, másutt kész anyagot használt föl. A hogyan az adott helyzeteket újraalkotta, abban van nagysága. Ovidius mondása áll reá: *Materiam superabat opus*. Művészete túlesz az anyagon.

Hogy azonban még Shakespearenek sem minden helyzete volt rokonszenves (a mi a *situatio* első feltétele) érdekessége mellett is, annak egyik oka az lehet, hogy csak a mi szemünkben nem az. Az egymásra halmozott gyilkosságokat pl. akkoriban más szemmel nézték s helyzetük tetszhetett, ma már nem. Szintígy a *Szeget szeggel* stb. visszataszító helyzetei.

De Shakespeare üzletember is volt, színész-konzorcium tagja, ki mint az operettenél látjuk, lokális is tudott lenni, hogy közönsége szájaize szerint beszéljen (Hamletben a helyi színiviszonyok; részegség tárgyalása). A *Felsült szerelmesekben* pl. Don Armado rodomontadejai ma már unalmasak, akkoriban nem voltak azok. Don Armado neve nem más, mint a spanyol armadára való czélzás, mely oly csúfos kudarczczal járt II. Fülöpre nézve. Mily harsány kacaját kelthetett akkoriban, midőn birkózásra kerülén a dolog, mikor egy ingujjra kellene levetkőzniök a birkózóknak, a hős spanyol ettől húzódozik, mivel nincs inge. Ez az egész spanyol nemzet tehetetlenségét jelentette akkoriban.

De meg az is valószínű, hogy még egy Shakespeare sem tudott mindig önmagával szemben kritikus lenni, ha saját situációról, vagy olyanokról, melyeket hamarjában mástól elfogadott, volt szó. Mert a situációval győz, vagy bukik min-

den költői, nem költői mű. Az ellenszenves situációt csak abban az esetben fogadja el a közönség, ha szenzációs, ilyenkor is csak egy bizonyos ideig.

A költőnek tehát fő gondja legyen, hogy situációt jól meghányja-vesse, még mielőtt belefogna munkájába. Ezt mulasztják el a legtöbben s csak későn tudják meg, hogy helyzeteik megválasztásában nem jártak el kellő kritikával.

SHAKESPEARE A MAGYAR IRODALMI KÖZTUDATBAN.

(Első közlemény.)

Irta: ELEK OSZKÁR.

Shakespeare csodás művészetének varázsa megragadta a lelkeket Európa népeinél, úgyszólván, mindenütt. Termékenyítő ereje nem kevésbé hathatósnak bizonyult, mint a remekei-nyújtotta mélységes gyönyörűség. Műveltségirányító értéke olyan kincsnek igazolódott, hogy hozzá hasonló aligha nyilvánul majd még egyszer az egyetemes irodalomban. Nemzeti műveltségünknek is egyik legjelentősebb tényezője, nemcsak abban, hogy nagy elméket serkentett az átültetésre s hogy számtalan alkotás ihlető szelleme, hanem abban is, hogy ünnepi emlegetéseinkben, méltatásainkban, dramaturgiánkban s egyéb széptani fejtegetéseinkben, Shakespeare-szolgáltatta tárgykörből táplálkozó szépirodalmunkban meg hasonlításainkban mindenütt elevenen él, mint örök eszménykép, elbűvölő minta s egyedülvaló nagyság. Mély igazság van Berzeviczy Albertnek abban a megállapításában, hogy az angolok és németek után a magyarok tettek legtöbbet Shakespeare költészetének megismerésére, méltánylására és elterjesztésére.¹ Feladatunk épen ennek az irodalmi köztudatnak fürkészése, annak a megragadó jelenségnek vizsgálata, hogy a nagy brit költő irodalmi életünkben mennyire döntő szerepet játszik.

¹ *Magyar Shakespeare-Tár*, I. 2—3 l.

I. A magyar Shakespeare-cultus.

Shakespeareről, mint újabban kiderült, nálunk először *Szerdahelyi György* szólt *Tentamen Publicum ex Aesthetica*-jában, 1776-ban.¹ Shakespearet és Thomsont együtt említi, mint az angol költészet kiváló drámaköltőit. Ezúttal Shakespeare nagysága még nem mutatkozik, mert csak név-elsorolásban szerepel a nagyok között, még korántsem úgy, mint utólérhetetlen költő. Így Beöthy Zsolt és Radnai Rezső megállapítása Bessenyeiről oda módosul, hogy ennek Shakespeare-említése a második helyre kerül.

Míg Szerdahelyi *Tentamen Publicum*-ában Shakespeare pusztán csak név, egy másik művében, a *Poesis dramatica*-ban (1784) már valóságos kis Shakespeare-arckép lepi meg az olvasót. Itt már Shakespeare úgy mutatkozik, mint «a természet csodaszülöttje», olyanul, mint a kinek széles a képelete, gyors, átható és éles a felfogása, csodás a lelkesedése, a tragikusok «bálványa», mint a ki iskolázottság nélkül is erővel teljes költészet fokáig emelkedett.²

Radnai Rezső úgy ítél, hogy a Shakespeareről nyújtott rövid jellemzésben tetszik meg Szerdahelyi György dramaturgiájának legjelentősebb értéke.³ Bayer József szerint Szerdahelyinek erre a Shakespeare-rajongására büszkén hivatkozhatunk a XVIII. század német és franczia Shakespeare-cultusa mellett.⁴ Bayer meleg méltatását némiképp lehűti az újabb kutatás. Jánosi Béla beható tanulmányában (*Szerdahelyi György aesthetikája*) kimutatja, hogy Szerdahelyinek ez a Sh.-helye német eredetű.⁵ Hozzátehetjük, hogy Szerdahelyi közönsége ezt nem kutatta: sorai olvastára Sh. páratlan nagyságára eszmélt. Így Sh.-cultusunknak Szerdahelyi, ha nem is eredeti, de az első szószólója irodalmunkban. Nem csupán

¹ Weber: *Shakespeare első említése irodalmunkban*, *M. Sh.-T.* IX. 286—289. l.

² L. Radnai Rezső: *Aesthetikai törekvések Magyarországon*, 28. l.

³ U. itt, 90. l.

⁴ Bayer: *Sh. drámai hazánkban*, I. 13. l.

⁵ *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből*, XXIII. I. szám, 1913. 51—52. l. — Szerdahelyi Schmid Keresztély után indul.

az értékmegállapításért becses, hanem azért is, mert az érték súlyának éreztére való felmelegedésnek is ez az első jele irodalmunkban.

Vannak más nyomok is, melyek valóságos tömjénezések bizonyosságai: érzelmi elragadtatások, rajongásszerű értékeléssel. Anyos Pál 1779-ben Weisse Keresztély Bódog *Julia*jával kapcsolatban említi «ama híres Szakspeár anglusnak írásait».¹ 1790-ben Kerekes Sámuel a «halhatatlan» Shakespeareről, mint az angol nép bálványáról szól.²

Ugyanekkor (1790-ben) olvashatjuk Sh. dicsőítő méltatásait a *Mindenes Gyűjtemény*ben is. E folyóirat két közleményére már Bayer József rámutatott.³ De figyelmet érdemel egy harmadik is: egy híradás. Azt olvassuk benne, hogy 1789-ben Angliában Sh. műveinek pompás kiadására hirdettek előfizetést, s hogy több mint tízezer előfizetője akadt. «Bezzeg az Anglus szereti igazán a maga nyelvét 's Nemzeti ditsőségét.»⁴ Ez az alanyi mozzanat nemzeti vonatkozása miatt érdekel, épen úgy, mint a Bertits Ferenczé.

Bertits Ferencz nyilatkozatára emlékeztet a Kármán Józsefé (1794.). *A nemzet csinosodásáról* írott értekezésében azt fejtegeti, hogy a nagyra hivatott író hazája határán kívül is óhajt hódítani. Ha csupán tenyérnyi helyre szorúl, kihamvad lelkesedése tüze. «Vagy lesz-e Pannoniából valaha Albion, támadnak-e Newton, Locke, Shakespeare és Miltonok itt is mi közöttünk — a kik... Félre vakmerő álom, a mely ámitó képeiddel csalogatsz».⁵ Shakespeare egy pillanatra mint eszménykép mosolyog a szebb jövőről álmodozó Kármán felé, mint édes ábránd, mely a zordon való sivár vígasztalansága lehűtő tudatában egyszerre csak a semmiségbe foszlik.

Kármánnál jelentősebb Kisfaludy Sándor. Egyike a leg-lelkesebb Sh.-tisztelőknek. Már tizenhat éves korában lelki

¹ Császár Elemér: *Anyos Pál Shakespeareről*, M. Sh.-T. I. 233. l.

² Bayer J. id. művében, I. 19. l. L. még Váczy János: *Kazinczy Ferencz és korában*, I. 438. l.

³ Id. művében, I. 20—21. l.

⁴ *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. III. negyed, 366. l.

⁵ *Művei*, Abafi-féle kiadás. 95. l.

gyönyörűséggel olvassa.¹ Sh.-cultusának legékesebb bizony-sága *A boldog szerelemben* (1807.) nyilvánul. Erre a jelen-ségre újabban Fest Sándor hívta fel a figyelmet.² Ennek hatodik éneke valóságos jegyzéke Kisfaludy Sándor olvasmányai-nak; őszinte, meleg vallomás arról, milyen gyönyörűséget talál Homeros, Anakreon, Sappho, Vergilius, Horatius, Ovi-dius, Osszián, Pope, Wieland, Schiller, Gessner, Pfeffel, Rousseau, Corneille, Racine, Petrarca s Tasso munkáiban. Shakespeare-ről Osszián után szól:

Shakespearenak szeretem én
Lelket rázó szavában
[Emberinél többet rejtven
Ő keblében s agyában],
A teremtetést mindenével,
Angyalával és férgével
Látni s tudni, a mint van,
Mi, mért s miként voltában.

Nyitva látom míveiben
A sors örök könyveit,
Az indulat szélvészében
Az életnek rendjeit,
Miként bontja, mint zavarja,
Hányja, rázza és csavarja,
Embert fel s le miként vet
A játszó vak történet.

Különösen két mozzanatot tartunk jelentősnek e vallo-másban. Az egyik az, hogy Sh. költői lángelméje, Kisfaludy lelkes meggyőződése szerint, az emberi méretek fölött messze kimagaslik: a művészi teremtés valóságos «Übermensch»-e; a másik Tainenak Sh.-ről nyújtott jellemzését juttatja eszünkbe; azt, hogy hőseit az indulat szélvésze ragadja. Igaz, hogy a sors mozzanatának beleelegyítésével zavart okoz, de ha Kis-faludy azt az elvet követte, hogy az ember sorsa a vére, úgy

¹ Weber Arthur: *Shakespeare és Kisfaludy Sándor*, M. Sh.-T., VI. 187. l.

² Fest: *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István föl-lépéséig*, Akadémia, 1917. 91. l. — Fest csak egy versszakot idéz, pedig kettő vonatkozik Sh.-re. L. fent!

ezúttal is csak Sh. jellemfestő hatalmas művészetéért való rajongását akarta kifejezni. Nem csodáljuk, hogy 1816-ban *Hunyady Jánosa* előszavában róla mint «a világnak legnagyobb dramatikusá»-ról beszél.¹

Döbrentei Gábor 1812-ben Sh.-t üstökös csillaghoz hasonlítja.² Kölcsynek Kolozsvárról 1815 április 17-én ezt írja: . . . «De azt, a mit Goethéről mondasz, nem igen hiszem. Benne nincsenek a' genialitásnak olly különösen meglepő vonásai, mint Homéroszban 's Shakespeare-ben.»³ Tagadhatatlanul mély hódolat ez Sh. és Homérosz előtt erőslendületű Goethe-cultusunk korában. Később (1830-ban) «*Britus észláng*»-nak nevezi.⁴

Kölcsy Ferencz is nem egyszer hódolt Sh. géniusza előtt. Így 1814-ben kétszer is szól róla, 1815-ben Goethével hasonlítja össze; 1815 május 3-án azt írja Döbrenteynek, hogy Homeroszt, Shakespearet és Goethét tekinti a három legnagyobb költői lángésznek.⁵ 1829-ben Lessing Sh.-méltatására hivatkozik, említi a *Kritikában*, *A komikumról* írott dolgozatban pedig dicséri jellemteremtő művészetét.⁶ Legmegkapóbb mégis az a levele, melyet 1834 aug. 2-án ír Szemere Pálnak. Itt azt vallja, hogy Sp.-ben nyugszón ki a napi unalom-okozta fáradalmait; bámulja meleg, élettel teljes költészetét. «Kínos ellentétek ezen világ mellett az itteni jelenvaló, erő, melegség s elevenesség nélküli világ.»⁷ Találón mondja Bayer József, hogy Kölcsy amaz íróink közé tartozik, kiknek Sh. nemcsak æsthetikai örömet szerez, hanem lelki megváltáskép' is hat rájuk.⁸ Riedl Frigyes szerint ez a «legshakespearelenebb» költőnk menedéknek tekintette a nagy

¹ M. Sh.-T. VI. 188. l.

² Bayer id. művében, I. 26. l.

³ *Élet és literatura*, 1827. VII. rész, 114. l.

⁴ *Macbeth*, Pest, Wigand, 1830. 222. l.

⁵ Ferenczi Zoltán: *Kölcsy Shakespeareról*, M. Sh.-T. VIII: 284—285. l.

⁶ Kristóf György: *Kölcsy Shakespeareról*, M. Sh.-T. VI. 256—262. l.

⁷ *Munkái*, IX. 426. l.

⁸ Id. művében. I. 29. l.

angol remekműveit.¹ A langyos, vértelen lyrai költés Kőlcseyének szempontjából nagyon jelentős, hogy irodalmi pályája második felében teszi ezt a nyilatkozatot, mint aki áhítva pillant át a maga ködvilágából Sh. szenvedély-tüzelte jellemképei felé. De ezzel az ellentét-mozzanat kimélyítette alanyi nyilatkozattal ő is hagyományos Sh.-cultusunk lelkes hívévé szegődik.

Így Buczy Emil is. Egyik dolgozatában (*Értekezés az elmének magasb kifejlődése körül, az ízlés munkájában*, 1817.) úgy ír Shakespeareről, hogy nála az embert tökéletesebben senki sem látta, hogy új világokat tudott teremteni.² Sh.-t és Dantét örökéletű lángelméknek, «két halhatatlan egyszerű Géniek»-nek mondja.³ Másik tanulmányában (*A' tragédia' legfőbbje a görögöknél 's mostani álláspontja*, 1817.) Sh.-ről mint «rendfeljül való Genie»-ről esik szó. Hangoztatja, hogy «a Shakespearai Genie Angliának csak egyszer jelent meg».⁴ Ritka halandónak, felejthetetlen tökéletességű lángésznek magasztalja.⁵ Ha van is abban némi túlzás, hogy Radnai Rezső, Szerdahelyi és Buczy Shakespeare-méltatásait a magyar æsthetikai törekvések legfényesebb mozzanatai között említi,⁶ bizonyára el kell ismernünk, hogy a brit költő nagyságának köztudattá váltában, kezdődő Sh.-cultusunk korszakában, az ő szerepök a legjelentősebb.

Érdeklődésünkre számíthat a *Hasznos Mulatságok*-kiadta *Angol Theatrom* is. Itt ezt olvassuk: «Egyszerre állott elő a' valóságos játékszin egész tökéletességében Shakespeare, Fletcher és Johnson által, kiknek érdemeik 's munkáik ismeretesebbek, mint sem hogy rajtok mulatni kellene».⁷ Két

¹ Id. tanulmányában. 16. l.

² *Erdélyi Múzeum*. 1817. VII. 105. l.

³ U. o. 106. l. — ⁴ U. o. 1817. IX. 7. l. — ⁵ U. o. 30. l.

⁶ Id. művében. 326. l.

⁷ *Hasznos Mulatságok*, 1817. I. 195. l. — E folyóiratunk máskor is említi Sh.-t. Így a *Kean Angol Színjászó* című czikk kiemeli a nagy angol színész shakespearai szerepeit: Macbethet, III. Richardot, Jágót. «A ki ötet mint Leart a tébolyodásban nevetni hallja, annak minden teteme megrendül.» (1821. II. 294—295. l.) L. még a *Shakespeare legénnyei* (így!) cz. adomaszerű czikket (1823. II. 71—72. l.)

mozzanat ötlik fel ebben a jellemzésben: ismeretlen írónk Shakespearet a jóval csekélyebb értékű Johnsonnal és Fletcherrel együtt említi s érdemeiket nagyon sommásan intézi el.

Komoly figyelmet érdemel a *Tudományos Gyűjtemény* T. J. jegyű írója (1818.). A régi és új költés különbségeiről írott tanulmányában, a görög irodalom részletesebb tárgyalása után, a «romántos» költészettel foglalkozik. Arra utal, hogy az északi irodalom is befogadta ezt az irányt, de a maga természete szerint átalakította, így keletkezett Angliában a humoros költészet. «Itt különös fényvel tündöklék Shakespeare, a' képekkel való előadásokban gyönyörködő Jean Paul szerint egyszersmind némely Görög szigeteknek is Királya. Ez a' romántos elme a' legkülömbözőbb indulatok tarka, de nem egészen rendetlen egybe olvasztásával, minden ő előtte és utánna élt költőket felyülmúlt.»¹ Ebben a nyilatkozatban nemcsak a cultusszerű dicsőítés, Sh. egyedülvalóságának hangoztatása ötlik szembe, hanem az az æsthetikai eszmélkedés is, mely romantikus mozzanatokat vesz észre Sh.-nél; indulatfestő hatalmát nem kevésbbé mélyen látja, mint Kisfaludy Sándor. A nagy költő szerkezetérzekét is sejteti velünk, ha kissé halványan is.

Rövidesen akad még egy másik magyar író is, ki Sh.-cultusunknak szintén nyomatékos szavú képviselője: Mokry Benjámín. *Közönséges Históriai Biógrahpiai Kézi Lexiconára* (1819—20.) először Ferenczi Zoltán hívta fel a figyelmet. Sh.-ről így nyilatkozik: «A' természetnek legnagyobb Poetája, az Ánglus theátrumnak attya, nemzetének díszsze és Géniusa». Az emberek és a természet «figyelmetes vizsgálójá»-t találja benne.² A magyar Sh.-magasztalások mélyén az a meggyőződés él, hogy Sh. lángelméje, jellem- és indulatfestő művészete miatt váltja ki lelkünkől a bámulatot. Ez Mokrynál

Megjelent e folyóiratban a következő rövid czikk is: *Az Angliai Játékszín Sh. idejében* (1828. I. 59. l.). — Érdekes vonatkozásban szerepel a *Keleti bűvészet* cz. cikkben. (*Hasznos Mulatságok*. 1836. II. 115. l.)

¹ 1818. II. 69. l. L. még a 70. l.-t is.

² Ferenczi Z.: *Mokry Benjámín Shakespeareről*, M. Sh.-T. IX. 302—306. l.

azzal a mozzanattal is szövetkezik, hogy Sh. a természetnek is nem kevésbbé éberszemű művésze.

Tóth Pál 1823-ban arról ír, hogy nem egyszer a véletlen, a «történet» tárja fel az utat a lángész előtt (*Rövid Gondolatok a Zseniről*). Newton és Corneille után Sh.-re hivatkozik: Sh. történetesen kerül Londonba, itt a színházba megy «s Angliának minden Költőit az ő nagy Zsenije beárnyékozza».¹ Ez a cikk Sh. és élete között keres valami kapcsolatot; elismeri széleshódítású lángelméjét, a nélkül azonban, hogy műveiről szólna.

Általános fejtegetés fonalán ír Sh.-ről Balogh Sámuel is (1823.). Az *Ékesszóllásnak ismertetésére és felvilágosítására szolgáló némely Jegyzetekben* azt elemzi, hogy hévben, tűzben a franczia szónoklás épen úgy felülmúlja az angolt, mint a németet, de a költészetben már ezeké az elsőség; úgy mint a mennyei tűzé a földivel szemben. «A Shakespeare, Milton, Lord, Byron 's a' Németeknél a' Klopstock, Schiller, Goethe Műzsája olly mennyei bájuak, olly felséges 's valódi képei ama láthatlan 's csupán érezhető Ideálnak, melyek az Ismerőt be' nem telhető bámulással 's gyönyörrel ragadják a' képzelmenyeknek és érzelmeknek legkiesbb Édenébe»,² Balogh Sámuel hangja sokkal lelkesebb, mint a Tóth Pálé, mikor Sh. költészetének édenbe varázsoló, mennyei bájáról ír, de még sok más költőt is Sh.-szabásúnak tart. Balogh szemében Sh. elbűvölő szellem, de még nem «a költők költője».

Ugyanebben az időben (1823.) említi Edvi Illyés Pál Sh. népszerűségét, noha különös módon *Észrevétel kérésében nagybuzgalmú íróinkhoz* rámutat irodalmunk hiányaira, a fejlődését gátló körülményekre. A magyart ártatlannak találja abban, hogy Himfyt a köznép nem dalolja úgy, mint Tassót az olasz paraszt «és Sekszpirt (!) az Angoly Matróz».³ Ebben a különös vonatkozásban említi a nagy költőt, hogy az angolnál való kedveltségét igazolja.

Érdekes, hogy Fenyéry Gyula egyik költeményében

¹ *Tudományos Gyűjtemény*, 1823. II. 96. 1.

² *Tud. Gyűjtemény*, 1823. VIII. 41. 1.

³ *Tud. Gyűjtemény*, 1823. X. 80. 1.

(A sonett, 1825.) «Shakespeare honá»-ról is megemlékezik.¹ Jóval értékesebb Lassú István tanulmánya: *A Drámai Költés és annak Históriaja* (1826.). Az angol játékszínnek szentelt fejezetben foglalkozik Sh.-rel. Arra utal, milyen kezdetlegesnek találta Sh. az angol színpadot. Az angol dráma-irodalom atyjának tiszteli, a természet legnagyobb költőjének tartja. Úgy találja, hogy munkáiban a világ és az emberi lélek vonásait a legszebb összhangban ábrázolta; az emberi szív legtitkosabb rezzenéseit is jól ismerte; jellemrajzolása mélyreható «és igaz tsudálkozásra méltó az indulatoknak, barátságos tréfának, gúnyolódásnak, szerelemnek, gyűlölségnek, a' rendkívül való örömmek, megrémülésnek, dühösségnek és kétségbe esésnek elő adásokban, egy szóval a' léleknek minden kisebb nagyobb mértékben és gradusban lévő állapotját remek módon írja le».² Majd azt emeli ki, hogy «a vétkek ocsmányságá»-nak festésében éppen nem sérti érzésünket.

Lassú István Sh.-cultusunk mind mélyebben meggyökerező hagyományát fejezi ki; azt a jelenséget, hogy Sh. leginkább hatalmas jellemfestő művészete miatt érdemli meg csodálkozásunkat. Lassú részletezőbben mutat rá erre a mozzanatra, mint elődei tettek. Sh.-tisztelete túlzásra is ragadja, mikor ezt írja: «Egy szóval Shakespeare volt az, a' ki a' nélkül, hogy az előtte élőknek valamit köszönhetett volna, a' drámai költést annyira vitte, hogy ötet az utánna következők is soha méltóképpen nem követhették abban.»³ Sh. egyedülvalóságának hangoztatása Lassú Sh.-cultusának méltó nyilvánulata, de az a kijelentése, hogy elődeinek semmit sem köszönhet, mai tudásunk szerint, nem állja meg helyét. Sh. elsőségét minden drámaíró között Lassú élesen kifejezte abban az ítéletében is, hogy őt úgy lehet tekintenünk, mint kortársai és az utána következők «középpontját».⁴

Mig Lassú lelkesen hevül Sh.-ért, addig Bajza József a

¹ Igaz Sámuel: *Hébéjében*. 1825. 256. l.

² *Tud. Gyűjtemény*. 1826. VI. 54. l.

³ U. o. 55. l.

⁴ U. o. 55. l.

nagy költő mérsékeltebb tisztelői közé tartozik. Már 1826 június 28-án Toldyhoz írott levelében «nagy brittus»-nak mondja.¹ Jelentősebb egy másik nyilatkozata. Az 1828-ban írt *Epigramma theoriájában* «Prometheus Shakespeareül» dicséri, kinek alkotásai a drámai költészet legmagasabb fokán állanak. A *románköltésről* írott tanulmányában pedig a világ-irodalom egyik legkiválóbb jellemrajzolójának tekinti (*Kritikai Lapok* III. 1833.).² Abban a bírálatban, melyet 1842 január 25-én írt a Dobrosy- és Egressy-fordította *Coriolánról*, «a nagy genius» iránt való bámulatának ad közvetlen kifejezést. Csodálja «e mindenható bűvös»-t, ki páratlan mélységgel hatolt be a római történet szellemébe. «Shakespeare, ha történetíróvá képzi ki magát, épen úgy vált volna legnagyobb történetíróvá, mint a hogyan legnagyobb drámáiróvá lőn».³ Ez a kijelentése két tekintetben súlyos: itt hangoztatja, hogy Sh.-t tekinti a világirodalom első drámaköltőjének s ebben az ítéletben fejezi ki íróink között a legnyomatékosabban Sh. történeti érzéke mélységének elismerését. Különben Bajza, a leghiggadtabb ítélkezés és vitázó kedv mestere, nem engedi, hogy szenvedélye elragadja, hogy róla a szertelen lelkesedés hangján nyilatkozzék, noha legott megismer-szik, hogy feltétlenül meghódol e csodás lángelme előtt.

Mennyire elüt Bajzától az ideges, lánglelkű gróf Széchenyi István! Igaz, hogy Széchenyinek Dante, Shakespeare, Alfieri, Schiller, Voltaire, Rousseau, Montesquieu és Montaigne egyaránt kedvelt írói voltak,⁴ de egyikről sem szólt olyan lelkesedéssel, mint Sh.-ről. Hirdeti, hogy Shakespeare «az angol költészet temploma».⁵ De még értékesebb 1831-iki nyilatkozata. Ebből kiderül, hogy cselekedni akarásának való-ságos ihlető szellemét látja «Shakespeare óriás lelké»-ben.⁶ Sh. ott templom, itt óriás; ott a hit világába emelkedtünk,

¹ *Összegy. munkái.* VI. 181. l.

² Szücsi József: *Bajza és Shakespeare.* M. Sh.-T. IV. 290—308. l.

³ *Összegy. munkái.* V. 249. l.

⁴ Gyulai Pál: *Gróf Széchenyi István mint író.* Gr. Sz. I. *Munkái*-nak akadémiai kiadása előtt, I. XI. l.

⁵ Riedl Frigyes: *Shakespeare és a magyar irodalom,* 19. l.

⁶ *Világ.* (1831.), Akadémiai kiadása. 162. l.

itt a meséébe kerültünk. A magyar Sh.-cultusnak nem sajátos nyilatkozásai-e ezek?

Irodalomtörténetírásunk atyja, Toldy Ferencz is őszinte tisztelője Sh.-nek. *Aesthetikai levelek Vörösmarty epicus munkáiról* (1827.) cz. nagy tanulmányának harmadik levelében arra serkent, hogy a nemzeti eposz mutassa a nép múltját, jelenét és jövőjét. Ez beható művészetet kíván, Toldy szerint ezért oly ritkák a nemzeti hősköltők. Most Sh. jut eszébe: «Angliának ilyen van, de más formában. Shakespeारेje, ezen leghatalmasb lelke minden lelkeknek, kik előtte és utána jöttek, s talán még jövendők, . . .»¹ Az a legfeltűnőbb, hogy Toldy az eposzról szóltaikor tér Sh.-re, mintegy az ellentét képzettársítási folyamatának engedve. Megjegyzi ugyan, hogy Henrikjei és Richárdjai, drámai alakba öntött eposzoknak tekinthetők,² de szép sorai tagadhatatlanul igazolják, hogy nemcsak ezekre gondolt. Ez a nyilatkozat kivált ódai lendületével lep meg.

Egy másik dolgozatában (*Philosophiai elem a költészetben*, 1841.) azt fejtegeti, hogy a bölcséleti mozzanatnak a költői alkotásokban nagy a jelentősége; ez adott Homérosznak, Danténak, Shakespearenek, Schillernek «s minden idők nagy költőinek» erkölcsi súlyt.³ Később sem csappan Shakespeareért égő lelkesedése. Kisfaludy Károly *Stibor vajdájáról* írott bírálatában (1842.), Beckóról szóltaikor, Sh. bohócaira utalva, ezt írja: «Shakespeare nagy jellemfestőnek ismerem, sőt óriásinak tartom az emberi indulatok kifejtésében . . .»⁴

Lelkesedésben az idéztük két ítéletet felülmúlja egy harmadik, 1860-ból. A Kisfaludy-Társasághoz benyújtott iratában, a fordításról szóltaikor, úgy nyilatkozik Sh.-ről, mint a ki más költők között kimagaslik, s a művészetben kiváltkép' képviseli a természetet. Ezt a nagy szellemet «a költészet nélkülözhetetlen kánon»-ának tekinti, világát igazi «költői Kosmos»-nak. Költészetében nagy serkentő erőt is lát.⁵

¹ *Kritikai berke*, 15. l.

² U. o. 15. l.

³ *Kisfaludy-T. Évlapjai*, 1841. II. 29. l.

⁴ *Athenaeum*, 1842. II. 253. l.

⁵ Bayer szóról-szóra idézi a K.-T. kéziratából. Id. műve I. 105. l.

Némi figyelemre méltó Fáy András egyik elbeszélése is: *Rekettyésy Borgay Kálmán utazása*. Ebben Sh.-ről mint «nagy tekintély»-ről esik szó.¹

Megemlékszik «az emberi nem többnyire vad indulatait festő Shakespeare»-ről Rothkropf Gábor is.²

A *Társalkodó* egyik ismeretlen írója Goethéről azt jegyzi meg, hogy mint jellemfestő Sh.-hez áll legközelebb.³ A *Társalkodó* Hdgr jegyű írója *Lear király* 1833 február 23-iki előadásáról szólta Sh.-nek a «hatalmas tollú» jelzőt adja.⁴

Ebben az évben (1833-ban) Berzsényi Dániel is hivatkozik Sh.-re a *Poetai Harmonistikában*. Arról szól, hogy a görög tragédia komolynak látszik, mégis vegyes érzelmeket kelt. Ilyen jelenségre a lyra és a magyar táncz körében is rámutat. «Ha már oly lyrai hangok és villámok, milyenek a Horatius ódája és a magyar muzsika, ennyire vegyitene, hát mikor a költészet nagyobb terű drámában, *vagy épen egy shakespearei nagy drámaeposzban* az egész tarka világnak tükre akar lenni, nem lehet-e illendő mértékben Shakespeare és Calderon?»⁵

Bajza József *Kritikai Lapok* folyóiratában egy ismeretlen (***) jegyű bíráló, a *Külföldi Játékszín* néhány kötetét ismertetve, azt emeli ki, hogy minden eredeti műnek van valami sajátos szépsége, uralkodó színe. «Vannak például örök szépségű darabok, melyekben — én itt Shakespeareit értem — a characterrajzolat és hűség, az egyetemleg emberinek egy individuumban megtestesítése s mintegy ábrázatosítása ezer egyes vonásban *csoda termékenység*szel s *igazsággal* tündöklök.»⁶ Ezúttal is megtetszik a Sh.-tisztelet megleghangú nyilvánulása azon az alapon, melyet már jól ismerünk, de

¹ Összes beszélei. III. 93. l.

² Tudományos Gyűjt. 1830. IV. 30. l.

³ 1832. évf., 134. l. — A *Társalkodó* 1832-iki évf.-ban még két kis czikk foglalkozik Sh.-rel: *Shakespeare levele kedveséhez*, 199. l. és *Shakespeare eperfája*, 414. l.

⁴ *Társalkodó*. 1833. 82. l.

⁵ Remekírók Képes Könyvtárában, 281. l.

⁶ *Kritikai Lapok*, 1834. V. 34. l.

annyival meggyarapodva, hogy írónk Sh. teremő erejét egyenő hatalmában csodálja.

A *Honművész* 1834-ben Sh.-t «a költők legnagyobbiká»-nak nevezi.¹ Ebben az esztendőben a *Közhasznú Esméreték Tára* Sh.-cikkében ezt olvassuk: «Anglia, sőt minden német eredetű népek legnagyobb drámaköltője (t. i. Shakespeare)».² Majd életéről és haláláról ír. Melegen emlékszik meg az 1769-iki stratfordi emlékünnepről. Szól Sh. ellenségeiről és híveiről. Igaz, hogy ez a cikk — különben az egész vállalat — a *Conversations-Lexicon* átdolgozása, de abban a mozzanatban, hogy Sh.-t a germán faj legnagyobb drámaköltőjéül dicséri, a magyar Sh.-tudás körében új nézetet tolmácsol.

Érdekes a *Honművész* egy kis híre: *Shakespeare óriási oszlopa* (1835). Azt ujságolja, hogy Londonban az embereket az a terv foglalkoztatja, hogy aláírás útján Sh.-nek emlékoszlopot emeljenek; mindenki 1—1 guineával járulna hozzá. «Nagynak kellene pedig lenni ezen óriási szobornak, nagyobb-nak a' londoni hir emléksobránál 's valahol a' Themse környékén kell felállítani, hogy vizen, szárazon ellátszanék.»³ A hódolatnak csaknem megható bizonyossága ez a hely, a nagyság tiszteletének megkapó, noha némiképp naiv megnyilatkozása.

A *Honművész* máskor is megemlékezett Sh.-ről. Garay János róla mint «felülmúlhatatlan» lángészről szól, szellemét «óriási»-nak látja.⁴ Hivatkozik reá *Milly irányt vegyene*nek *színdarabjaink* című cikkében is. Arra figyelmezteti a magyar drámaköltőket, hogy a társalgási drámák helyett az eleven életből kiragadott jeleneteket kellene előteremteniök, «a szállékony társalkodási enyelgés» helyébe a természet komolyságát iktatniok, az egyhangú «société» örökségébe pedig «azon élesen rajzolt caracterek és csudás esetek egész teljét a' színre hozni, mellyeket künn az életben találunk, mellyeket Shakespeareben és a' legújabb Francziáknál, 's

¹ *M. Sh.-T.* X. 296. l.

² X. 1834. 455. l.

³ 1835. I. 388. l.

⁴ Bayer id. művében. I. 175. l.

csak igen kevés Németeknél találunk». ¹ Majd 1838-ban azt írja Szemere Pálnak, hogy Shakespeareben él. ²

Nem szabad mellőznünk egyik élesszemű kritikusunkat, Szontagh Gusztávot sem. Egyik Napoléon-dolgozatában (*Napoléon az író 's annak emlékirataiból*, 1835.) azt fejtegeti, hogy minden írásban megnyilvánul az író egyénisége. Ezt a jelenséget fürkészi Napoléon emlékirataiban is. Csak azt a tapasztalatát ismétli ezúttal, melyet már Sh. olvasásakor tett, hogy a gyűlöletes alakok is megnyerhetik tetszésünket, «ha másképp *kitűnő tehetséggel s erővel* vannak felruházva». Napoléon is «titáni rémalak»-ként tűnik fel előtte. ³ Nem közönséges gondolat, hogy Napoléon, az akarat bámulatos erélyű megtestesülése, Sh. «*kitűnő tehetséggel és erővel*» alkotott hőseire emlékezteti.

Szontagh Shakespeare «bámulandó» műveiről beszél *A bécsi udvari színjáték kezdetében* is. Dicséri itt Lessing *Hamburgi Dramaturgiájának* «szent hevét», melylyel ez a kiváló kritikus «a vakon imádott francia bálványokat» ledöntötte. ⁴ Szontagh Gusztáv — maga is jeles bíráló — mélységesen okul azon a bátor kezdeményen, melylyel Lessing, az elfogult ízléssel szemben, Sh.-re mint követésre méltó mintaképre mutat.

Sajátos álláspontot foglal el Stancsics Mihály. Egyik dolgozatában (*A' kritikai és írói műveltségről Biró Pálnak*, 1835.), az erkölcs jelentőségének kiemelése után, említi Shakespearet is, más nagyokkal együtt. ⁵ Más helyen arra utal, hogy az emberi nagyság csak aránylati. Úgy találja, hogy más nemzetek nagy emberei közöttünk más emberfajoknak látszanak. Franklin, Shakespeare és mások, Stancsics szerint, csak ránk nézve óriások. ⁶ Kissé szokatlan hang ez a magyar Sh.-cultus hosszannás világában. Mintha csak a «nil admirari» elvét akarná kifejezni.

¹ *Honművész.* 1835. I. 341. l.

² Szemere Pál *munkái.* III. 322. l.

³ *Tudománytár,* VII. 1835. 123. l.

⁴ *Athenaeum,* 1837. I. 119. l.

⁵ *Kritikai Értekezletek.* I. 61. l.

⁶ U. itt. 1835. II. 26. l.

Mennyire eltérő Lukács Móríczt felfogása! Egy értekezésében (*Mr. Edward Lytton Bulwer mint író*) kiemeli az angol irodalomnak azt a sajátosságát, hogy a nemzet valóságos lelki tolmácsát találta benne: «Shakespeare lélekrázó és borzasztó remekművei tükröi egy olly századnak, mely három kecses királynét látott a' vérpadon meghalni».¹

Nem kevésbé jellemző a *Rajzolatok* Ö. T. jegyű írójának *Hamletről* írott cikke is (1835.). Sh.-t úgy tekinti, mint «a legnagyobb, legmegrázóbb, leghatóbb» költőt a világirodalom összes drámaírói között. Tiltakozik a silány előadás ellen, mert ez tönkreteszi Sh. «nagyszerű» műveit. Kiemeli, hogy «ő mint maga óriási nagyságú, úgy óriási tökélyt is kíván».²

A kassai *Szemlélő* Sh.-nek az «isteni» jelzöt adja.³ A XVIII. század egyik francia költőjét juttatja eszünkbe, ki egyik versében a nagy angol költőről mint *poète divin*ről áradozik.⁴

Maradt ránk 1836-ból még egy ily emlékünkből Bolyai Farkas nevével kapcsolatban. E kiváló tudósunk dolgozó szobája falán, a Gaussé mellett, ott függött Sh. arcképe is.⁵ Döbrentey 1838 nov. 4-én azt írja neki, egy nagyon hétköznapi mozzanat említése fonálán, hogy számára Budán majd bort vásárol: . . . «neved napján már ürithetsz poharat vagy Newton-Lichtenberg vagy Shakespeare-Schiller isteneidért».⁶ Döbrentey, kinek Sh.-tudása és Sh. körül való buzgólkodása csak nemrég derült ki a maga világosságában,⁷ így találkozik egyik barátjának nem csekélyebb hőfokú Sh.-tisztelőtelével.

Ebben a korban van még egy tudósunk, kinek lelke éppen olyan üdítő pihenést talál Sh.-ben, mint amaz. Mint Bolyai Farkas, a nagy matematikus, így Horvát István, a

¹ Társalkodó. 1835. 58. l.

² 1835. I. 214. l.

³ Bayer id. művében, I. 29. l.

⁴ G. Duval: *L'oeuvre shakespearienne*. 173. l.

⁵ Fest Sándor: *Bolyai és Shakespeare, Magyar Sh.-Tár*, IX. k. 284. l.

⁶ Az *Irodalomtört.* Közl. «Adattár»-ában, 1897. VII. k., 450. l.

⁷ Ferenczi Zoltán: *Döbrentei Macbeth-fordítása*. M. Sh.-T. IX.

polyhistor, lelkes szavú hódolója a halhatatlan költőnek. Egyik beszámolójában ¹ (1836.) melegen írja, hogy Sh. remekműveivel «ditső fényt vont az Angoly Nemzeti Literaturára, ez a fény még most is világol». «Büszke e' tudósára (!) a' különben is méltán kevély Albion s úgy tekinti nagy Férfiának elmeszüleményét, mint nemzeti Előmenetelének egyik déli tündöklését.» Majd arra mutat rá, hogy Sh.-nek is, mint annyi sok «nagy ész»-nek, az a sors jutott, hogy «számtalan magos lelki tehetségei»-t halála után ismertették meg. Dicséri a németek Sh.-fordításait. Magaévá teszi Körner Gyulának Sh. «óriás szelleméről» vallott magasztaló nyilatkozatát. «Nálunk is, hol a' hány Költő, annyi Shakespeare vagyon, közelit az idő, mely meg fogja velünk kedveltetni a' remek Angoly Költő magos, mély, kellemes, rövid és nyomós *gondolatait.*» ² Horvát István méltatásában, az eddig tárgyaltakkal összevetve, az a jelenség nyilvánul, hogy, noha Sh.-t hatalmas lángelmének tekinti, kissé félszeg szempontból méltatja. Hogy «tudósul» bámulja s hogy kivált «gondolatait» emeli ki, kirívó eredetiség színében tünteti fel Horvát István ítéletét.

Bizonyos megszorítás mutatkozik abban, hogy Sh.-ről nem mint egyetemes hódítású költőről beszél, hanem mint az angol nemzet büszkeségéről. De a lelkes és lendületes hang Horvát István méltatását is Sh.-cultusunk értékes tanujává avatja.

Míg Horvát Istvánban a tudós, Eötvös József báróban az emberbarát nyilatkozik. Szépen igazolja ezt *Hugo Viktor mint drámai költő* cz. értekezése (1837.). A kezdetleges bárdtól Sh.-ig azt tartja a költő legnagyobb érdemének, hogy szava tette vált. ³ Hangoztatja, hogy a drámának nép kell, Sh. is *csak* azért élhetett Angliában, s *már* a XVI. században. ⁴

¹ *The Plays and Poems of William Shakespeare*, published by Ernest Fleischer, 1833. és *W. Shakespeare's sämtliche Werke in Einem Bande*, hg. von Julius Körner, 1836. kiadványokról egy czikk keretében írott beszámoló.

² *Tudományos Gyűjt.* 1836. VII. 118—122. 1.

³ Eötvös: *Tanulmányok*, Voinovich-féle kiadás. 228. 1.

⁴ U. itt, 230. 1.

A zsidók emancipációjában (1840.) a «halhatatlan» Sh. egyik világhírű alakjára hivatkozik.¹

Irodalmi életünkben Sh. világirodalmi jelentőségének tudata hova-tovább megizmosodik. Vajda Péter 1837-ben mint «költőfejedelemről» nyilatkozik róla.² De érdekesebb a *Figyelmező* egy névtelen írójának Sh. «óriási szellemé»-vel foglalkozó dolgozata: a *Drámák* (1837.). Helyesli Schlegelnek és Tiecknek azt az álláspontját, hogy Sh. korát kell tekintenünk a mai dráma kifejlődése legfontosabb időszakának; «Shakespeare ugyan maga elegendő annak megmutatására, mert drámai teremő ereje, mélységére és gazdagságára nézve, a' többi egész drámai literatúrával felér...»³ Sh. mélységét és gazdagságát oly értékeléssel méltatja, hogy ezúttal a legforróbb Sh.-bámulat áramába kerültünk. De ebben a dolgozatban megvillan Taine faj-elmélete is. Arra utal, hogy valamint Homerosz költészetének tökéletességén «a népszellem» dolgozott, így vagyunk Sh. «lángelmé»-jével is.⁴ Elismeri ugyan, hogy Angliában voltak más nagy szellemek is, de ezek őt, mint «holdak» vették körül. «Mert noha az utóbbiak drámáiban nem látható is *Shakespeare gigászi törekvése, ki a' világszellemet a' színpad' szűk terére tudá' bővílni*, mégis egyre munkás bennök azon szabadsági szellem, melly az angol színpadot olly nagygyá tette 's mi egyre tanulhatunk belőle».⁵ Feltűnő e cikkben a kettős elv harcza: Sh. nagyságának önmagában való bámulása és a magyarázó tényezők mérlegelése. De a kettő szembekerültével mégis az előbbi győz, még pedig «a világszellemet lebővílő lángész» előtt való hódolatnak csaknem dagályba puffanó kifejezésével.

Különös figyelmet érdemelnek Tóth Lőrincz Sh.-emlegetései. Már húsz éves korában foglalkozik vele⁶ s nagysá-

¹ Tanulmányok. 119. l.

² M. Sh.-T. X. 275. l.

³ 1837. II. 24. l.

⁴ U. o. 25. l. — ⁵ U. o. 25. l.

⁶ Töredékek a játékszínről és a színészetről cz. dolgozatában (Társalkodó, 1834.) Sh.-nek is szentel egy fejezetet. Arra utal, hogy az angol játékszín csecsemőkorában lépett fel «ezen nagymester, ki mindent magából merített, 's minden utóinak dicső remekül szolgál».

gának tudata hovatovább áthatja egész valóját. *Egy lélek-tani tekintetében a játékszínre* (1837.) a színház «mutatványai» erkölcsnemesítő, nemzeti erőnket fejlesztő hatásáról szólva, Sh.-re gondol: «Ha látjuk Shakespearenél az emberi élet olly élénk 's nagyszerű képeit, . . . reánk szinte olly erős hatással vannak, mint a' történetírók leírásai . . ., sőt még erősebbek, a' mennyiben amazok élénkebb 's hivebb képei az emberi természetnek 's életnek.»¹ Nagyobb hatásra számíthat szerinte egy lelkesen előadott «költeményes történet», mint az unalmasan elmondott esemény; Romeo és Desdemona sorsa «Shakespeare mesterkezé»-től megkapóbb, mint a mily modorban Virág Benedek előadta Hunyady László történetét.² Különben Sh.-t, mint Calderont is, nagy géniusznak tekinti, mint akik «a' bennök lakó lángelme» sugalmaira új irányt teremtettek.³

Évek multával is lángra kap Tóth Lőrincz Shakespeare-

(276. l.) Hű és igaz jellemrajzolókat lát benne, csodálja éles elmességét és eredetiségét, dicséri példabeszédszerűvé vált emberismeretét, gazdag kedélyfestéseit «a könnyű tréfától a legfeketébb rémekig». Rámutat arra is, hogy Schlegel és Tieck egyeseknek, kivált «a romlott ízlésű franciáknak» ellene zúdított vádjait nagy tudományos készüléssel utasították vissza. (276. l.) Sh.-rel való vonatkozásban szól Garrickról is: a milyen nagy és «egyetlen egy» Sh. az angol drámaírók között, színészek között épen így emelkedik ki Garrick, «Shakespeare' nagyszerű caractereinek lelkes megszemélyesítője»; nemcsak a maga dicsőségét alapította meg örökre, hanem a nagy költőt is; példáján buzdúlva, minden igyekvőbb angol színésznek az a becsvágya, hogy Sh.-t méltán felfogja s jellemeit művészen ábrázolja (294. l.). A francia játékszínnek szentelt fejezetben is foglalkozik Sh.-rel. Hibáztatja, hogy a francia drámaírók nagyrészt szemlélő szerepre vállalkoznak; elítéli hideg leírásaikat, üres szópompájukat, jellemrajzoló és indulatfestő fogyatékosságukat. «Shakespeare itt (t. i. az indulat- és jellemrajzban) a' nagy mester, kit mindeddig senki el nem ért; ő nála látni a' karakterekhez mért indulatok eleven főtéseit s az ezekből folyó érzelmeket természetben . . .» (294. l.) Nagyon éles az az összevetése is, melyben Corneillet állítja szembe Sh.-rel. Tagadhatatlan, hogy Tóth Lőrincz nemcsak áradozó tisztelője Sh.-nek, hanem megértő magyarázója is s a francziákkal való szembeállítás egyike a kor legtalálhatóbb párhuzamrajzainak.

¹ *Athenaeum*. 1837. II. 597. l.

² U. o. 598. l. — ³ U. o. 613. l.

szeretete. *Uti tárczájában* (1844.), a *Westminster-Abbeyről* írva, azt vallja, hogy itt sokkal vonzóbbnak találta a költők szögletét a nagy urak sírjánál. Melegen szól ezekről az emberiséget annyi nemes eszmével és érzéssel gazdagító nagy szellemekről. Jól esik látnia a nemzet háláját, mintegy felmelegednie a szellemi szépségek e dús gazdagsága előtt, «s mintegy érzeni e' nagy lelkek szellem-csókját, termékeny lehelletét homlokainkon, kebleinken. Ott van Shakespeare Vilmos...»¹ Szól a többi nagy költő emlékéiről is. Majd feltámad előtte az ellentét a «vérbiboros» királyok és a nép emberei között: itt Sh., Milton s társaik közhála-emelte szobra előtt «levett kalappal» állott, s Kölcey szavaira eszmélt, mily dicső dolog «világító csillagként tűnni fel ezek előtt», amott Schubert szavaira gondolt, hogy ott fekszenek «a kevély fejedelemromok».

Mennyire más ez a nyilatkozat, mint az, melyet öt évvel azelőtt tett az *Athenaeumban*. Itt Sh. enyelgő, mesterkélt elméskedéséről, keresett és túlságos képeiről, rossz tréfáiról és szójátékairól tett egy futó megjegyzést,² míg az *Uti tárczában* bizonyos templomi pathosszal szól róla. Igaz, hogy nemcsak Sh.-ről nyilatkozik ily ünnepi áhítattal, hanem az angol irodalom más nagyjairól is, így Sh. páratlan voltát nem érezteti velünk eléggé. Tagadhatatlan az is, hogy az *Uti tárcza* Sh.-vonatkozása nincs mesterkélttség híján, de viszont szembeötlően találó az ellentét a földi hatalmasok homályba merülésének s a szellem hőseinek halhatatlansága között.

E korban Sh.-cultusával Vörösmarty Mihály köti le különösen érdeklődésünket. Kemény Zsigmond báró méltán mondta róla (1864-ben), hogy Shakespeareet bámulta.³ A *Dramatur-*

¹ 47. l.

² L. Az angol literatura kifejlődésének vázlata Chaucer ideje óta. *Ath.*, 1839. I. 502. l.

³ Már Kiss Ernő utal (*Shakespeare és Vörösmarty cz. tanulmányában*, *M. Sh.-T.* IV. 16. l.) Vörösmarty egyik költeményének (*Teslér barátomhoz*) Sh.-vonatkozására:

Túl az élet megszűkült körén
Shakespeare világát választjuk lakul...

giai Lapokban (*Athenaeum*, 1837.) Shakespearet «a gondolatok és képzeletek határtalan urá»-nak, «rendkívüli» elmének tekinti.¹ A *Figyelmezőben* (1838.) így nyilatkozott a Hazuchával folytatott vitáját tartalmazó *Állítások, vélemények, felvilágosítások*ban: «Shakespearenek tán minden drámája regények- és krónikákból van véve s ő nem ezek által lett halhatatlan, hanem a' miket másoktól vennie nem lehetett, mikre lelkének félreismerhetlen bélyege van nyomva.»² Sh. teremtő művészetének mély elismerését tartalmazzák ezek a sorok. *Hamlet*-bírálatában (1844.) teszi azt a csaknem szállóigévé lett kijelentését, hogy Shakespeare jó fordítása a leg-gazdagabb széplitteraturának is felér legalább a felével.³

A szerényebb tehetségű Szemere Bertalan külföldi utazásairól írott könyvében (*Utazás külföldön*)⁴ is van egy hely, mely élénk világot vet e kor Sh.-imádatára. Beszámol, 1837 jún. 23-iki keltezéssel, a londoni Westminster-apátságban tett látogatásáról. Arról szól, hogy itt a másodrendű és csupán hazájukban ismert embereknek is vannak emlékeik, de a géniosokat: Shakespearet, Newtont, Haendelt, Foxot, Garricket és Wattot «naphoz és csillagokhoz» hasonlítja, melyek fényt vetnek az egész világra.⁵ Azt is említi, hogy a Drury-Lane színház egyik függőnye Sh.-nek, «Albion dicsősége»-nek szobrát tünteti fel.⁶ Ezek a sorok a divatos rajongásnak jellemző bizonyosságai. Széchenyi szemében Shakespeare templom, Szemere már napul, csillagul tiszteli.

Megfordul Stratfordban is, hol Albion «büszkesége» született. Idézi a kis fabáz elé helyezett durva fatáblára írott sorokat Sh.-ről, «az emberi nem dicsősége»-ről s a remekműveiben élő «istení kijelentés»-ről.⁷ Őszintén vallja, hogy

Ugyanaz a mozzanat ez, melylyel már Köleseynél is találkoztunk: a külső világ rideg zajából menekvő léleknek bűvös gyönyört nyújt Shakespeare költészete.

¹ *Összes m.*, 1885. VII. 37. l.

² *Figyelmező*. 1838. I. 473. l.

³ U. o. 224. l.

⁴ *Utazás külföldön*, 2 kötetben, MDCCCXL.

⁵ II. 107. l.

⁶ U. itt, II. 107. l.

⁷ 1837 aug. 9. II. 203. l.

öt mindig valami édes vagy fájdalmas vágy vonzotta a nagy emberekről nevezetes helyekre: Saint-Cloud-ban Napoléon emléke ragadta meg, Cambridge-ban pedig a Miltoné. Nem tudja elfeledni azt sem, hogy Stratfordban állott az alacsony ház előtt, «mely Albion óriását, Sh.-t szülte», hogy tekintetét azokon a tájakon jártatta, «miknek halmain és erdőiben ő andalga, alig sejtve, hogy *Isten lakozik keblében*, talán épen az, mely a' közel eső druid-templomot odahagyta».¹ Ime az áradozás tetőfoka: Szemere az «est deus in nobis» elvének legfenségesebb igazolását látja már Sh. költészetében. A meglátogatott helyek irodalmi emlékein mennyire mélyen, sőt rajongón tud felmelegedni! Gondoljunk csak a Skóciában is megfordult Bölöni Farkas Sándorra! Ez csak ennyit tud írni: «Shakespeare és Walter Scott scénaít mindenütt mutogatják.»² Hogyan nyilatkozott volna Szemere, ha ezeket a «scénákat» előtte is feltárják!

A *Társalkodó* A. J. jegyű írója *Egy-két szó a' drámai literaturáról* című cikkében, egy röpke világirodalmi szemle folyamán, azt írja, hogy Shakespeare akkor tűnt fel, mikor a színészet a Drury-Lane színházban állandó lakra talált.³

Ezzel a hideg megállapítással ríktó ellentétet mutat Petrichevich Horváth Lázár Shakespeare-tisztelete. Ez az írónk arra vállalkozott, hogy az *Athenaeumban* (1838.) hosszú cikkben bemutatja Chateaubriandnak Shakespeare-re vonatkozó fejtegetéseit. Lelkes sorokban ajánlja a franczia író méltatását. Czélszerűnek találja «néhány tekintetet vetni amaz óriásra, ki mint egy rhoduszi colossz egyik lábát a' közép-, másikat pedig a' jelenkor partjaira támasztva, áll az őt bámulva csodáló pulya népségnek közepette».⁴ Érezzük, hogy a legnagyobb hódolattal akar meghajolni Sh. geniusza előtt, de azt is látjuk, hogy ezt meglepő, ünnepi módon szeretné kifejezni. E törekvés eredménye a dagály, mely már a nevetőség határán jár. Mérsékeltebb az a kijelentése, hogy sok író

¹ 1837 szept. 23. II. 292. l.

² L. *Utazás Észak-Amerikában*. 1834. 7. l.

³ 1838. I. 101. l.

⁴ *Athenaeum*, 1838. I. 18. l.

kelti fel tiszteletünket és bámulatunkat, a nélkül, hogy munkáikat behatóbban ismernők, de egy sincs, ki ezeket az érzéseket nagyobb erővel idézné elő, mint Shakespeare. «Minden polgárosított nemzetek hódolnak e névnek.»¹ Arra utal, hogy még a gyermek is ismeri. Ő is már 7 éves korában hallotta emlegetni atyja «vendégszerető asztalának sava között».² Lelkét már gyermekkorában megragadták «a britt óriás» drámái, majd később megizmosodott benne a vágy «ama gigászi szellemet» eredetiben megismernie. Megvallja, hogy «hatalmas» szenvedély sodorta az angol irodalom felé. Megismerkedett Sh. munkáival, remekeit nem egyszer olvasta. Valahányszor letette ezeket a mesterműveket, lelkét «forró, feszítő vágy» hevité, hogy nemes okulását «melegen és híven» embertársaival is közölje.³ Így került kezébe Chateaubriand *Essai sur la littérature anglaise* műve. Mindazt, mit a mi írónk lelkében hordozott, Chateaubriand «olly szépen, olly bájteljesen» fejezte ki, hogy e helyek magyar tolmácsolását kedves munkának tartotta.⁴

Toldy Ferencz, a XIX. század első felének dramaturgiai bírálatairól írva, dicséri Petrichevich Horváth Lázár és Egressy Gábor (1839—1842.) «shakespearei studiumai»-t az *Athenaeumban*; a kor legtanulságosabb maradványai közé sorolja őket ebben a műfajban.⁵ Toldy álláspontját módosítanunk kell: a tanulmány Chateaubriandé, megtoldva P. Horváth Lázár alanyi áradozásával. A tárgyalt dolgozat Horváth Shakespeare-szeretetének valóságos történetét tükrözi. A kor rajongó imádata az ő szertelenkedő kifejezéseiben (rhoduszi colossz, britt óriás, gigászi szellem) mintegy zsúfolt halmozottságban jut kifejezésre. De ezt talán nem vehetjük szigorúan olyan írótól, ki bizonyára őszintén vallotta, hogy Sh. «a világ legnagyobb költője».⁶

¹ 19. l. — ² 19. l. — ³ 20. l.

⁴ L. a kivonatos átdolgozást az *Athenaeum*, 1838. évf.-ban, I. 2., 3., 4., 5., 10., 12. és 14. számokban. Kimerítőn szól róla: Ferenczi Z.: P. H. L. ford. részletei Sh.-ból. M. Sh.-T. 1917. 261—270. l.

⁵ A magyar nemzeti irod. tört. rövid előadásban, 1864—5. 363—364. l.

⁶ Id. d.-ban 181. l.

Rajongva szeretett Sh.-jéről jellemzőn nyilatkozott *Kaleidoskopjában* is.¹ Azt írja 1839 május 25-én, hogy Byronnal többé nem foglalkozik, most mindég «bálványozott» Sh.-jének tanulmányozásába merült. «Ez az író olly mély, olly fenekeken, hogy a' legjártasb ember is elveszti magát amaz őszme-rengetegben . . . A legjellemzőbb költészetnek valóban quintessentiája ez a' könyv; egy csodás betűkből felhalmozott életmagtár . . . minden eszméje egy dús aranybánya».² Szerinte Sh. a természet «személynöke», nála minden «az örök igazság» fényétől ragyog. Úgy érzi, hogy minél többször tanulmányozza Shakespeare remekműveit, bölcséletben, nemeslelkűségben, halhatatlanságban, annál inkább gazdagszik.³ Melegen ír Goethe *Wilhelm Meisterének* mesteri Sh.-mértéktelenségéről. «Vajjon ki az, ki studiumává tette Shakespearet s ugyanezt ne érezte volna földfeletti tanulmányi közt?»⁴ Nem csodálja, hogy minden író kicsapongása mentségéül Sh.-re hivatkozik, de ezekben nincs meg az ő «óriási szelleme.» Sajnálja a szegény párakat, kik felfuvalkodva hangoztatják, hogy Shakespeare iskolájához tartoznak. Bizony semmiféle kapcsolatot nem lát köztük.⁵

Ezúttal is a maga lelke történetét közli, mint amott; csodálata nem kevésbbé mély és rajongásszerű, de az is igaz, hogy kifejezése módja nem kevésbbé különködő. Az, hogy Sh. a természet *személynöke*, épen olyan mesterkélt nyilvánulása a nagyot mondani akarásnak, mint mikor költészetét *életmagtárnak* nevezi, a vele való foglalkozást pedig *földfeletti* műveletnek tartja. Ez olyan kirívónak tetszik, mint mikor ugyanebben a levélben, kissé izetlenül, Sh.-ről mint «a' költők' Nagymesteré»-ről beszél.⁶ E levélben már komolyabb az a mozzanat, hogy Sh.-t páratlannak festi: olyannak, ki mögött a nevével hivalkodók messze elmaradnak.

Egyik beszélyében (*Előítélet*) a «halhatatlan, az elérhe-

¹ *Kaleidoskop vagy levelek Emiliához.* Buda, 1842.

² *Munkái*, VI. 32. l.

³ U. o. 32—33. l.

⁴ U. o. 33. l.

⁵ U. o. 33. l.

⁶ U. o. 40. l.

„tetlen Shakespeare» egyik sonettjéből idéz.¹ Akadémiai székfoglalójában (*A vesztett paradicsom*) czikornyásan vallja meg szeretetét az angol irodalom iránt. Ezt «dús szellembányá»-nak tekinti, honnan «szellemi élőkronája» legdrágább gyöngyeit hozza fel. Ezért szánta magát Byron munkáinak magyaráztására, ez az érzés bírta Shakespeare drámáinak elemzésére s Milton tanulmányozására is.²

E korban nyilvánul először Szemere Pál Shakespeare-tisztelete is. Garay Jánosnak, 1838 febr. 24-iki levelében, örömmel írja, hogy Garay sorai mély Sh.-becsülésről tanuskodnak. Garay levelének ez a helye Szemerét áradozó Sh.-magasztalásra serkenti: «Mi ragyogó, népes világ az, tele a lények nagy és apró nemeivel s csaknem oly gazdag különféleségben, mint Homérnál.»³ Érdekes mozzanat, hogy — Szemere hite szerint — Homeros az első, Sh. csaknem megközelíti. Majd arra utal, hogy példányul, mintegy eszményképül, a legfőbbet kell választanunk, mert mindnyájan Isten képére vagyunk teremtvé. Hogy most határozottan *csak* Shakespearere gondolt, igazolja e megjegyzését követő buzdítása: «Csak rajta, rajta Shakespeare studiumával! Szívesen adom rá áldásomat.»⁴ B. Barkóczy Ferencznek 1844 szept. 7-iki levelében arról szól, hogy a költészet lajtorjáján sok a lépcsőfok; rajtok a világirodalom költői között egy sem áll ott, a hol Homeros, Dávid vagy Shakespeare «ősapáink».⁵ Egressy Gábornak 1860-ban ezt írja: «Shakespeare a való-
nak (értem a művészetit) a legnemtőibb tolmácsolója.»⁶

Később egy tankölteményében (*Költészet, színmű és*

¹ Honderű. 1843. I. 470—471. l.

² Honderű. 1846. I. 81—82. l. — Ezen a helyen említjük meg, hogy a *Rajzolatokban* (1838.) meg nem nevezett franczia eredeti után megjelent B. Barkóczy Ferencz egy czikksorozata: *Néhány híres író élete*. Az egyik fejezet Sh.-ről szól (I. 146—147. l.). Arra utal, hogy Sh. lángesze óriási léptekkel haladott, hogy munkái mások alkotásait elhomályosították, s nagyon népszerűvé lett. «Sh. önszerencsáját génieje's erkölcsi tulajdoni által érdemlé meg.» (146. l.)

³ Szemerei Szemere Pál *Munkái*, III. 322. l.

⁴ U. o. 322. l.

⁵ U. o. III. 337. l.

⁶ *Irodalomtörténeti Közl.* 1903. Adattár. 235. l.

Shakespeare, a költő) ír róla, mint költőről, miután egy másikban (*Költészet, színmű és Shakespeare, a színész*) mint «színészapostol»-t méltatta. Ilyen szólamokban magasztalja:

Merítve valóból valószínűséget,
Mely bár füstöl, lángol, nem kormoz, nem éget;
Hozva násznyoszolyát és gyászkatafalkot,
Most vig színművet költ, majd szomorút alkot,
S míg abban serkentő, míg ebben rettentő,
Shakespeare sírján túl is él, mint színműnemtő.¹

Kissé mesterkelt, negédes modorban fejezi ki Sh. realismusának művészi jellegét, a vig és szomorú nemből való kiválóságát, remekei örök értékéről való meggyőződését. Mélységes emberismeretét melegebb közvetlenséggel s költőibb lendülettel, noha némi homályba burkoltan jellemzi:

S hol magas, mint az ég és mély, mint a tenger,
Majd törpe porféreg az ember, mint ember;
Hol jóra az ég zeng, rosszra a menny dörög,
Idő, tér, mindenség végtelen és örök,
Honnán nemzet és hon szép jövőre kilát,
Elő van teremtvé a nagy színmű-világ.²

A *Tudományos Gyűjtemény* R. Val. jegyű írója úgy emlékszik meg a «lángeszű» Sh.-ről *A drámai literaturának fontossága és annak némelly akadályai honunkban* cz. dolgozatában, hogy műveivel a drámaköltészetet «nagy tökélyre» emelte. De hivatkozik «ama halhatatlan lángész Shakespeare»-re abban a vonatkozásban is, hogy szelleme pallérozódását az angol írók szorgalmas olvasásának köszönhette.³

Érdekes Kuthy Lajos elbeszélésének, a *Száműzöttnek* az az indítéka is, hogy egy kis könyvtár Skakespeare, Schiller s más nagy költők szobrával ékeskedik.⁴

A *Hasznos Mulatságok* Sz. B. jegyű írója, Hugo nyomán, azt írja, hogy Corneille és Molière egészen külön vál-

¹ I. 125. l.

² U. o. I. 125. l.

³ 1839. III. 21. és 29. l.

⁴ *Athenaeum*, 1839. I. 157. l.

nának egymástól, ha Shakespeare nem állana köztük, a mint balját Corneillenek, jobb kezét pedig Molièrenek nyújtja.¹

A *Hasznos Multságok* Dumas után közöl egy cikket (*Shakespeare Vilmos kora, élete és munkái*). Első része drámai erejű rajz Sh. életéből, a másodikban már némi méltatást is nyújt, kivált női jellemrajzaira vonatkozóan: örök mintákat talál bennök... Úgy látja, hogy míg a francia drámairodalom női ugyanazon a nyelven és ugyanazzal a szenvedélylyel szól, Sh.-nél a fokozat mindig megvan, e jelenségben igaz és mégis fenséges.²

Musset Shakespeare-méltatása is utat talál a *Hasznos Multságok*ba (*A szomorújátékról aesthetikai szempontból*).³ Ez a dolgozat már nem tartalmaz feltétlen dicséretet Sh.-ről: Corneillet és Racinet, az összhang, az egység, az áttekinthetőség mestereit a külső alak utánzására alkalmasabbnak tekinti, mint Sh.-t, mert ez a «hatalmas elme» nem ismert semmiféle korlátot; közepszerű tehetség az ő pályáján nem haladhat; oly szabadságokkal élt, melyekben kimagaslik; talán hibáiban a legnagyobb.⁴

A *Hasznos Multságok* egy másik dolgozata (ez is 1839-ben) az összehasonlítás szempontjából foglalkozik Sh.-rel. Nagy Elek a *Journalistikai életben*, a francia romantikus iskoláról szólva, utal Sh.-re. Megemlíti, hogy a nagy költő sokat köszönhet kora egészséges izlésének. «Ő ekkor öntudatában a' nép fölé emelkedett 's annak istene lőn.»⁵ Nagy Elek foglalkozik vele egy másik dolgozatában is (*Racine 's a francia romantika*, 1839.). A francia romantikusokról nyújtott méltányló jellemzés után kiemeli, hogy Sh.-nél «a' minden dramaticusok királyánál» figyelmünket leginkább a jellemzés bilincseli le. «Igen, Shakespeare oly viszonyokat, körülményeket hoz elő, olly érzelmeket támaszt, mellyek a legmeghatóbbak, a legmélyebbek.» De a lángelmét nem lehet utánózni, mert mindegyik a maga útján jár. «Shakespeare-

¹ 1839. I. 67. l.

² 1839. I. 170. l.

³ Musset nyomán N. E. 1839. II.

⁴ *Hasznos Multságok*. 1839. II. 20. l.

⁵ U. o. 1839. I. 180. l.

nél nagyobb ész nem uralkodik a' földön. Az ő pályáját nem futhatni meg többé.»¹ Említi Sh.-t *Aesthetikai töredékeiben* is, olyan vonatkozásban, hogy őt igazán csak Garrick ismertette meg a világgal: ez «nagyszerű» jellemeit olyan kitűnően személyesítette, hogy azokat a maguk nagyságában tüntette fel.²

Nagy Elek a harminczas évek Sh.-cultusának egyik leg-
lelkesebb képviselője; őt a világ legkiválóbb elméjének tartja,
s fejtegetései fonalán szeretettel, szívesen emlegeti.

A *Társalkodó* (1840) Shakespearenek a «nagy» jelzőt adja.³

Nagyobb figyelmünkre méltó Gondol Dánielnek a Kisfaludy-Társaság megjutalmazta tanulmánya: *Regény és dráma párhuzamban.* (1840.).⁴ Ezúttal két helyére utalunk. Először úgy említi Sh.-t, mint a kinek munkáiból a nép életét sokkal mélyebben ismerhetjük meg, mint a történetírók könyveiből.⁵ Ennek a hódolatot kifejező ítéletnek erejét lerontja az a könnyelmű eljárása, hogy épen ilyan értéket tulajdonít Scott Bulwer, Sue (!) és Kock (!) regényeinek is. Sokkal értékesebb az a megállapítása, hogy a jellem sokoldalúvá alakításában a régiek közt Homerosnál, az újabb irodalomban Sh.-nél «nagyobb mester még nem volt».⁶ Úgy hiszi, hogy megközelíteni is csak kevesen tudták. Ily tisztelettel Sh. teremtménye szelleme előtt már nem egy magyar író hajtotta meg zász-
laját.

Hunfalvi Pál is hódol Sh.-nek. A *Rhapsodiákban* (1840.) arra utal, hogy a művészet magasabb eredetünket s földöntúli hivatásunkat igazolja. «Mert mi vágy költi, mi sejtés emeli a' keblet, az a művészet tárgya, az vigasztal, szentesít és emel; innen Homeros halhatatlansága és Shakespeare örökléte.»⁷ Épen úgy, mint Homerosnál, Sh. hervadhatatlan művészetét is abban látja, hogy az ember lelkét csodás mély-

¹ U. o. II. 85—86. l.

² *Hasznos Mulatságok.* 1839. II. 103. l.

³ *Társalkodó*, 1840. 76. l.

⁴ L. a *Kisfaludy-Társaság Élapjait* II. 55—220. l.

⁵ 73. l.

⁶ 86. l.

⁷ *Athenaeum*, 1840. II. 33. l.

ségben ismerte. Egy hasonlat keretében u. i. még egyszer szól róla.¹

Pulszky Ferencz az *Élet és művészetben* (1841.) annak a vágyának ad kifejezést, bár penditené meg a művész a nemzeti hűrokat, ábrázolná egész életünket, fejezné ki örömeinket és keserveinket, «úgy, mint Shakespeare, mint Scott hazája történeteit 's örömittasan istenitenék őt honfiai...»² Gyökeres nemzeti szempont jut itt kifejezésre: Sh. nemzete lelkéből merit, s hozzája szól; ezt szeretné látni Pulszky a maga hazájában is. A magyar Sh.-cultus történetében méltánylást érdemel az a gondolata, hogy a Sh.-szabású lángelme istenítést érdemel.

Szertelenül magasztaló hang csendül meg Vahot Imre egy kis dolgozatában is (*Töredékgondolatok a világköltészet-ről*, 1841.). Azt fejtegeti benne, hogy régebben a lángelméjű költők könnyen, rögtönözve énekeltek, ma a művészi öntudat, nyugalom és tanulmány vezérli őket: «Ezen ismeretkor' ellenében úgy áll Shakespeare' óriási szelleme, miként a' rhodusi coloss, melly alatt a' többi keresztényvilági drámák nehéz kereskedőhajói, egészen az ellenkező szélnek tartva, nagy hánykódással, de alig haladva vitorlázanak el, gyakran a' coloss talapjáhozói ütődés által borzasztó hajótörést szenvedvén.»³ Ezzel a hasonlattal már P. Horváth Lázárnál is találkoztunk, de Vahot részletezőbben pamacsolja el, visszataszítón fokozva ezzel a különben is szerencsétlenül választott *simile* izetlenségének sivár hatását.

A *Regélőben* (1842.) is szólt Shakespeare-ről, mint a dráma «legmagasabb géniuszá»-ról.⁴ A *játékszín általános történetének vázlatában* (1853.)⁵ úgy nyilatkozik róla, mint a «keresztényvilági regényes iskola megváltója»-ról, ki «a legmagasabb teremtmő erő tökéletesen megért gyümölcseivel» boldogította a költészet élvezőit; a «világraható szellemóriás»-t, a «drámaköltők fedjedelmé»-t látja benne.⁶ Szerinte Sh.-t a

¹ U. o. 452. l.

² U. o. 1841. I. 467. l.

³ *Athenaeum*. I. 390. l.

⁴ Bayer J. id. műve. I. 377. l.

⁵ *Magyar Thália* 1853. 236. l. — ⁶ 55. l.

jellemábrázolásban az élet örök változatosságai s tarka külön-
 féleségei irányították; a jellemző vonások elegyítéséből töké-
 letesen összhangzó képet teremtett.¹ De nemcsak ebben találja
 nagynek, hanem a szenvedélyek rajzában is. Úgy látja,
 hogy komikai ereje, mély gondolatai s képei «egyaránt cso-
 dálatraméltó teljben, gazdagságban áradoznak», s hogy leg-
 tisztabb nemzeti szín meg «legmagasabb művészi tökély» jel-
 lemzi alkotásait.² Szerkezetei fogyatékoságát a korabeli szín-
 pad hiányosságával menti. Utóbb 1860-ban a *Napkeletben*
 Shakespeare «isten szellemé»-ről ír.³

Vahot Imre dicsőítései, mint a P. Horváth Lázáréi is,
 szertelenek, dagályosak. Metsző gúnynyal már Bajza is meg-
 jegyezte, hogy Sh. megkedveltetéséhez másképp kell fognunk,
 mint Vahot Imre szokott, mert ez alig mond egyebet «dagá-
 lyos szókba öntött báméskodások»-nál, melyekből csak az
 derül ki, hogy ő nagyon csodálja Sh.-t, de «Shakespeare töké-
 lyeinek megismertetése»-t ez nem mozdította elő.⁴ Mégis
 tagadhatatlan, hogy drámatörténeti tanulmányában rámutat
 Sh. szellemének sokrétűségére. Kár, hogy a rajongó hódolat
 erős firtatásának sugalmaira értékelései általános szólamokká
 mállanak szét.

Szűkebb szavú a *Jelenkornak* Anglia fejlettségéről írott
 cikke. Iparának részletes méltatása után ezeket a jellemző
 sorokat olvassuk: «Angliának épen úgy van Shakespeareje,
 Byronja, mint roppant gőzgépei.»⁵

Érdekes képzettársítás révén eszmél Shakespeare-re Henszl-
 mann Imre a *Műegyesületekről* írott cikkében (1841.). Eszébe
 jut, hogy volt idő, mikor még Sh.-t sem becsülték a nemze-
 tek, most az egész művelt világ «imádja», csupán az idegen
 érdemet elismerni nem akaró magahitt francziát kivéve.⁶

Jóval jelentősebb nagy feltűnést keltett könyve (*Pár-
 huzam az ó- és újkori művészeti nézetek és nevelések közt*
 1842.). Előszavában azt fejtegeti, hogy a művészetnek min-

¹ 56. l. — ² 56. l.

³ Bayer id. művében, I. 222. l.

⁴ *Összegy. m.* V. 124. l.

⁵ 1841. 101. szám, 413. l.

⁶ *Athenaeum*, 1841. II. 36. l.

denkor a nemzeti elem volt leggazdagabb kútfeje; ezúttal Sh. költészetének nemzeti zamatára utal.¹ A jellemzésről szólva, kitünőbb példára nem is hivatkozhatott volna: «Shakespeare minden nemzetbeli, minden időszakbeli költőket felülhalad az ember összes lényegének kifejtésében és eleven előadásában.»² A zeneköltők között, szerinte, Mozart is ugyanezen a fokon áll. A jellemzetes rajzában mindkettőt biztosnak találja, mégis «az egyediségnek kevés, de jellemzetes és szigorúan meghatározott vonásokkal való» festésében Sh.-t erősebbnek íteli.³

Jelentős 1843-ban írott *Figyelmeztetése Shakespeare III. Richárdjára* is. Ebben őt «a világ legnagyobb dramatikusa»-nak, «angol óriás»-nak mondja. Ezeket a magasztaló jellemzéseket már megszoktuk. De van olyan kijelentése is, hogy Homeros eposzai, a *Nibelungenlied* és az indiai hősköltemények kivételével, hozzá hasonlót más nemzet irodalma nem teremtett; így nem csodálja a brit színpad elsőségét. Bámulja történeti drámáinak egész során «átömlő roppant nagyszerű és bámulásra ragadó szellemét».⁴ Alapvető tanulmányában (*A hellén tragoedia, tekintettel a keresztényi drámára*, 1843.), Sh. egyénítő művészetének méltatásakor, úgy emlékszik meg róla, mint a világirodalom összes drámáiróinak *legnagyobbjáról, legjelesebbjéről s legdicsőbbjéről*.⁵

Az a jelenség, hogy Sh. történeti költészete önmagában is megérdemli hódolatunkat, már Toldy Ferencznél és Bajza Józsefnél is felötlött. Henszlmann *Figyelmeztetése* nem kevésbé őszintén fejezte ki ezt az ítéletet; történeti mélyenlátását épen olyan nagyra értékelte itt, mint egyénítő művészetét *A hellén tragoediában*.

Tanulságos Sárosy Gyula *Naplójának* (1842.) egyik helye is: hazatértekor nagy gyönyörűséggel olvasta P. Horváth Lázár Byron-életrajzát. Byronról úgy ítél, hogy Shakespeare után a

¹ VII. 1.

² 9. 1.

³ 9. 1. — E fejezetben Sh.-nek a «nagy» jelzőt adja, 12. 1.

⁴ *Regélő*, 1843. I. 643. 1.

⁵ *Kisfaludy-Társaság Évtapjai*. 1843. 200. 1.

világ első költője.¹ Ezúttal is találkozunk Horvátthallal, mert Sh. szerinte is első költője az emberiségnek.

Briedl Fidéll egyik dolgozatában (*Az æsthetikai lángész*, 1842.) Sh.-t a drámai lángelmék között említi.²

Kubinyi a *Parragi levelekben* (1843.), beleavatkozva Bajza és Henszlmann vitájába, beleköt emennek abba a tanításába, hogy a művészet érett korára az egyensúly jellemző. Gúnyosan kérdi, vajjon felülmulta-e a «shakespearei belsúlyt» az újabb technika?³

Lendületesebb a *Honderű* egyik cikke (1844.). Ez Shakespearet a «lángeszék lángeszé»-nek, majd a művészet «nagyimesteré»-nek mondja.⁴

Nem kevésbé lelkes hangú a *Pozsonyi levelek* (1844.) Sh.-vonatkozása: Yole azt írja Leonának, hogy a francia irodalom nem Mellesville-re és Brazier-re büszke, hanem Racine-ra és Corneille-re; midőn «Shakespearet századok dicsőítendik, Nestroyról és Toldról senki sem beszél majd» (*Életképek*, 1844. I. 391. l.)

*Császár Ferencz arra utal (*Gondolat-töredékek a' divatos magyar népszínművekről*, 1844.), hogy csak nemzeti drámákkal lehet felvirágoztatni a színészetet, s hogy «maga a nagy Shakespeare is» nemzete életéből merítette leghatásosabb szindarabjai nagy részét.⁵ A *Divatcsarnokban* (1854.) Festetics Leó grófhoz intézett kemény vádlevelében Császár úgy nyilatkozik Sh.-ről és Molièreről, mint «nagy mesterek»-ről.⁶

Komolyabb és magvasabb æsthetikai meggyőződés sugalmazta Erdélyi János Sh.-értékeléseit. *Vörösmarty Mihály*ában (1845.) arra utal, hogy a nagy szellemek a világról és a természetéről egészen gondolkodnak, így «generikusabb» igazságokat fejeznek is ki, mint Byron és Goethe. Majd Sh.-re

¹ Sárosy Gyula *Írásai*, kiadta Kara Győző, *Irodalomt. Köz.* 1917. 109. l.

² *Tudománytár*, XI. — L. még *M. Sh.-T.* X. 275. l.

³ *Athenaeum*, 1843. I. 144. l.

⁴ 1844. 17. sz. 562. l.

⁵ *Életképek*, 1844. I. 396. l.

⁶ *Divatcsarnok*, 1854. I. 1300. l.

tér: nem tudjuk, milyen párthoz tartozott, de Coriolanusában az arisztokrácia szelleme, Brutusában a demokráciáé nyilvánul; a valódi költő «magasabb» és «egészebb» gondolatmenetet követ, így Shakespeare is.¹ Ebben a tanulmányban írja: «A fennálló európai nemzetek közül talán csak Dante, Shakespeare és Goethe az a három eredeti szellem, kik által nemzetök befolyt a világeköltészet folyásába.»² Így mutatott rá Erdélyi Sh. világirodalmi jelentőségére, noha a «talán» szóval megingatja kijelentése erejét és biztosságát.

Határozottabb Sh.-re való kitérése *Berzsenyi Dániel*-jében (1847.). Úgy látja, hogy a keresztény kor «mesterművei»-ben, úgy a szóló, mint a képzőművészetek terén, megtaláljuk azt a követelést, hogy az «életet» és az «elevent» fessék. «Shakespearenél ideálokat hiába keresünk, hanem lelünk igenis jellemzetet és életet, a leghatározottabb egyéniségig.»³ Majd ebben a vonatkozásban Rubens-szel hasonlítja össze; nem talál nálok «rokonabb két szellem»-et.⁴ Itt határozottan rámutat Sh. kiválóságának egyik leggyakrabban méltatott sajátságára, egyénítő művészetére. Összehasonlítása egyéni rokonérzésen alapúl, mint Brassai Sámuel Shakespeare-Beethoven-kapcsolata is.

Hivatkozik még Sh.-re *Irodalmi leveleiben*, mint a kit a művelt, épen úgy, mint Jóbot, színpad nélkül is élvezhet, mert ezek «fenségesek maradnak mindenkoron», ha csendesen olvasgatja is őket az ember.⁵ Erdélyi Sh.-tisztelétét igazolja az az elcsépeelt szólam, hogy egy helyen «angol óriás költő»-nek mondja.⁶

Lemouton Emilia nyilatkozatában nem nyílik olyan széles távlat, mint az Erdélyiéiben. Dumasnak arra a kijelentésére hivatkozik, hogy Isten után Sh. teremtetett a legtöbbet (1845.). Ennek «az általánosan dicsőített» költőnek remek-

¹ *Irodalmi Őr*, 1845. *Pályák és Pálmák*, 153. l.

² U. o. 158. l.

³ *Szépirodalmi Szemle*, 1847. *Pályák és Pálmák*, 100. l.

⁴ U. o. 100. l.

⁵ Először Szilágyi Virgil *Értesítőjében*, 1852., majd *Tanulmányai*-ban, 480. l.

⁶ *A színi hatásról* cz. d.-ban, *Kisebb prózái*, 1863. II. 135. l.

műveit minden művelt nemzet igyekezett meghonosítani, fordítására ezért vállalkozott ő is.¹

Lemouton Emilia Sh.-fordításairól szólva, Somfai Károly feddőzve írja, hogy nő menti meg a magyar írók becsületét. Nem hibáztatja, hogy prózában fordított, hiszen a Sh. szellemébe való bevezetésre ez a forma nagyon alkalmas. Erős a hite, hogy akad majd még költő, ki a «halhatatlan britt» méltó tolmácsa lesz. «De akkor a szavakkal együtt egyszersmind azon isteni tűznek — melynek jóltévő melege Shakespeare minden szaván leng által — át kellene szívárogna.»²

Az *Életképek* egyik írója már régi szólamot ismétel: Shakespeare a világ legnagyobb drámaköltője.³

Mindez kisebb jelentőségű Arany János mély Sh.-ismerete és -tisztelete mellett. A nagy angol költőre már tanulókorában felhívta figyelmét egyik buzgó tanára. Ez Shakespeare «hallatlan» nevet említett előtte, mint *Bolond Istók*-ban olvassuk. Azt írja 1845 aug. 1-én Szilágyi Istvánnak, hogy Sh.-ben «igen sok studiuma van.»⁴ Majd 1845 decz.-ében írja, hogy *Macbethet*, *Bánk bánt*, *III. Richardot* és *Angelot* egymással összeveti;⁵ 1846 febr. 2-iki levelében őszintén megvallja, hogy minél nagyobb undort okoztak neki az újabb franczia, angol, német s belőlük összelopkodott magyar regények, elbeszélések és drámák, üdülésül «annál több Homért és Shakespeare»-t olvasott.⁶ Hét évvel később Tompa Mihályhoz írott levelében így nyilatkozik: «Vajjon Shakespeare előtt nem volt-e angol költészet? Vajjon ő támad-e, ha ez nincs: *ha nincs kút homályba borítani*. Aligha.»⁷ Önéletrajzában (1855.) Sh.-ről mint «nagy mester»-ről emlékszik meg.⁸

¹ L. Czeke Marianne: *Lemouton Emilia Shakespeare-fordítása*, M. Sh.-T. VII. 158. l.

² *Pesti Divatlap*, 1845. 791, l.

³ 1845. I. 676. l.

⁴ *Arany J levelezése íróbarátaival*, I. 5. l.

⁵ U. o. I. 15. l.

⁶ U. o. I. 15. l.

⁷ U. o. I. 301. l.

⁸ *Munkái*, IV. XXIX. l.

Egyik költeményében (*Írjak, ne írjak?* 1856.) gúnyos vonatkozásban említi: a nagy Simon kinőtt már az álszerénységből, hirdetést tesz közzé valamennyi lapban:

Hogy ő az apja lelkinék se vár.
(Nem oly bolond ő, mint Shakespear').

A *Szépirodalmi Figyelő* (1862.) Goethe és Shakespeare címmel Emerson *Representative* menjének a két költőre vonatkozó fejezeteit közölte. A bevezető sorokban a szerkesztő, Arany János, arra utal, hogy irodalmunk eljutott fejlődésének arra a fokára, hol az új-kor «legmagasabb szellemeit is» képes tolmácsolni. E fejlettségi önérzet örvendetes jelének tartja Goethe- és Sh.-fordításainkat, mert e két költő «művilága» épen nem egyszerű, sőt útvesztőhöz hasonlít, hol vezető nélkül nehéz élvezetet találunk vagy célhoz jutunk.¹ Arany nem tartozik a rajongók közé, de Sh.-tisztelete nem kevésbé mély; szava nem árad el s nem puffan a csapongó magasztalás szertelen dagályába, Sh.-cultusa mégis van olyan súlyos, mint bárkié irodalmunkban. Nyomatékosan hangsúlyozza a Sh.-tanulmány szükséges voltát, mert e mérhetetlen gazdagságú szellem megismerésének legüdvösebb módját az elmélyedésben látja.²

Shakespeare remekei örök értékének tudata mind mélyebbé válik a magyar irodalmi közvéleményben. Az *Életképek* egyik álnevű írója, Silvester, a *Színészeti Levelekben* (1846.) tanulságosan hirdeti, hogy míg Sh. művei korunkban is élnek, Corneille és Racine drámáit a francia akadémia múmiák gyanánt őrzi.³

Az *Irodalmi Őr* (1846.) egyik bírálója szemére lobbantja a francia romantikusoknak, hogy gyors lepergésű drámáikat képtelenek «shakespearei mélységű lélektannal» elfogadhatóvá tenni. Hatásosan ír *Lear király* viharjelenetéről. Utal arra is, hogy Sh.-ben temérdek ilyen hely van.⁴

¹ 1862. I. 225. l.

² Tanulságosan vetette össze Beöthy Zsolt Arany és Sh. pályáját egyik szép tanulmányában. *M. Sh.-T.* VIII. 12—15. l.

³ *Életképek.* 1846. I. 61. l.

⁴ L. Vörösmarty minden munkái. *Irodalmi Őr*, 1846. 123. és 166. l.

Vas Andor az «óriási» Shakespeare *Romeo és Juliáját* méltatja az *Életképekben* (1846.).¹

A drámabíró cikket, nagyképű didaskaliákat írogató fennhéjázó Zerffi Gusztávnak *Egy magyar lyricusa (Irodalmi levelek Laube Henrikhez, 1846.)* is figyelmet érdemel. Petőfi-ben az isteni szellemből semmit sem lát. Szemére lobbantja, hogy egyik alkotásában sem nyújt örökbecsű törvényeket. «Shakespeare, Goethe, Voltaire, ezek a lángeszek.»² Van ebben a nyilatkozatban fontoskodás s igazságtalan egymás mellé állítás is, de tagadhatatlan, hogy gyors képzettársítással gondol Sh.-re, mikor a világirodalom legkiválóbbjait akarja megemlíteni.

Egy másik didaskaliájában (*Egressy mint III. Richard, 1847.*) ezt írja: «A világegyetem tudni akará, hogy néz ki ő maga: és teremte Shakespeare-t.»³ Egyike a legszertelenebb nyilatkozatoknak. *A két Lukréczia, 1847.*) cz. dolgozatában is említi Sh. «óriás» szellemét s «finomul különböztető lángeszé»-t.⁴ *Báró és bankár* cz. didaskaliájában kiemeli, hogy irodalmunknak bíráló irányt kellene követnie. Azt hiszi, hogy egy Schlegel, ki Shakespeare szellemét megmagyarázná, a magyar olvasóközönségnek nagyobb szolgálatot tenne, mint a felületesen tömjénező tucatzkritikusok egész raja.⁵

Shakespeare mély tisztelője id. Ábrányi Emil. Egy cikkében (*Futó nézetek a magyar irodalom felett, 1847.*) a hatás szempontjából utal Sh.-re. Nagy tisztelettel szól Dante, Sh., Pope és Fénelon «ihletett» szelleméről, de abban a kijelentésben már nagy a túlzás, hogy a mi írónk korának irodalmában amazok szellemének szikrája fényponttá nőtt.⁶

Id. Ábrányi Emil fellengző cifrálkodással nyilatkozik Sh.-ről *Drámai irodalmunk 's a' színbíró választmány* cz. dolgozatában: «És a tengerkoszorúta Albion mai tudományos gazdagságának anyatókéjét nem a' néma teremtés magyará-

¹ 1846. II. 438. l.

² Honderű, 1846. II. 422. l.

³ Zerffi aláhúзва adja. Honderű, 1847. I. 258. l.

⁴ Honderű, 1847. I. 366—367. l.

⁵ Honderű, 1847. I. 295. l.

⁶ Honderű, 1847. I. 68. l.

zatául küldetni látszott Isten másodszülöttje, Shakespeare-nek szelleme képezi-e? Sőt, ha varázserőtől ihletett műveiben a' germán világnak szellemi 's political magash czél 's nemesb szabadság utáni vágyait, törekvéseit félreismerhetetlenül látjuk, bizonyára Shakespeare színiköltészetének dús érdemei vannak Anglia alkotmányos fejlettsége körül is, és ő egyik főtényezője volt Anglia azon dicsőségének, hogy a' középkori test- 's léleknyomasztó lánczok itt legelől kezdének tágulni, 's majd szertetőredezni.»¹

Péter Károly novellájának (*Halál szerelemért*, 1847.) hőse kijelenti, hogy Shakespeare, lord Byron és Walter Scott lettek eszményképei.²

A *Honderű* (1847.) egyik írója megemlíti, hogy Beethoven Lajosnak Sh. volt a kedvelt költője; ebben a nagy zeneszerző «érett» műveltségének bizonyosságát látja.³

Sokkal jelentősebb a Kisfaludy-Társaság *Magyar Szépirodalmi Szemléje* (1847.) ismeretlen írójának *Angol költészet cz. tanulmánya*. Kiemeli, hogy a drámában az angolok minden más színiköltővel «óriás Shakespeareöket» állíthatják szembe. Sh. megvetette az alapját a későbbi költészetnek, s már két századja, hogy irányt ad az angol irodalomnak; így nemcsak eredeti és önálló marad, hanem «dicsőséggel és erőhatalommal» munkálkodik majd a társadalmi életen is.⁴ A «nagy» Sh.-t az újabb keresztény dráma feltalálójának s a világ legkiválóbb drámaírójának tartja.⁵

Más szempont irányítja a *Pesti Divatlap* (1847.) G. V. jegyű íróját abban a bírálatban, melyet Hugo Victornak Nagy Ignác-fordította *Szív és trónjáról* írt.⁶ Azokra hivatkozik, kik látva a francia romantikusoknak a jellemzésben mutatkozó

¹ *Életképek*, 1847. I. 291. l. — E cikkben Sh. szellemének az «óriási» jelzőt adja. 330. l.

² *Honderű*, 1847. I. 469. l.

³ *Honderű*, 1847. I. 475. l.

⁴ I. 62. l.

⁵ I. 62. és 123. l. — A *Magyar Szépirodalmi Szemlében* a színház ellen irányuló céllal jelent meg a *Shakespeare színpada cz. cikk*. I. 170—175., 186—194. l.

⁶ 1847. 1368—1370. l.

gyarlóságát, Sh. után sóhajtoznak, mint a kinek a francziák saruoldói sem lehetnek; csak ámitanak, Sh. valódi gyöngyei helyett csak üveget csillogtatnak. Írónk nem teszi magáévá e sopánkodók nézetét: Sh.-nek senki sem buzgóbb tisztelője, mint ő, de a francziák iránt is igazságos akar lenni. Élesen veti össze Sh. modorát a francziákéval. Mindenesetre feltűnő, hogy G. V.-t az erős gyökeret vert Sh.-cultus nagy láza ezúttal még nem kábitja el: noha hódol hatalmas szellemének, elég józan párhuzamrajzában a divatos romantikus iránynak is igyekszik igazságot szolgáltatni. Nem így egy másik dolgozatában.

Macbeth 1847 okt. 19-iki előadásáról szólva (németből fordította Egressy Gábor) korholja a közönséget, hogy mohón kapkod a könnyű fajsúlyú drámákon, ámbár Sh. tragédiái hasonlíthatatlanul magasabb rendűek, mint a divatos operák.¹ Az opera hatását röpkének, tűnékenynek tartja, míg Sh. tragédiái, írónk szerint, a lélek húrjain olyan hangokat pendítenek meg, melyekre az opera képtelen. «Shakespeare beszéll a lélekhez, bátor lábakkal járja meg legrejtettebb teremeit, s ha még haláltompaságú álomba nem sülyedt, felrázza, s az ébredőn hagyja hatalmas nyomait, melyeket az időnek fuvatagai sem könnyen takarnak el. Az öntudatra ébresztett lélek ekkor látja, hogy itten nem a csalódás ködűjjei, de a valóságnak vérpiros keze munkálkodott. Többé nem a fátyolképek tündérvilágában révedez, hanem egy költőileg való életet él, s ez élet kéje nem átlebbenő játék, de folytonosan ízlelhető csók, melyet a nagy szellem teremő hatalmában lelkünkre nyom.»² Itt is összehasonlítás irányítja. De írónk szemében milyen törpe lett az opera műfaja Sh. remekműveivel szemben! A régebbi hűvösebb modor lelkesebbnek enged helyet. Heve annyira elragadja, hogy Sh.-cultusunk egyik legdagályosabb és legczifrázkodóbb nyilatkozatára ragadtatja magát.

Az *Életképek* egyik írója III. Richardban Sh. «óriási erejét» látja. Kiemeli, hogy történeti drámáit csak magas műveltségű s történeti jártasságú közönség méltathatja igazán.³

¹ *Pesti Divatlap*, 1847. 1404. l.

² *Pesti Divatl.*, 1847. 1404. l.

³ 1847. I. 250. l.

E kor Shakespeare-méltatói közül lelkes, lendületes egyéniséggel kiemelkedik Petőfi Sándor. Az *Életképek*be (1847.) írott dolgozata *III. Richardról* a magyar Sh.-cultus egyik legnevezetesebb nyilvánulása.¹ Petőfi méltatása, érzelmi hevületével, páratlanul áll kritikai irodalmunkban. Arany János *Koszorúja* azt írja, hogy ez a bírálat Egressy Gábor iránt való rokonérzéssel magyarázható.² Bizonyára nemcsak ezzel. Egressy művészi játéka arra is szolgáltatott alkalmat Petőfinék, hogy izzó Sh.-tiszteletét is kifejezze.

Tagadhatatlanul feltűnő e bírálatban az ellentétnek az a mozzanata, hogy az angol népet és Sh.-t mintegy éles ellentétben látja. Nem tud megnyugodni abban, hogy Sh. a világ ős prózaiságban élő legönzőbb népének fia; szeretné, ha magyar volna vagy francia. Mint a kezdő sorokban az anglophobiának, most már a francia-szeretetnek szentel néhány sort, közben a német nép, a francziák ellensége ellen ereget néhány mérges nyilat. Ezek a sorok sajnálatosak, mert a politikai szempont belesodrását jelentik az irodalmi méltatásba. Egyrészt könnyed, fiatalos, őszinte politikai hitvallásról tanuskodnak, másrészt művészi értékelésre felajzott várakozásunkra hangulatrontóknak bizonyúlnak. Épen úgy járt el, mint egyik Sh.-tanulmányában Heine (*Shakespeare leányai és asszonyai*, 1838.). Ő is sajnálattal látja, hogy Sh. az önző angol nép szülötte: «Milyen kellemetlen nép, mennyire nem üdítő ország! . . . Olyan nép, olyan szürke, ásító szörnyeteg, melynek lehellete csak fojtó levegő és halálos unalom, a mely bizonyára végre fel is akasztja magát egy óriás hajókötéllel. És ilyen országban és ilyen nép között pillantotta meg Shakespeare Vilmos a világot 1564 áprilisában.»³

Petőfinél Sh. dithyrambszerű dicsőítése hévben és lendületben páratlan jelenség ugyan a magyar irodalomban, de azért meglepő, mikor az egyszerűség s a természetesség költője a magyar Sh.-cultus felcsigázott szólamait követi: «Shakespeare! változzék e név hegygvé s magasabb lesz a Himalá-

¹ *Életképek*, I. 250—252. l.

² *Koszorú*, 1863, I. 188. l.

³ Heine's *Sämmtl. Werke*, Knauer-kiadás, IV. 4. l.

jánál, változzék e név tengerre s mélyebb és szélesebb lesz az Atlanti óceánnál, változzék e név csillaggá, s ragyogóbb lesz a napnál.» Majd egy kiválóan szellemes hely következik a kamatra adott nagy szellemről. Ötletesség s rajongó tisztelet találkozik ebben a kijelentésben: «... Isten, midőn őt alkotá, így szóla: nesztek, emberek, ha kételkedtetek, ezután ne kételkedjetelek létezésemben és nagyságomban!» Úgy látja, hogy Sh. megrabolta a természet minden szépségét, bámulatosan fest minden indulatot, szenvedélyt és jellemet. De megint visszaesünk a dagályos phraseológiába: «... neki jutott örökölni azon ecset, melylyel a világszellem a tarka földet, a fényes csillagokat és kék eget festette...».

Bayer József úgy találja, hogy a mit itt Petőfi Sh.-ről írt, irodalmunkban páratlan, prózában fogalmazott dicsének.¹ Várdai Béla szerint ez Shakespeare «legnagyobb himnusza» magyar nyelven.² Ferenczi Zoltán Petőfi Sh.-méltatását nem pillanatnyi fellobbanásnak tekinti, hanem «mély tanulmány, elmerülés és meggyőződés eredményé»-nek.³ Riedl Frigyes e magasztalásokban nyilvánuló «határtalan elragadtatás»-t emeli ki.⁴ Mindezek a megállapítások, meggyőződésünk szerint, úgy módosíthatók, hogy ez az értékelés két véglet sodrába került: a politikai mozzanatban lentjáró, a Sh.-méltatásban fellengző hang üti meg fülünket, noha tagadhatatlan, hogy élénk ötletessége, mély szeretete, a «korlátlan, mindenható erő» költőjének művészete előtt való őszinte hódolata megragadón egyéni kifejezésre talál.

Petőfi 1847-ben még háromszor emlékszik meg a nagy költőről. Május 26-án azt írja Kerényi Frigyesnek, hogy nőtlensége utolsó hónapját utazással tölti majd el: megnézi «Angliát, Shakespeare, Shelley és Byron» hazáját.⁵ Majd 1847 július 11-iki levelében elítélően nyilatkozik Kazinczy Gábor és Kuthy Lajos puffogó, sallangos modoráról: «Az az egy-

¹ Id. művében, I. 57. l.

² Egressy Gábor mint Shakespeare-színész cz. d.-ban, M. Sh.-T. II. 209. l.

³ Petőfi és Shakespeare cz. d.-ban, M. Sh.-T. III. 12. l.

⁴ Id. művében, 15. l.

⁵ Utí levelek, VI. sz.

szerűség, mely vissza tudta adni Shakespeare legnagyobb gondolatait, legragyogóbb költői képeit, legmélységesebb érzelmeit, bizony Kuthyéit vagy akárkieit is vissza tudja adni.»¹ Ime, a sallangos, cifrálkodó és czikornyás iránynyal szemközt Sh. ragyogó, mély és mégis egyszerű költészetére gondol.

Egyik költeményében (*Egressy Etelke*, 1847.) elragadtatva ír Egressy Gábor leányáról; emberé nem lehet, még a képzelet is ritkán teremt ily tündér gyermeket:

Shakespeare, kit úgy szeretsz, Shakespeare képzelete
Teremté e' leányt egy boldog percziben.

Merész, de megkapó az a képzettársítás, mely e «szellemi» lényről, a nagy művész-apa lelkén át, mélységesen tisztelt irodalmi eszményképéhez, Sh.-hez, röpi a költő gondolatát.

Vachott Sándornak *Shakespeare* című epigrammája (1847.) Sh.-cultusunknak abban a hagyományában gyökerezik, hogy a nagy brit költőnél senki sem ismerte jobban az emberi lelket:

Ellenzendi az ég, hiszszük, de ha újra özönvíz
Által bűnhődnék egykor az emberiség,
S ujjalag egy jámbor férfit választana Isten,
A' ki a szörnyű özön hőse, Noéja leszen:
Bárkájába ezen jámbor ne feledje bevenni
S óni enyészettől *isteni* műveidet:
Lássa a vész-kor után születendő ember azokból,
Hogy milyen volt a vész-kor előtti világ.²

Az özönvíz-indíték pompás leleményre vall, az epigramma utolsó két sorában kifejezett csattanó pedig ötletesen fejezi ki a költőnek Sh. emberfestő művészete előtt való ünnepi esodálatát.

Petőfi barátja, Jókai Mór is lelkesedik Shakespeareért. Jókai Sh.-tisztelte a negyvenes évek izzó Sh.-imádatához simul. Egyik önéletrajzi dolgozatában, az *Önéletírásomban* P. Horváth Lázár, Petőfi, Vahot Imre és Egressy mámoros

¹ U. itt. XII. sz. 1.

² *Költemények*, 125. l.

modorában nyilatkozik róla: «A mint . . . Shakespeare több művét megszerezhettem, *Lear királyt*, *III. Richardot*, ez az olvasmány végképen holdkórosává tett a nagy irodalmi planétának.» Írja, hogy Kecskeméten Petőfivel együtt álmodozott a dicsőségről. «Az a túlvilági mámor, a mit a fölséges szellemóriás ihlette támasztott agyamban, mentheti azt a vakmerőséget, hogy én, a tizenhét éves gyerek, egy dráma írására vállalkozzam.»¹

Hamlet 1848 január 17-iki előadása alkalmából beszámolót ír. Örömet fejezi ki, hogy Lendvay előadó művészetét Sh. «character szerepeiben» élvezhette, mert ezekben látja a tehetségnek művészi fokig való fejlődését, «melly az isteni örök fiatalság talizmánjával ajándékozta meg választottjait».²

Érdekes vonatkozásban említi továbbá *A jövő század regényében*: Tatrangi Dávid sok világot fedezett már fel, de az asszony szívét még nem; azt a világot, melyet 7000 év óta keresnek a történetírók Mózesről Gibbonig «és a látókok Homértől Shakespeareig».³ Egyszer Katona Józsefet Sh.-rel, «a brit óriás»-sal hasonlította össze.⁴

Jellemző, hogy Jókai epithonjai a romantikusok szeretlenül magasztaló dísztarából való sallangos szólamok, de a czifrázkodás mögött érezzük, hogy Sh. e nagy regényírónk lelkét is hatalmas erővel kapta meg.

Egy *Domino* jegyű bíráló Szigligeti *Párbaj mint istenítélet* cz. drámájáról írott bírálatában (1848.), egy megjegyzés fonalán, felveti a kérdést, vajjon annyira fejlett-e drámaíródalmunk, hogy «shakespearei tökélylyel rejtett talányait látják fejtve az emberi lélek takartabb redőzetének?»⁵ Hódoló elismerés ez Sh. csodás léleklátó művészete előtt.

Rhadamantus (álnév) ugyanekkor (1848.) metsző élő cikkben támadja Hugo Károlyt s «édes honi Shakespeare»-nek csúfolja.⁶

¹ L. *A Jókai-jubileum* cz. könyvet, 138. l.

² *Életképek*, 1848. I. 122. l.

³ Jub. kiadás, II. 123. l.

⁴ *Emlékeim* cz. könyvében, 1899. 214. l.

⁵ *Életképek*, 1848. I. 348. l.

⁶ U. o. I. 27. l.

Mindez csupán halk szózat Egressy Gábor Sh.-magasztalásai mellett. Ő majdnem beteges áradozással szól a nagy költőről, élénken emlékeztetve az olvasót a harminczas és negyvenes évek fellengző szólamaira. A régi nemzedék leglelkesebb és legkimagaslóbb Sh.-színésze volt; nem csodáljuk, hogy a halhatatlan brit költőt tekintette «élete bálványá»-nak.¹ Érdekes, hogy legkiválóbb Shakespeare-színészünket a *Hasznos Mulatságok* bírálója Szigligeti Vazuljának 1839 ápr. 17-iki előadása alkalmából úgy oktatja ki, hogy ne lépjen fel mindenféle szerepben; Garrick és Kean is csak shakespearei szerepekben játszott, «s ez által tagadhatatlanul sokat nyertek, de sokat nyert egyszersmind a közönség».² Pár évtizeddel később Szász Károly 1863 szept. 12-én Szabadszállásról írott levelében már úgy üdvözli Egressyt, mint a shakespearei művek örök hívét és meghonosítóját.³ Bayer József találoán jellemzi Egressy Gábort a színpadi Sh.-cultus első képviselőjéül, de a Sh.-tisztelet legbuzgóbb terjesztői közé sorakoztatjuk irodalmi tekintetben is.

Egy kis cikkében (*Művészet szabadsága*, 1848.) Shakespeare «isteni szellemé»-ről esik szó.⁴ Ekkor jelenik meg híres *Indítványa a szellemhonosítás ügyében* is (1848.).⁵ Ebben «tündérszekerény»-hez hasonlítja őt. Szentül hiszi, hogy a nagy költő meghonosításával «nagy és örök» kincshez jutunk, örökbecsű műtanunk, ép, tiszta ízlésünk, kiváló színészetünk, mély életbölcseiségünk lesz. A költőt a jós szellemek, remekeit pedig a Sybilla-könyvek közé sorolja, de óhajtja, hogy ezek meghonosítói az Úr választottai legyenek. Figurái: kérdései és ismétlései elevenséget adnak ennek a szózatnak. Ez a helye Petőfit juttatja eszünkbe: «Szellemek (t. i. olyan szellemek legyenek Shakespeare honosítói), kik felemelkedjenek a magasságnak szédítő tájaira, kik megértsék a szellő nyelvét s a vihar szónoklatát s nekünk a fenső világnak fényes tarka tündérjátékairól való híreket hozzanak.»

¹ Várdai Béla: *Egressy Gábor mint Sh.-színész*. M. Sh.-T. II. 214. l.

² *Hasznos Mulatságok*, 1839. I. 132. l.

³ *Egressy Gábor és kortársai*, 149. l.

⁴ *Életképek*, 1848. I. 67. l.

⁵ *Életképek*, 1848 febr. 20. 8. sz., 225—230. l.

Erről a cikkről Gyulai Ágost azt írja, hogy Sh. költészetének «valóságos apotheosisa».¹ Bayer József «szinte istenítésig fejlődött Sh.-cultus»-t lát benne,² Várdai Béla «lelkes propagandá»-t.³ Mi úgy érezzük, hogy a dagály is beletéved. Magyarozatára szolgálhat általában a romanticizmus Sh.-imádata.

Ez a szertelen dicsőítés nála többször is ismétlődik. Elragadtatva ír Sh. költői szelleméről 1852-ben, Ira Aldridge Macbeth-alkítása alkalmából. Úgy látja, hogy Sh. gyakran «egész szellemországot» varázsol elénk, valóra váltja túlvilági sejtelmeinket.⁴ Érdekes, hogy a *kalokagathia* szemszögéből is igyekszik magyarázni a költő célját: Shakespeare Macbethben a jó, nagy, igaz sikerét akarja biztosítani.⁵ De mindez arra jó, hogy valami kenetes felfújtság ünnepi színében tűn-tesse fel a költőt.

Lear király előadásakor 1853 február 27-én már ezt írja: «Hamlet, Othello és Lear: három magas hegyorom Shakespeare költészetében, mint a Tátra, Mátra, Fátra Magyarhon földén.»⁶ Naiv sorok! Öt «egyedüli műnőveldé»-nek tekinti, költészetét «hegyi levegőnek és forrásvíznek» érzi.⁷ A *Tévedések vígjátékáról* 1853 márczius 4-én írva, arra utal, hogy Sh. még a semmiből is tudott nagyot teremteni, hogy mindent látott, tudott, sejtett, érzett a természetben.⁸ Egyik cikksorozatában (*Levelek a színi világból*, 1856.) azt mondja, hogy tőle épen olyan kínos megválnunk, mint legjobb barátunktól; gondolatköre magában foglalja az «öröklét»-et; világának «tünde tájain» szíves-örömet elbarangol; az egyénítés «nagy mesteré»-nek tekinti.⁹ Majd (1856 decz. 24-én) azt írja, hogy sziklaként ingatlanul és egyedül áll (*Ristori mint Medea, Mirra*),¹⁰ hogy «legdicsőbb» költője a keresztény művészetnek.¹¹ Merész, nagyzó és mesterkélt hasonlatai nem egyszer kockáztatják a Sh.-cultus ügyét, melyért őszintén

¹ Gyulai Ágost: *Shakespeare Magyarországon*. M. Sh.-T. I. 89. l.

² Id. művében, I. 60. l.

³ Id. d.-ban. M. Sh.-T. II. 192. l.

⁴ *Egressy Galambos Gábor emléke*. 160. l.

⁵ U. o. 160. l. — ⁶ U. o. 177. l. — ⁷ U. o. 182. l. — ⁸ U. o. 188. l. — ⁹ U. o. 270. és 280. l. — ¹⁰ U. o. 310. l. — ¹¹ U. o. 310. l.

lelkessedett. Stilusa olykor zavarossá válik, szellemeskedése is visszatetsző,¹ de lelkes Sh.-tisztelete szembeszökő.

Szigligetinek azt írja, hogy színészeinknek Shakespeare s a hozzá legközelebb álló feladatok hozhatnak sikert, hogy ő a mi egyedüli iskolánk.² A *színészet könyveben* (1866.) így dicséri: «És vajjon Shakespeare mivel kisebb azért, hogy született és nem öröktől fogva van? vagyis, hogy őt az öröklétnek az a része nem bírhatta, mely a hátunk megett van?»³ Római jellemképeiről szoltakor is magasztalja «csodálandó» szellemét.⁴ A *színészet iskolájában* is valóságos költői eszményképnek tekinti.⁵

Várdai Béla tanulmányában (*Egressy Gábor mint Shakespeare-színész*)⁶ Egressy Shakespeare-cultusáról is szól. Hogy a színpadon halhatatlan emlékü tolmácsolója volt, nagynevű kortársai számtalanszor igazolták. Milyen melegen emlékszik vissza reá Jókai Mór is, mint Coriolan és III. Richárd személyesítőjére!⁷ Igazat adunk Rakodeczay Pálnak, hogy Sh. költészetét tekinthetjük Egressy mindennapi kenyerének.⁸ Várdai Béla igazolta is Egressynek ezt a kiválóságát, de Sh.-cultusáról szólva, a tárgyalt mozzanatokat figyelmen kívül hagyja. Már Salamon Ferencz hibáztatja Egressy Sh.-méltatásainak fel-felkongó, inkább magasztaló, mint jellemző phrasisait.⁹ Kiderül, hogy akármilyen buzgón tanulmányozta is őt, bármennyire őszinte és mély volt is iránta való szeretete, mégis az a mód, a hogyan mindezt kifejezte, P. Horváth Lázár s Vahot Imre rikító pathosát idézi emlékezetünkbe.

Szerényebb igényű Szilágyi Sándor egyik cikksorozatának (*Levelek egy pesti hölgyhez*, 1849.) Sh.-utalása: «Hiszed-é, hogy Shakespear (!) sok emberismerettel bírt?»¹⁰

¹ 316—317. l.

² *M. Sh.-Tár*, IV. 227. l.

³ U. o. 5. l. — ⁴ U. o. 127. l. — ⁵ 9. l.

⁶ U. o. II. 190—214. l.

⁷ *A hajdani Nemzeti Színházról cz. dolg.-ban*. L. Emlékeimből, 16. l.

⁸ *Egressy Gábor és kora*. II. 51. l.

⁹ *Nemzeti Színház cz. cz.-ben*, 1856. *Dram. Dolg.* I. 286. l.

¹⁰ *Hölgyfutár*, 1849 decz. 7. sz., 81. l.

Lonkai a *Túlvilági levelekben* (1850.) leírja, hogy mikor a költők csillagának égenében időzött, Kisfaludy Károly szellemének ezt mondta: «... ott megy lent a barátom, Shakespeare műveit viszi a kezében, s azon gondolkodik, mennyi hasonlatosság van Shakespeare és Czakó szelleme között?»¹ Severusnak a Honderű-közölte éles támadása ismétlődik meg Lonkainál abban a gúnyban, mely kipellengérezzi Czakó és Shakespeare egymás mellé állítását.

Jóval komolyabbak Obernyik Károly és Bozzai Pál Sh-emlegetései. Obernyik úgy találja, hogy Shakespeare Horatiusnak «nil admirari» szabálya alól «mindenkor» kivétel.² Őt Obernyik is, mint annyi más, feltétlenül csodálatra serkentő lángelméül becsüli.

Bozzai Pál 1850 novemberében Theresienstadtból írott levelében arról számol be, hogy sivár fogsága rideg magányában Sh. üdíti fel: «Most mindég Shakespearet forgatom. Nem győzöm eléggé olvasni. Minden új olvasás új szépséget fedez fel!...»³ Öszinte, czikornyátlan vallomás ez a Shakespeare költészete-nyújtotta nemes gyönyörűségről.

¹ *Hölgyfutár*, 1850 máj. 18. sz., 486. l.

² *Pesti Röpívek*, 1850. I. 92. l.

³ Bozzai Pál: *Irodalmi Hagyományai*, Olcsó Könyvtár. 145. l.

SHAKESPEARE ÉS AZ OSZTRÁK IRODALOM.

(Harmadik közlemény.)

Írta: WEBER ARTHUR.

Hormayr és köre.

Hormayr 1804-ben kialakult életcélját szem elől nem tévesztve egyre izgatott, egyre lelkesített. Buzgóságában feladatul tűzte maga elé Ausztriában egységes nemzeti érzés fakasztását, és az út, a melyen ezt megvalósítani próbálta, a költészet útja volt. Nemzeti, a szó legszorosabb értelmében vett nemzeti költészetet akart teremteni, hogy az aztán nemzeti tartalommal tölthesse meg a szíveket is. Mert Hormayr félelmetes módon tudott gyűlölni. A gyűlölet adott erőt neki eszméi megvalósítására. Így gyűlölte akkor Napoleont, a ki az ő szűkebb hazáját, Tirolt rabságba kényszerítette. Napoleon ellen akarta lázítani hazáját, melyről tudta, hogy ereje a fiatalságban van. A saját generációját kellett új élettartalommal felfrissítenie, új ideológiát kellett beleültetni, és akkor remélhette, hogy megszületik a nagy, az általános visszahatás a napoleoni törekvésekkel szemben. Viszont azt nagyon jól tudta, hogy ideologiai meggyőződéseket leginkább irodalmi úton lehet az emberekbe csepegtetni. Ezért kezdett irodalmi hadjáratot a régi ellen, ezért akarta új irányba terelni a trespedő irodalmi szellemet.

Izgatását a legbámulatosabb siker koronázta. Rövid egy évtized alatt fel tudta forgatni az irodalmi hagyományokat, nemzetivé és romantikussá tudta tenni az irodalmi közszellemet. Hatalmas írói táborot gyűjtött maga köré, melynek szellemi vezére és úttörője lett. Ezek a fiatal írók, a kik gyakran

nemcsak szellemileg függtek tőle, elárasztották az ő személyes útmutatásai mellett készült alkotásaikkal a közönséget, mindenütt hirdetve a nemzeti eszme diadalát. És hatása oly általánossá lett, hogy még a legnagyobbakhoz is vezetnek el szálak az ő táborából.

Törekvéseinek súlypontja a régi osztrák történelemre esik. Az első Habsburgok és az őket megelőző kor, a mikor az uralkodói erények a legszembetűnőbben nyilatkoztak meg Ausztria történelmében is, képezte érdeklődésének legfőbb körét. Ide irányította a figyelmet, ide utasította követőit, a kik hatalmas lendülettel láttak e kor irodalmi értékesítéséhez. A lovagkor hatalmas egyéniségeit emelte legszivesebben paizsra, mert ezekkel a példaképekkel lehetett leginkább olyan erényeket fejleszteni, melyek segítségével Napoleon világhatalma esetleg megdönthető lett volna.

Ebben a nagyjelentőségű akcióban Shakespearenek is jutott hely. Még pedig előkelőbb, mint a hogy azt az ember előre gondolta volna. De viszont nem oly irányban, mint a hogy az feltehető volt. Hormayr mindent felhasznált haditerve megerősítéséhez és így Shakespearet is felhasználta hozzá; mindent beleillesztett nagyarányú koncepcziójába és így Shakespearet is elhelyezte benne; de a mellett mindent alárendelt a nagy czélnek és így Shakespeare is csak irodalmi eszköz maradt. Ebben különbözik főképen Shakespeare-pártolása a német romantika Shakespeare-kultuszától.

Hormayr már kicsi gyermekségében is feltűnő vonzalommal viseltetett a történelmi események és azok leírása iránt. Érdeklődése némileg azon lovagdrámákból is származik, a miknek az előadásán jelen volt és melyek gyermekkorá leg-nagyobb élményei közé tartoztak.¹ Ezek kapcsán keletkezett benne a lovagkor iránti nagy előszeretet, mely további történetírói működésének is sarkpontja maradt. Tíz éves korában aztán a már régebben előszeretettel felkarolt lovagdrámák mellé Shakespeare darabjai léptek valószínűleg Eschenburg fordításában.² Közülük különösen a történeti színművek

¹ Merian: *Biographische Züge aus dem Leben deutscher Männer*. I. Hormayr. Leipzig, 1815. 11. l. — ² U. o. 20. l.

ragadták meg, a melyek új távlatokat nyitottak előtte mind a történelmet, mind a költészetet illetőleg.

Azóta ezen történelmi darabok állandó kísérőivé szegődnek, és belőlük meríti az érveket, a mikor a történelmi költészet érdekében sikra száll vagy a mikor a történelmet a költészet segítségével népszerűvé akarja tenni.

A tulajdonképeni Shakespeare-tanulmányozás és megértés kora azonban csak később következett be. Egyelőre csak fegyver volt kezében. Még nem a költőt vagy a formát látta maga előtt, hanem csak a tárgyat; nem is a költői nagyság volt számára a Shakespearehez vezető út, hanem véletlen találkozás a saját történelmi kutatásaival.

Shakespeare «János király»-ában ugyanis egy osztrák uralkodó, Lipót herceg is szerepel, és ez elegendő volt Hormayrnek ahhoz, hogy ezt a darabot felkarolja és ezen keresztül később a többi darabok művészi méltánylásához is eljusson. Ép úgy, a hogy a Wallenstein, a Don Carlos, az Egmont és a Wilhelm Tell únosúntalan előkerült, a mikor az osztrák történelem művészi kiaknázása mellett lándzsát tört, úgy természetszerűleg el nem mulaszthatta lépten-nyomon idézni a legnagyobbnak tartott drámaíró művéből azon sorokat, a melyekben egyszer már a középkori Ausztria is belenyúlt történelmileg a költészetbe.¹ Idézte pedig Shakespeare darabját mind a mellett, hogy annak történelmi felfogása az ő patriotizmusának nagyon is ellentmondott, mert épúgy mint Goethe és Schiller darabjaiban itt sincs az osztrák fejedelem szerepe ép kedvező színekbe takarva. Shakespeare beállítása is hozzájárult ahhoz a buzgalmához, a melyel nemzeti dicsőséget hirdető osztrák történelmi költészetet akart teremteni. A költészetnek igazolnia kellett az ősök nagyságát, holott eddig csak ócsárolni tudta. Az idegen írók meg-

¹ Főképpen az «Österreichischer Plutarch» középkori életrajzaiban, de később folyóirataiban az «Archiv»-ban is. Gyakrabban idéz belőle Dürrensteinről, Oroszlánszívű Richárd tömlőczeréről szóló ezikkében (*Taschenbuch für vaterländische Geschichte*. Wien, 1811.) Legnagyobb számmal vannak azonban Shakespeare-idézetek *Österreich und Deutschland* című 1814-ben készült röpiratában, a mely már egy újabb kor szakszerméke volt.

nemértését egy virágzó osztrák költészetnek kellett volna igazítania. Erre irányult első sorban törekvése: menteni kellett nem a középkort, hanem az osztrák multat, hogy a bámulatból tettek nőhessenek, hogy a régi dicsőség követésre leljen. Így került a dráma a propaganda előterébe és így lett Shakespeare ennek egyik főszeközévé.

Mindenekelőtt azonban egy igazi költőt kellett találnia, hogy eszméit a valóságba átvigye. Fiatalnak kellett lennie és olyannak, a kinek költői tekintélye már meg volt alapítva. Erre legalkalmasabbnak H. J. Collin látszott előtte, a kinek már három darabját adta elő nagy elismerés mellett a bécsi Burgszínház. Collint kellett tehát meghódítania. Csakhogy Collin teljesen a klasszikus tragédia hatása alatt állott, drámaelméletében a klasszikai tragédia francziás és németes formája úgyszólván súlyegyent tartott az antik görög és latin tragédia követelményeivel. A küzdelem nehéznek ígérkezett, de Hormayrnak nem volt választása: Collint meg kellett nyernie.

Ezért a «Polyxena» megjelenése után módját ejtette, hogy a költő közelébe jusson és vele barátságot kössön.¹ Minden törekvése odairányult, hogy Collint, a kivel Purgstall gróf házában ismerkedett meg,² megnyerje a nemzeti romantikának. De ez nehezen ment. Már az is eredmény volt, hogy el tudta téríteni az örökös klasszikus tárgyaktól és hogy Collin «Balboa» cz. darabját már újabb időkből, romantikus környezetből meritette, habár itt is még határozottan a klasszikus forma uralkodik.³ De Hormayrnak ez nem volt elég, ő a hazai történelem költői alakítására akarta rábírtani és Collinnal az osztrák multat úgy akarta feldolgoztatni, mint a hogy azt Shakespeare az angol történelemmel tette.

Collin ismerte Shakespearet a Burgtheater színpadáról; Lange Hamletja és Brockmann Learje őt is lelkesedésre ragadta; ⁴ Lessing Hamburgi dramaturgiájából már a shake-

¹ Hormayr: *Taschenbuch für die vaterl. Geschichte*. 1836. 432. l.

² Merian i. m. 70. l.

³ «Balboa» először 1805. márczius 16. került színre.

⁴ H. J. Collin: *Sämmtl. Werke*. VI. 1814. (A költő életrajza öcscsétől.) 277. l.

spearei formáról is szerzett közelebbi ismereteket,¹ egyes darabokat tőle pedig Eschenburg fordításában már a kilenczvenes években el is olvasott.² Shakespeareről való felfogása azonban ebben az időben még nem haladta túl a Bécsben divatos Shakespeare-emlegetések színvonalát. A shakespearei formát még nem értette meg és a költőben csak az emberi érzelmek legmélyebb és legalaposabb kutatóját és feltáróját látta.³ És a mikor Iffland 1802-iki bécsi vendégszereplése alkalmából ennek Lear-alakítását Brockmannéval összehasonlítva gondolatait papírra veti, a költőről magáról való felfogása alig egy-két közkeletű jelzőben nyilatkozik.⁴ Ugyanebben az évben pedig megírja Coriolánját, a nélkül hogy Shakespeare darabját ismerte volna.⁵

De ebben az időben már Schiller, valamint a romantikusok költői és esztetikai munkásságával is kezdett megismerkedni, különösen öccse baráti körének hatása alatt,⁶ és az így megismert új elméletek lassanként átalakítani kezdték irodalmi ízlését és felfogását. Ehhez járult azután Hormayr buzdítása és az 1805-iki szerencsétlen háború tanulsága. «Er dachte damals bereits öfter daran, ein Trauerspiel aus der vaterländischen Geschichte zu schreiben, — írja öccse⁷ — doch glaubte er sich noch keineswegs hinlänglich dazu ausgerüstet.» Formai akadályok állottak útjában: «überhaupt sagte ihm noch immer die neuere Geschichte hinsichtlich der dichterischen Behandlung nicht so sehr zu, wie die alte, und die vertraute Nähe ihrer Gestalten wollte nicht recht in die ideale Form der Charactere passen, welche er sich bey seinen früheren Werken aus der alten Historie geschaffen hatte.» Hormayr valószínűleg főképp Shakespeare példájával buzdít-

¹ U. o. 283. l. — ² U. o. 284. l. — ³ U. o. 284. l.

⁴ Kiadva először halála után 1812., másodszor *Sämmtl. Werke*. V. 1813.

⁵ U. o. VI. 366. — Köpke: *L. Tieck* 1855 I. 339 azt állítja, hogy Collinnak még 1808-ban sem volt tudomása Sh. darabjának létezéséről. Ez valószínűleg époly téves, mint Ferd. Laban állítása (*H. J. Collin*. Wien, 1879.), a ki már a «Regulus»-ban is Coriolan-hatásokat keres.

⁶ U. o. VI. 350. 378. l.

⁷ U. o. 395.

hatta és annyit tényleg el is ért, hogy Collin a királydrámákat újonnan elővette, és ekkor fejlődésének megfelelően már bizonyos fokú élvezete is telt bennük.¹ Egészen azonban még mindig nem tudott a históriai színmű iránt felmelegedni, sőt Hormayrral és öcscsével szemben, a ki időközben teljesen a shakespearei históriai drámaforma hatása alá került, egyenesen ezen műfaj és Shakespeare ellen írni is akart.² Szándékát nem valósította meg, de gondolatai közül néhányat papírra vetett, úgy hogy ezen feljegyzésekből,³ a melyeket később felfogása megváltoztával továbbfejlesztett,⁴ Shakespearel szemben elfoglalt álláspontja néhány részletében kihamozható.

A romantikusoktól már megtanulta, hogy a klasszikai költészet és Shakespeare két teljesen külön műformát jelentenek. Mivel Shakespeareben nélkülözi a folytonosságot és egységet, azért inkább a klasszikai forma mellett dönt: Shakespeareben az összbenyomást veszélyeztetik a folytonos változások, a görögöknél a drámai összhatás fokozatosan érik meg. A görög drámában a világ *egy* cselekmény és *egy* jellem fejlődésében tükröződik, Shakespeare magukat az összes világerőket akarja hatásukban bemutatni és ezáltal cselekvényét képsorozattá bontja fel. Számtalan világerőnek *egy* véghatásra, *egy* személyre való koncentrációját pedig, a miből drámai egység születhetnék és a mit sokan az újabb kritikusok közül Shakespeareben felfedezni gondolnak, Collin eleve lehetetlennek jelenti ki. Első sorban tehát a tartalmi egység szempontjából foglal állást Shakespeare ellen.

A másik főkülönbséget Shakespeare és a görögök közt a költőnek tárgyával szemben elfoglalt álláspontjában látja. A görög költő a tárgyát a tragikus kifejléshez közel ragadja meg, Shakespeare az összes előzményeket is feltünteti, a melyekből a katasztrófa fakadt. Collin az újabb kritikusok (a romantikusok) eljárását, mely szerint mind a két műformát

¹ U. o. 400. l. — ² U. o. 398. l.

³ Kiadva művei V. kötetében.

⁴ Továbbfejlesztett alakjukban kiadva 1809-ben az udv. színház zsebkönyvében, majd összes művei VI. kötetében.

jogosultnak ismerik el és egyformán bámulják meg, nem tartja megfelelőnek. Szerinte lehetetlen a különböző módszer mellett azonos célt elérni. De, mire ideje jutott gondolatai részletezésére, felfogása megváltozott és Shakespeare-re nézve nem kedvezőtlen végeredményre jutott.¹ A régieknek ezen módszere egy nagy veszélyt rejtett magában: az előzményeket kénytelenek voltak epikai alakban a darabba szőni. Csak-hogy azért, hogy tárgyul közismert mondákat választottak, túlságos kitérésektől és magyarázatoktól meg voltak kímélve. A shakespearei dráma ezzel szemben az előzményeket cselekvénysorozat alakjában jeleníti meg, de abba a veszélybe jut, hogy az egymásból következő jeleneteket egymás melletti képekként szóltatja meg, a nélkül hogy a görög tragédiák epikai magyarázatait teljesen mellőzni tudná. Sőt azért, hogy minden új jelenet körülményeit újból kell megmagyarázni, minden új cselekvény személyeit újból kell bemutatni, ez az epikai elem még csak fokozódik. Az új drámaforma cselekvénye gazdagabb, a régieké tökéletesebb, mert a gazdagság elszór és elfáraszt. A sok részlet az áttekintést nagyon megnehezíti és ezért az összbenyomás sem lehet egységes.² Így Collin más szempontból indulva ismét eredeti kiinduláspontjához jutott vissza: a shakespearei drámaforma nélküli az összhatás egységét és azért semmikép sem helyezhető a régi klasszikai drámaforma fölé.

Ha tehát egyelőre nem is lehetett a shakespearei formának megnyerni, annyit Hormayr mégis elért, hogy az újabb korok felé terelte költői érdeklődését. Rábírta, hogy egy az olasz középkorból vett történelmi tragédiával próbálkozzék meg: a «Bianca della Porta» már egészen az ő személyes útmutatásai mellett készült³ és már a Shakespeare-olvasmá-

¹ Aphoristische Gedanken über verschiedene Gegenstände der dramatischen Kunst. 2. 3. 4. 5. 6. 16. (*Sämmtl. Werke.* V. 41—43., 54—56. l.)

² Alte und neue Behandlung der Tragödie. (*Sämmtl. Werke.* VI. 84—87. l.)

³ Levelét, melyben 1805. IV. 20. a «Biancá»-hoz forrásmunkákat ajánl, a bécsi városi könyvtár őrzi.

nyok hatását is feltünteti.¹ De Hormayrnak ez nem volt elég és barátját újból és újból ostrom alá vette, hogy a hazai történelem költőjévé avathassa. Collin azonban tudatos költő volt és élete főczéljának a tragédia művelését látta, tragikai tárgyokban viszont az osztrák történelmet túlszegénynek tartotta (a cseh és magyar történelmet még nem ismerte).² Shakespeareben ő is látott nagyságot, de nem a királydrámákban, hanem a nagy tragédiákban látott olyan lehetőségeket, a miknek alapján újabbkori tárgyú tragédia fejleszthető volna. Végre Hormayr segítsége mellett a shakespearei tragédiákkal egyenrangú tragikus tárgyat a cseh Ottokár történetében talált és ekkor rászánta magát arra, hogy Ottokár sorsát shakespearei mintára tragédiában feldolgozza. Különösen «Macbeth» lebegett szeme előtt. Tervéről hiányoznak a részletek, mindössze néhány sornyi ismertetést kapunk róla öcscsétől, de ez is elegendő, hogy a Shakespeare-hatás felismerhető legyen: «Von den grossen Gegensätzen der beyden Hauptcharaktere, Rudolphi von Habsburg und Ottokars, versprach er sich die grösste Wirkung. Die Gemahlin Ottokars glaubte er, ohne sich einer Nachahmung schuldig zu machen, als eine zweyte Lady Macbeth behandeln zu sollen; Ottokarn selbst wollte er im Verhältnisse zu ihr als einen vom Bewusstseyn böser Schuld tief danieder gedrückten Mann darstellen, der in der unlieben Erscheinung diéser seiner zweyten Gemahlin eine für seine Versündigung an der ersten Gattin ihm auferlegte Bürde und Schmach des Lebens erkannte.»³ E tervből azonban egyelőre semmi sem lett és csak évek múlva születtek meg belőle egy Habsburgi Rudolfról tervezett nagy eposz töredékei, melyben az eredeti Macbeth-motívumból csak egy-két halvány utalás maradt.⁴

¹ Erre vallanak a felvonásonként fellépő színváltozások, a színpadon lefolyó csatajelenetek és felvonulások, Bianca öngyilkossága a színpadon, sőt Ezzelino renaissance-jelleme is emlékeztet Shakespeare nagyarányú egyéniségeire.

² *Archiv* 1825. 178. l.

³ Collin: *Sämmtl. Werke* VI. 398. l.

⁴ Az eposz tervének ismertetésében a második ének tartalmánál van vonatkozás Lady Macbethre: «Ottokar in der Rathsversammlung.

H. Collinnal tehát Hormayrnak nem sikerült semmire sem mennie, Matthäus Collin viszont még nagyon is kezdő volt. Másrésről azonban az idő sürgette. Napoleonnal megkötötték a békét, a mely Ausztriára csak megalázást hozott. Ennek ellensúlyozásául föl kellett rázni az embereket; a közönyt, a melyet a nagy vereségekért elsősorban okoltak, le kellett küzdeni és lelkesedéssé kellett átváltoztatni. A kínálkozó legelső alkalmat fel kellett használni, hogy valamilyen történelmi jelkép által bizodalmat és kitartást csöpögtessenek a leverт közönségbe. Ekkor Hormayr, a ki már 18 éves korában két lovagdrámát írt III. Frigyesről,¹ újból elővette régi témáját és a császár születésnapjára tíz nap alatt megírta «Friedrich von Österreich» cz. históriai színművét, a mely az ünnepélyes pillanat és a benne kifejezésre kerülő hazafias

Czernin und Lobkowitz sind gegen den Krieg, die Königin Cunigunde, gleich Lady Macbeth für die That des Verderbens . . . Ottokar erklärte dem Czernin, warum er Cunigundens Aufwallung gefolgt sey.» (*Sämmtl. Werke* IV. 368.) — Ennek megfelelően az eposzban a királynő felbujtó szerepére kétszer találunk célzást:

1. *Rudolph und Lobkowitz* :

«Sieh, ich weiss es ja doch, wer ihn zum Kriege getrieben,
Kunegunde — fürwahr! sonst sässen wir ruhig zu Hause.» (235. l.)

2. *Das Geständnis.* (Ottokar Czerninhez :)

«Wahrlich das Weib hat Gewalt über mich. Nicht ist es zu leugnen
Alle Kraft erlischt mir sogleich im männlichen Busen,
Hör ich den zürnenden Schall aus ihrem gellenden Munde.
Nichts zu gegen vermag ich. Mir stockt der Laut in der Kehle.
Sieh, hier wirkt die Hölle; sie sandte das Weib mir als Rachgeist,
Margarethe zu rächen, die fromme, duldende, stille,
Die ich grausam verstieß — Gott mög es mir jenseits verzeihen!
Aber mich schreckt ihr Schatten bey Nacht in ängstlichen Träumen;
Nicht versöhnt sie Gebeth und der Messe heiliges Opfer.
Gram ja hat sie getödtet und Gram soll wieder mich tödten.» (255. l.)

¹ Egyik darabja Friedrich «mit der leeren Tasche» szerepét az appenzelliekkal való hadjáratában, a másik a costnitz-i birodalmi gyűlésen való megjelenését tárgyalja. A darabokat 1799 Innsbruckban elő is adták, de hatásuk nem volt. (Merian i. m. 79. l.). Az egyiknek a vázlata a bécsi udv. könyvtár kéziratgyűjteményében található.

lelkesezés hatása alatt osztatlan tetszést aratott.¹ Felbuzdulva a sikeren, tizennégy nap alatt egy második darabot is befejezett,² a mely ugyan szintén színre került a Burgszínházban, de minden hatás nélkül maradt. Kudarcza beláttatta Hormayrral, hogy az ő feladata csupán az agitáció lehet és hogy terveinek költői megvalósítását másokra kell bízni.

Darabjai főképen stíljükben még nagyrészt a régi lovagdrámák folytatásai, de forma tekintetében már schilleri és shakespearei hatások is észlelhetők bennök. Kétségtelenül még a régi lovagdrámák alakjaival és motívumaival dolgozik, de közeledést mutat Shakespearehez már azon egyszerű tény által is, hogy e lovagkori motívumokat egy-egy fejedelem alakja köré csoportosítja. És nemcsak a szerkezetbeli korlátlanágban látszik a nagy angolt követni, de formasajátságainak egy-két más elemét is eltulajdonítja. A lázadások és polgárháborúk Goethe Götz von Berlichingenje óta járulékos eleme voltak a lovagdrámáknak. A különböző nemzetek közötti küzdelmek azonban ritkábban jutottak szerephez ezen műfajban. Hormayr darabjai egy külső ellenség elleni tendenciát rejtettek magukba, és ezért egyszerű belháborúskodás szerzőjüket nem elégíthette ki. A cselekvény bonyolításában így előnyösen aknáztta ki a shakespearei internacionális kölcsönösséget, a mikor egyik darabjában a tiroliai és steierek, a másikon az osztrákok és csehek küzdelmét állítja elénk. A részletekben is felbukkan imitt-amott egy-egy motívum II. és III. Richárdból, Othellóból vagy Macbethből (Wratislaw látomása. «Leopold» V. felv. III. jel.). Formai értékük még nincs e daraboknak, de valódi becsüket, kortörténelmi jelentőségüket már a kortársak is észrevették. Aktualitás és agitáció az a két szempont, melyből jogosan megítélhetők. A korabeli kritikus következőképen jelöli meg Hormayr ezen

¹ U. o. A darab címe: *Friedrich von Österreich. Ein historisches Gemälde in 5 Aufzügen*. Wien, Degen, 1805. 152. l. — Színre került 1805 okt. 4. Ferencz napján.

² *Leopold der Schöne. Ein Sittengemälde der Vorzeit in fünf Aufzügen*. Vom Verfasser des Friedrich v. Österreich. Wien, Degen. 1806. 89 l. V. ö. Merian i. h.

érdemét: «Heilsam wirkt er durch den kräftigen Ausdruck edler Gesinnungen, durch Vorhaltung muthvoller Thaten auf die Gemüther. Das Aussergewöhnliche der Lagen und der rasche Wechsel des Glücks regen die Einbildungskraft an. Auch sind einige Charaktere mit kecken Umriszen gezeichnet.»¹ E nagyarányú tendencziák hatásának a darabok költői inferioritása azonban útjában állott.

Időközben új szellem kezdett lengedezni. Az 1805-iki nagy vereségek után Ausztria felélesztése következett. A bosszúállás vágya kezdett általánossá lenni, különösen a mióta hivatalból is mindent megtettek fokozására. Hormayrnak ezek a körülmények rendkívül kedveztek, mert így felsőbb jóváhagyás mellett üzhette hazafias agitációját. Ennek a mozgalomnak legnevezetesebb gyümölcse «Österreichischer Plutarch» című életrajzgyűjteménye volt, mely egyenesen Stadion gróf külügyminiszter kezdeményezésére vezethető vissza² és hivatalból terjesztve nemsokára mindenütt átalakítólag befolyásolta az addig nemzeti kérdések iránt érzéketlen közönséget. A benne rejlő lelkesedés és hazafiság lángra gyújtotta az olvasók lelkét is.³

Az erősödő hazafias szellem az írókra nézve sem maradt soká hatás nélkül. Különösen, a mióta a két Schlegel-testvér⁴ és Tieck,⁵ a német romanticizmus előharcosai 1808-ban Bécsben megfordultak, a hol úgy Hormayr, mint Collin rendes társaságukba tartozott. Hormayrnak mindhárman segítségére jöttek, mert a romanticizmus nemzeti tendencziáit képviselték. Schlegelék ugyanazt hangoztatták, a mit Hormayr; ők is a nemzeti multból vett drámai alko-

¹ *Vaterl. Blätter* 1808. II. 249. l.

² Merian i. m. 88. l.

³ Még az öreg Haschka is lelkesedéssel írja: «Hormayrs Österreichischer Plutarch, welch ein Werk! Wenn es auch einen gleichen, Classischen Styl hätte, so wäre es ein Meister-Werk.» (Haschka Reinholdhoz 1808. XI. 12. V. ö. Keil: *Wiener Freunde*. Wien, 1883. 99. l.)

⁴ Bécsi szerepükről l. *Magyar Shakespeare-Tár* 1917. 109. l.

⁵ Bécsi útjáról l. K. Pichler: *Denkwürdigkeiten*. München, 1914. I. 644. l.

tásokat ajánlották a bécsi írók figyelmébe, ők is Shakespeare-t állították oda mintaképül. Legmélyebben Collinra azonban Tieck hatott, a kivel kevésbé előbb már irodalmi érintkezésbe is került és a kit nagyon szeretett volna állandóan a bécsi Burgszínházhoz fűzni.¹ Tieck is egyik főapostola volt Shakespeare-nak, a kiről kezdettől fogva nagy monographiát szándékozott közreadni, és ő is egyik előharczója volt a nemzeti középkornak, a melynek ujonnan életrekelte eposza a Nibelungének ő általa került Collin tudomására.²

Ezek a különböző befolyások és a közben általánossá lett hazafiúi láz Collin felfogását teljesen megváltoztatták. Azóta lelkestől meg volt nyerve a hazafiúi költészetnek és Hormayr útmutatásai mellett egyre mélyebben merült az osztrák történelem tanulmányozásába.³ 1807-ben megszületik első történelmi balladája «Leopold vor Solothurn», 1808-ban megkezdí harci dalai («Wehrmannslieder») sorozatát,⁴ a menekülés idején belefog Pesten Habsburgi Rudolfról tervezett hexameteres époszába, melyet eredetileg a nibelungversszakban gondolt megvalósíthatni,⁵ 1810-ben egy balladában szólaltatja meg a nibelungok régi versmértékét⁶ és 1811-ben újra engedve Hormayr unszolásainak, shakespearei mintára egy nagy históriai tragédiásorozatnak a megírására határozza el magát.

Még Tieckék bécsi tartózkodása előtt módosult némileg az öcsésével folytatott beszélgetések hatása alatt Shakespeare-ről vallott felfogása. A történelmi színművel szemben elfoglalt rideg magatartásából kezdett engedni, a mikor pedig a romantikusok személyes hatása alá került, eredeti elitélő

¹ R. Köpke: *Ludwig Tieck*. Leipzig, 1855. I. 340.

² *Egypt. Phil. Közl.* 1917. 19, 1.

³ «Wie einmahl der edle Durst in ihm erwacht war und je weniger die damahlige trübe Zeit zweifeln liess, es werde nun bald die verhängnisvolle Stunde schlagen, . . . desto weniger kamen Fugers Ehrensiegel, Ottokar Hornecks Reimkronik, die Chroniken Hayeks, Thuroczs und Bonfins aus seiner Hand.» (*Archiv* 1825. 179. l.) — Collin: *Sämmtl. Werke* VI. 431. l.

⁴ Újra kiadva: Arnold-Wagner: 1809. Wien, 1909.

⁵ *Sämmtl. Werke* VI. 438—439.

⁶ «Kaiser Albrechts Hund.» Megjelent: *Archiv* 1811.

gondolatait továbbfejlesztve, a shakespearei történelmi drámaforma teljes igazolásáig jutott.¹ Régebbi gondolatait, melyekkel a tragédia érzelmi egysége mellett szállt síkra, most a hely- és időegység igazolására használta fel. Csakhogy akkor nemcsak a shakespearei, hanem a schilleri drámaformát is el kellett volna ítélnie, pedig újabban ő maga mindkettőt jogosultnak tartotta. Ezért a shakespearei formát saját követeléseiével szemben is meg kellett védenie. A hely- és időváltozásokat a darab keretén belül elítéli, mert a hangulatfolytonosságot zavarják és az érzelmi egységet veszélyeztetik. Ha azonban a költő előkészít a változásokra, akkor a közönség kevésbé fog kizökkenni az eredeti hangulattól; ha meg épen-séggel a felvonásközökre esnek a változások, úgy semmiféle zavar sem lesz észlelhető. A görögöknél ez lehetetlen volt, mert a nyugvópontokat csupán a kórus töltötte ki, de a modern drámánál valósággal megköveteljük, hogy a cselekvény a szünet alatt is fejlődjék. A hely- és időegységének be nem tartása a modern drámának tehát semmikép sem válhat hátrányára. A drámának egy speciális faja, a történelmi színmű viszont eleve lehetetlenné teszi ezen egységek alkalmazását. «Wenn es dem Dichter der eigentlichen Tragödie darum zu thun ist, die heilige Kraft eines Helden zu feyern, die zwar von einer feindlichen Umgebung getödtet, aber nicht herabgewürdiget werden kann, so ist es dem Dichter eines historischen Schauspiels darum zu thun, den Gang der Vorsehung und der vergeltenden Gerechtigkeit zu weisen, die in einer weitunggreifenden Verkettung der Begebenheiten alles zum Besten der Menschheit leitet. Hier muss der Dichter in weite Räume, weite Zeiten greifen, wenn er seinen Zweck erreichen will. Das Interesse liegt hier in einer Hauptbegebenheit, als der berechneten Folge vieler vorhergegangenen. Der Hauptheld ist hier nur der Faden, an welchem sich die Begebenheiten reihen, um desto leichter übersehen zu werden.» Egy nagy világesemény drámai feldolgozását lehetetlen az egységek béklyóiba szorítani. Ebbe a műfajba sorozza

¹ «Über die Einheit des Ortes und der Zeit im Drama.» (*Sämmtl. Werke* V. 57. l.)

aztán Shakespeare nagy tragédiáit is, mert bennük nem a hős, hanem a büntető igazságszolgáltatás a főszemély, úgy hogy korántsem lehetne őket az egyszerű jellemrajzok színvonaláról megítélni. A shakespearei forma eredeti elítéléséből így jutott Collin egy kis concessio mellett ezen forma teljes rehabilitálásához. Azóta meg nem szűnik feltétlen bámulatának Shakespearerrel szemben különösen a költői igazságszolgáltatásra vonatkozólag, melylyel tragikái célját, a fel-emelést és az emberiség érzésének a felkeltését eléri, kifejezést adni,¹ a nélkül hogy az antik drámaforma iránti előszeretete csorbát szenvedett volna.

Ennek az új meggyőződésnek eredménye «Macbeth»-át-dolgozása. Bécsben az összes művészetek közül a zene ért el leggazdagabb virágzást, úgy hogy ezáltal érthetővé válik ama nagy előszeretet, melylyel a legkülönbözőbb írók a zenei alkotások, de főkép az opera iránt viseltettek. A két Collintestvér ép oly lelkes híve a zenei drámának, mint valamivel később Grillparzer. Az opera nagy kultuszából magyarázható ama minduntalan feltörekvő igyekezetük, melylyel a zenei virágzáshoz mért operaszövegeket igyekeztek írni. Ezekben a törekvésekben természetesen mindig a legnagyobbra gondoltak, a legnagyobb zeneköltőnek akartak zenei nagyságához méltó szöveget írni. És Beethoven hajlandó is volt felhasználni a számára készült szövegeket, de idővel rendszerint kedvét vesztette rajtuk.

Abban az időben, a mikor a shakespearei drámaformáról vallott felfogásbeli változás végbement Collin lelkében, gyakrabban érintkezett Beethovennel és az ő számára három ízben is megpróbált operaszöveget írni. Ezen próbálkozások közt foglal helyet egy Macbethről tervbevett opera töredéke is. A darabot a második felvonás közepéig vitte, de ott abbahagyta, mivel túlborzalmasnak ígérkezett.² A fennmaradt és művei második kötetében kiadott részlet azonban csak az első felvonást öleli fel.

¹ V. ö. «Arist und Euphranor» cz. drámai beszélgetését (S. W. V. 103. l.); «Briefe über die Charakteristik im Trauerspiele» cz. értekezése több helyét (u. o. 123. l.).

² *Sämmtl Werke* VI. 422. l.

Kérdés, mi indíthatta Collint tárgyválasztására. Kétségkívül a boszorkány-jelenetek, a melyek a zenei megkomponálásra különösen alkalmasaknak látszottak. Láttuk,¹ hogy ezen boszorkány-jelenetek már addig is nagy fejtörésébe kerültek az íróknak. Sem Sonnenfels, sem Schink, sem Schiller nem tudtak tulajdonképen mit kezdeni velük. Romantikájuk, meseszerűségük egyaránt idegen volt számukra. Hogy mennyire megváltozott ekkor már Collin ízlésbeli felfogása, arra bizonyíték, hogy éppen e jelenetek romantikája hódította meg. Igaz, hogy még ő sem volt tisztában azzal, hogy milyen szemmel kell őket néznie, ő is még hamis irányban keresett megoldást számukra, a mikor egy daljáték alapjává akarta tenni, de maga az a tény, hogy éppen ezen romantikájuk miatt előbb erősen félreismert és csak a német romantizismus által méltányolt boszorkány-jelenetek ihlették meg, erős bizonyítéka annak az ízlésbeli változásnak, mely nála bekövetkezett.

Collin tehát a tárgyat a boszorkány-jelenetek szempontjából és azok előtérbeállításával akarta új formába öltöztetni. És ebben az új formában nagy helyet szándékozott juttatni a bécsi opera hagyományos elemeinek. A fennmaradt részlet hét jelenetből áll. Rögtön az első jelenet konzessziót jelent a bécsi hagyománynak. Egy boszorkánygyülekezet leírása az, a boszorkányok a levegőből gyülekeznek sasokon, griffmadarakon ülve. A «Faust» boszorkányjeleneteire emlékeztetően boszorkányczivódás tanui leszünk: Hekate és a boszorkányok kórusa közt véleményeltérés támad, a mely azonban a kórus megalázásával végződik. Hekate parancsára elkészül a varázssital, Hekate iszik belőle és a varázssital hatására Macbeth megidézéséhez kezd, a kinek szívébe beleoltotta a nagyravágyást, a trónkivánást, úgy hogy az azóta már emésztő lánggá növekedett. És ha Macbeth még ellenállani próbál, felesége egészen a pokol kezében van. Asszonyi hiúság tette a pokol martalékává:

Verschmäh't von König Duncan
Kocht Eifersucht und Rache

¹ M. Sh.-T. IX.

In ihrer heißen Brust.
 Ich schürte diese Gluth
 Zur Mordlust in ihr auf,
 Zur Mordlust, hört!
 Und es gelang.
 Die Hölle siegt, Triumph!

Végül Macbeth közeledik, kardjával akar a boszorkányoknak nekimenni, ők azonban mint végzetistennők («Schicksals-schwestern») ellenállását megtörik és jóslatszerű üdvözlésükkel hatalmukba kerítik. Az üdvözlésnek csak két pontja van («Than von Cawdor» és «király»). Macbeth kérdésére, hogy mikor lesz király, szétnyílnak a felhők és egy varázstükör előre bemutatja, miképen bírja Lady Macbeth Duncan király meggyilkolására. A varázslat után a boszorkányok eltűnnek, Macbeth megsebzett szívvel egyedül marad, a mikor Macduff Cawdor Thanjának üdvözölve őt hírül hozza, hogy a király az ő kastélyában akar megszállani. Az ötödik jelenet Macbeth lelki tusáját tárja fel monolog alakjában és már itt szerepel Shakespeare híres képe: «Den Schlaf ermordet Macbeth.» Macbeth és Duncan katonáinak a felvonulása után Duncan és Malcolm üdvözlik jószágosan és szeretettel a diadalmas vezért, a ki szándéka tudatában szeretetnyilvánításaik alatt majdnem összeroskad és már-már eláll a gyilkosság tervétől.

E vázlatból is megállapítható, hol és mit változtatott Collin Shakespeare tárgyán. Nála Macbeth teljesen a boszorkányok játékszerévé válik, ők keltik fel nagyravágását, a mely Shakespearenél már természete mélyén rejlik, ők irányítják vágyódását a korona felé, ők mutatják meg neki a birtoka felé vezető módot, a királygyilkosságot, míg Shakespearenél mindezt nem a boszorkányok, hanem a végzetszerűség okozza, melynek a boszorkányok is csak eszközei. Lady Macbethet is ezen végzetszerűség teszi a gyilkosság értelmi szerzőjévé, nem mint Collinnál személyes sértettség bosszúkeresése. Míg Shakespearenél a nagyravágás előttünk válik kinzó szenvedélylé, míg fokozatos elhatalmasodása és győzelme lépről-lépésre következik be, addig Collin darabjában a meggyújtott láng úgyszólván egyszerre csap át Macbeth egész lényén. Míg Shakespearenél egymásután, de elő-

készítve rohanják meg az események, úgy azonban, hogy azok végzetszerűsége csak egymásra való bekövetkezésükben, és nem magukban az eseményekben rejlik, addig Collinnál maguk az események hatnak csodaképen azáltal, hogy a boszorkányok jóslatait igazolják. Míg Shakespearenél a hős bűne pszichológiai okokra vezethető vissza, a mennyiben a boszorkányok jóslatában tényleg végzetszerűséget lát, addig azáltal, hogy a boszorkányok szerepét maga a költő is az események okainak fogja fel, a pszichológiai indokolás helyébe egészen külsőleges magyarázat lép, mely inkább végzetdrámában volna helyén, mint egy shakespearei alapokon induló komoly tragédiában. Vagyis Collin azt a bécsi hagyományt karolja fel, a mely már a XVIII. században is megnyilvánult Stephanie Macbethjében. Haladás azonban Stephanieval szemben, hogy már nem tragédiát vagy színművet, hanem operát akar ezen alapon tárgyából alakítani. A mint a romantikus boszorkányjelenetek vezették e tárgyhoz, úgy ugyancsak ezek mese-szerű csodássága irányította a zenei dráma lehetősége felé. A boszorkányok csapatos megjelenése a karszerűség látszatát keltette benne, együttes megjelenésük a zenei megszólaltatást úgyszólván magával hozta. Így vitték a boszorkányjelenetek a zenei dráma gondolatára, de a gondolatban eleve benne volt a meghiusulás csirája, a mennyiben Macbeth zord komolyságú cselekménye semmikép sem volt a zenei játszáság köpenyébe bujtatható.

A következő években Collin még közelebb került Shakespearehez és 1811-ben már egy történelmi tragédia megírására határozta magát. A Hormayr ösztönzése alatt megszületett tragédiaterv V. László életéből volt véve. Trilógiának szánta és benne az antik drámaformát akarta a shakespeareivel egybeolvasztani. A műből semmi sem maradt fenn és csak egyes korabeli nyilatkozatokból alkothatunk a terv shakespearei nagyszerűségéről magunknak fogalmat. Collin igen nagyot akart e művében; hogy lett volna-e ereje a megvalósításra, nagyon is kérdéses. Hormayr és Matthäus Collin feljegyzéseiből tudunk meg egyet-mást a tervezett műről. Közvetlenül halála után Hormayr emlékszik meg a trilógiáról: «Die Trilogie aus dem Leben Ladislaus Posthumus, den

Rächergang der Nemesis im Tode Ulrichs von Cilly, Ladislaus Hunyady und jenes schwachen Königes selbst unterbrach sein allzufrüher Tod.»¹ Öcsese következôképen számol be róla: «Er wollte durch keine Zufälligkeiten der Einrichtung unserer Bühnen in seinem Verfahren beschränkt seyn, und ein Werk liefern, welches hohes nationales Interesse mit dem grösstem Reichthume der Handlung und Charaktere in sich vereinigte. Er wählte hiezu das Leben des Ladislaus Posthumus, worin er die grossen Verhängnisse der Vorsehung in einer der merkwürdigsten Epochen der Österreichischen Geschichte in drey grossen historischen Trauerspielen darstellen wollte, die Trilogie der Alten nach dem Sinne Shakespeares erneuernd und alle Völker der Österreichischen Monarchie in ihren Verhältnissen gegeneinander zugleich vor das Auge führend.»² És Hormayr évek mulva megint részletesebben visszatér a darabra: «Darin die Trilogie der Alten im Sinne Shakespeares erneuernd wollte er zugleich die drey alten Hauptstämme, den deutschen, slavischen und magyarischen in ihrer reichen und glücklichen Wechselwirkung darstellen. Das erste Trauerspiel sollte der Untergang der Cilys durch die Hunyaden schliessen, das zweyte der Fall der Hunyaden, das dritte endlich der frühzeitige Tod des jungen Königs selber und die in Georg Podiebrad und Mathias Hunyady Corvin emporkeimende neue Welt: geschmückt durch eine Fülle der Charakteristik in jenem Atridengeschlechte der Cilys, in jenen beyden grossen Gubernatoren Podiebrad und Hunyady, im riesigen Baumkirchner, im Meinhard von Neuhaus, in Gara und Ujlak, in des Eytzinger, in des Holzer kecken Bürgertrotz, in der unwiderstehlichen Salbung des Kreuzpredigers am Stephansfreithof, des gottbegeisterten Mönchs Johann Capistran!»³

Ez ismertetésekben világosan kibontakozik Collin terve. Akárcsak Schiller, ő is összeolvasztani igyekezett a klasszikus és romantikus drámaformát, akárcsak Schiller ő is a fátum-

¹ Archiv 1811. 521. 1.

² Sämmtl. Werke VI. 442. 1.

³ Archiv 1825. 180. 1.

szerüt akarta az antik tragédiából a modern drámába átültetni és akárcsak Schiller ő is shakespearei tartalommal akarta megtölteni az antik tragikumot. Schiller példája ugyan útmutatással szolgált számára, de azért mégsem a schillerei drámaformát szándékozott átkölesönözni, hanem önállóan kísérelte meg Schiller mintájára a két formalehetőség összeolvasztását. Úgy a mint Shakespeare királydrámái, az ő trilógiája is a hazai mult belvillongásokkal telített atmoszférájába vitt volna, itt is fátumszerűen kipusztulásra prædestinált nagy családok nemzedékeken át való összeütközésével és könyörtelen küzdelmével találkozunk volna, itt is különböző nemzetek versengése és mérközése képezte volna a hátteret.¹ És shakespearei lett volna benne az alakok realiztikus ábrázolása, a nagy tömegek felléptetése, a szenvedélyek és gyűlöletek összeütközése. A tervből azonban semmi sem lett, mert a költő már 1811 jul. 28-án meghalt.

Még mielőtt Collint a «Ladislaus Posthumus» tervének megnyerte volna, belátta Hormayr, hogy nem elegendő az előszóval való izgatás és a tárgyi lelkesítés. Átlátta, hogy előbb az általa tervezett nemzeti költészet elméleti lehetőségeit kell tisztába hozni és csak azután lehet majd a theoria megvalósítását a gyakorlatban nagyobb arányokban megkísérelni. Ezért elméleti úton is nekilátott megvilágítani azt a módot, a melylyel az általa felállított czélt elérhetőnek gondolta. Csakhogy Hormayr főképen történész volt és így sem irodalomelméleti, sem esztetikai jártassággal nem rendelkezett elegendő mértékben. Ezért magának főleg elméletének historiai vonatkozásait tartotta fenn, a tulajdonképeni esztetikai fejtegetéseket eszméi leghivebb szószerzőjára, a fiatalabbik Collinra bízta, aki bátyja halála után az irodalmi megbecsülés terén is ennek nyomdokaiba lépett. Úgy Hormayr, mint Collin elméleti fejtegetéseiben Shakespearenek előkelő szerep jutott.

Kutatva a történelem és költészet összefüggését,² Hor-

¹ Shakespeare mellett itt főként Schiller hatott, de a tendencia maga Hormayr agitációjára vezethető vissza.

² «Über den poetischen Gebrauch des historischen Stoffes.» (Archiv 1810. 17—19. 1.)

mayr a legszorosabb kapcsolatot a történetírás és a dráma közt véli felfedezni. De a kettő korántsem fedi teljesen egymást, ellenkezőleg nem is minden történelmi tárgy alkalmas drámai alakításra. A történetírótól mindenekelőtt azt követeli, hogy teljesen egybeolvadjon a történelemmel és hogy egyénisége teljesen eltűnjön a tárgy mögött. Ebből arra lehetne következtetni, hogy a történelmi előadáshoz a drámai forma volna a legalkalmasabb. «*Allein bey solcher Vermuthung vergässe man, dass in der Historie nur die gegebene Wahrheit herrscht und ihr alles Eintrag thut, was den Argwohn erregen könnte, dass diese verletzt worden. Wo aber hat es sich jemahls so gefügt, dass Personen ihr Inneres und ihr Schicksal in Rede und Handlung ununterbrochen aussprachen und fortlaufende Kunde darüber aufgenommen werden konnte? Oder, da sie grösstenteils sich selbst nicht verstanden und doch als ein Gegebenes von der Historie begriffen werden sollten, da sie von manchen Begebenheiten keine Ahnung hatten, mit welchen die Nachwelt sie doch in einem wesentlichen Zusammenhang erblickt, den die historische Wahrheit entschleyern muss, wie wollten sie sich unmittelbar darstellen, und doch als Gebilde gelten, die einzig aus Notitzen und Thatsachen bestehn?*» Tehát nem minden tárgy tűri meg a drámai formát. A drámai előadás a történelemben csak ott alkalmazható, a hol maga a tárgy kívánja. A drámaíró viszont szintén kötve van történelmi tárgyak alakításánál. Igaz, hogy tulajdonképen csak művészete törvényei szerint szabad megítélni, de történelmi tárgyat választva szintén tekintettel kell lennie a történelmi igazságra: «*Durch die Täuschung, dass er etwas historisch Wahres darstellt, verstärkt er mächtig den Eindruck seiner Dichtung. Er wähle daher nie einen Stoff, welcher diese Täuschung unmöglich macht, indem es deutlich vor uns liegt, dass derselbe in dieser dramatischen Form nicht vom Verhängniss gegeben wurde.*» A drámai költészetben fő a szükségyszerűség. És ez a szükségyszerűség ismét közelebb hozza egymáshoz a drámaírót és a történetírót. A valóságban történelmi szükségyszerűség van, a drámában költői szükségyszerűségnek kell lennie, hogy valóságként hasson. A drámaíró nem hagyhatja figyel-

men kívül az események okait és a személyek környezetét; milieu és okozati összefüggés a költői szükségszerűség leg-erősebb alapjai. De ha ezeket összefüggő anyagképen a történelemből veszi, «kann er auch die *Nothwendigkeit* nicht umgehen, welche bey solchen Bedingungen, solcher Umgebung in der *Wirklichkeit* obwaltete, und desshalb trifft die poetische Nothwendigkeit auf Einen Punct mit der historischen.» A költői és a történelmi szükségszerűség Hormayr szerint tehát tulajdonképen egy, de egyetlen költőt sem ismer, a ki a történelmi hűséget jellemalkotásában teljesen meg tudta volna őrizni. Úgy látszik, még Shakespeare sem képez ezen a ponton számára kivételt, habár gyakorlati útmutatásaiban minduntalan őt állítja példaképül az írók elé. «Was für das stolze Selbstgefühl von Alt-England Shakespeares Riesengeist, was in Spanien die Balladen gewirkt, sollte uns zu keinen ähnlichen Versuchen entflammen?» Ez a kérdés tolakodik untalan ajkaira,¹ és rögtön egész sorát a költői alakításra és hazafias lelkesítésre egyaránt alkalmas históriai tárgyaknak tárja csodálkozó olvasói szeme elé. Kedvencz tárgya azonban, melyre állandóan vissza-visszatér és melynek már Collint is fáradhatlanul megnyerni igyekezett, a Habsburgi Rudolf és cseh Ottokár közötti ellentét. Hogy Collin végre mégis rászánta magát a tárgy epikai feldolgozására, legnagyobb elragadtatással üdvözli az elkészült töredékeket. De ő többet érez ki a témából, mint a mennyit Collin műve szemelvényeiben kifejezésre juttatott. Ösztönszerűen tragikai magot sejt benne, de azt is észreveszi, hogy tragikai alakításhoz másképen kell megfogni az egészet, hogy akkor az egész téma súlypontjának Ottokár személyére kell esnie, hogy az ő végzetteljes alakjában kell a tragikumnak összesűrűdnie. Éles szemmel meglátja kettejük szerepében a szükséges ellentétet:² «Ottokar war ein tragischer, Rudolph ein epischer Held. Jener, der Fluth entgegen, die Umstände seinem Willen unterordnend, erkämpfte den eigenen Untergang. Dieser,

¹ Archiv 1810. 238. l.

² Archiv 1810. 247. l. Ugyane fejtegetés már az *Öst. Plutarch.* XV. (1808.) kötetében is megjelent, 71—72. l.

von der Fluth getragen, seinen Willen nach den Umständen gestaltend, mehr benützend, als schaffend oder zwingend, endete in Sieg und Herrlichkeit. Rudolph stritt bauend, Ottokar zerstörend. Rudolph kriegte, weil er es nicht vermeiden, Ottokar, weil er es nicht lassen konnte.» Ottokár tehát tragikai hős, a ki küzd, mert nem tehet másképp, a kit szenvedélyei hajtanak a cselekvés felé, a ki egyéniségének érvényt akar szerezni az ellene tornyosuló összes akadályok daczára is, és a ki rombolva halad saját romlása felé. Hormayr Ottokárt teljesen shakespearei szemmel nézi. Ép úgy, mint a mikor Collint buzdította az Ottokár-tragédiára, most is a Macbeth-párhuzam lebeg állandóan szeme előtt. «Wie diesen Shakespeare vorstellt, so könnte Ottokar aufgeführt werden. Beyde Gestalten würden der Geschichte zusagen, wie der Bühne. Shakespeare hat seine Könige nicht gemacht, er hat sie nur durchschaut.» A történelmi hűséget, a melyet a költészetben nem rég még sajnosan nélkülözött, Shakespeareben tehát mégis sikerült megtalálnia. De az Ottokár-tárgy még szorosabb részletekben is hozzásimul Macbeth-hez. «Beyde folgten dem, was sie für höhere Winke hielten, dem Rath der Zauberschwestern, beyde wurden durch ihre Königinnen zur That des Verderbens hingezogen, beyden war der Gedanke unerträglich, ihre Kronen auf den Häuptern der Söhne und Enkel ihrer Nebenbuhler zu sehen, beyde hatten durch Gewalt und Abfall gewonnen, beyde hatten keine Rast, solange noch ein Bluthverwandter des alten Stammes übrig war. Aber es war auch «die Kaiserlose, die schreckliche Zeit», ganz jener ähnlich, . . . Beness war Banquo, und Merenberg das Fife, aus welchem Ottokars Macduff hervorging. Beyde verloren ihr Leben in der Schlacht, durch düster anhebenden Zweykampf.» Ezek lehettek azon körvonalak, melyeket Hormayr Collin előtt is kifejtett, a mikor az Ottokár-tragédia tervének megnyerni óhajtotta. Eddigi érdeklődése tehát főleg két Shakespeare-drámára terjedt ki: «János király»-ra és «Macbeth»-re. Az előbbi okát annak osztrák történelmi vonatkozásaiban, az utóbbiét abban a körülményben kereshetjük, hogy ez volt az egyetlen Shakespeare-darab,

a mely abban az időben Bécsben még előadásra került.¹ Valószínűleg a Burgtheaterben látott előadása alkalmával ragadták meg a két tárgy közötti hasonlóságok, úgy hogy azokat azóta állandóan együvé kapcsolta.

Az igazi Shakespeare-tanulmányozás kora azonban csak 1813-ban következett el nála, a mikor politikai szerepléséből császári kegyvesztés hirtelen a Spielberg tömlöczeibe sülyesz-tette. Azóta politikai pályafutása Ausztriában be volt fejezve, de irodalmi hivatása és szerepe még nem ért véget; sőt ellen-kezőleg, talán még fokozódott is azáltal, hogy most teljesen erre a területre volt szorítva becsvágya kielégítésére. Igaz, hogy még ezen a téren is rendkívül sok zaklatással és kelle-metlenséggel találkozott, de szívós kitartása mégis sikert ara-tott, fáradozása irodalmat teremtett Ausztriában, míg végül 1828-ban újabb politikai érvényesülés reményében végleg búcsút mondott hazájának és Bajorországba költözött.

Börtönében főkép Shakespeareben talált örömet és szó-rakozást: hónapokon át valósággal belétemetkezik és Shake-speare-idézetekből egész anthológiát állít össze Julius Cäsar, Antonius és Cleopatra, Cymbelin, Lear, Macbeth, III. Richard, IV., V., VI. Henrik, III. Richard, VIII. Henrik, Hamlet, Othello, Velenczei Kalmár, Romeo és Julia, Minden jó, ha jó a vége, Téli rege és János király alapján pártfogója János főherczeg számára.² Látjuk, hogy úgyszólván az egész Shake-spearet magáévá tette; különösen kiemelendő, hogy már az eredeti szöveget is kézbe veszi és hogy János főherczeget is lelkesen buzdítja Shakespeare olvasására,³ a kit lelkesedés-sel mond a benne lévő igazságok és gondolatok alapján a «Könyvek könyvének».⁴

Fogsága idején is szellemi irányítója maradt lapjának és annak a fiatal tábornak, melyet lapja köré gyűjtött nemzeti irodalom teremtése czéljából. Shakespeare-tanulmányaiból ter-

¹ *Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesellschaft.* 37. k. 140. l.

² Franz v. Krones: *Aus Österreichs stillen und bewegten Jahren* 1810—1812 und 1813—1815. Innsbruck, 1892. (Hormayr levele János főherczeghez 1814. I. 17.) 238. l.

³ U. o. (Kelet nélküli levél 1814. tavaszáról.) 239. l.

⁴ U. o. 1814. I. 17.

mészetesen folyik, hogy ezóta nemcsak irodalmi műveiben szaporodnak a Shakespeare-idézetek és hogy már nem egy művéből, hanem egész sor darabjából merit igazságokat mondásai illusztrálására. Az általa szerkesztett folyóiratba is bele-belekerülnek nagyobb számmal cikkek, a melyek az angol költő életét vagy műveit kívánják az osztrák közönséggel megismertetni. És ezen cikkek mind magának Hormayr-nak a tollából származnak, a ki sokoldalú érdeklődését szokása szerint ezuttal is a névtelenség álarczával leplezte.

A legelső cikk, a mely ezt a czélt szolgálta, még fog-sága évében látott napvilágot,¹ Shakespeare életét és működésének főbb vonalait ismerteti azon gyér adatok alapján, a melyek akkor ismeretesek voltak. Kritikát természetesen nem követelhetünk tőle, a korabeli helyes és hibás adatokat egyaránt átveszi,² de ismertetése így is említésre méltó marad.

A huszas években a Burgtheater Shakespeare-kultusza Schreyvogel vezetése alatt újra fellendült és valószínűleg ennek köszönhető, hogy Hormayr figyelme is újból intenzívebben fordult Shakespeare-felé. Shakespeare-cikkei sorát egy ismertetés indítja meg, melyet Anschütz Lear alakításával kapcsolatban a leghíresebb Lear-alakítókról közölt és melyben Iffland, Brockmann, Esslair és Anschütz felfogását hasonlítja össze.³ Folyóirata 1825. és 1826-iki évfolyamai egészen az angol irodalom,⁴ különösen Shakespeare-jegyében állanak.⁵ Hogy milyen szempontból kell ezeket a cikkeket megítélnünk és mi volt azon ok, mely Hormayrt Shakespeare

¹ «Aus dem Leben Shakespeares.» *Archiv* 1815. 121. l.

² Shakespeare apját gypjúkereskedőnek, Shakespearet magát igen rossz színésznek mondja, színigazgatóságáról még nem tud, a Titus Andronikus kétes eredetű, Romeo és Julia az első Shakespeare-darab.

³ *Archiv* 1824. 148. szám.

⁴ Shakespearen kívül, különösen Byronról és W. Scotttról közöl cikkeket.

⁵ Cikksorozatának első része (1825. 52—56., 70—72., 75—76., 85—88. l.) «Über Shakespeare» címet viseli, második része (547—552., 557—561. l.) «Über Shakespeare und die Nationalität der Kunst» címet kapta, a további részek pedig ismét az eredeti címen jelentek meg.

ismertetésére készítette, világosan kitűnik egy nyilatkozatából, melyet cikksorozata elején tesz: «Alles scheint Uns verdienstlich, was immer zur allgemeineren Erkenntniss und Verbreitung dieses erhabenen Genius führt, in welchem jene heilige Drey der Religiosität, der Nationalität und der Kunst, wie kaum in irgend einem andern menschlichen Werke, als jenes unauflösliche und unüberwindliche Pfeilbündel hervortritt, das der sterbende Dschengis Chan seinen Söhnen zum warnenden Beyspiele vorwies!»¹ Ő tehát tisztán Shakespeare népszerűsítésére törekszik, eredetiségre nem tart számot; Shakespearet viszont azért karolja fel, mert a romantikus szempontokat, a vallásit, nemzetit és művészt ő juttatja legtisztábban kifejezésre.

Ismertetése nagyarányú konglomerátum, a mely különböző német esztetikuskok műveiből tevődött össze. Lessing, Goethe, W. Schlegel, M. Collin és Franz Horn fejtegetései alapján tárgyalja Shakespeare műveinek és hatásának jelentőségét. Mindenekelőtt Horn nyomán² Shakespeare németországi térfoglalását ismerteti, majd A. W. Schlegelhez érván, ennek bécsi előadásaiból közli le Shakespeareről vallott felfogását.³ A cikksorozat második része M. Collin után adja a német dráma történetét,⁴ különös súlyt helyezve a történelmi drámára, mely tulajdonképp Shakespeare hatásának köszönheti létezését. A legfontosabbak azonban a népszerűsi-

¹ *Archiv* 1825. 52. l.

² Franz Horn: *Shakespeares Schauspiele erläutert*. I. 1823., II. 1825., III. 1826., IV. 1830., V. 1831. — Bevezetésében tárgyalja Shakespeare terjedését Németországban, többi részeit az egyes Shakespeare-drámák méltatása foglalja el.

³ Mily nagy Hormayr függése az általa névmegnevezés mellett felhasznált írótól, bizonyítja bármely találomra kiragadott párhuzam, p. o. Schlegel, *Vorlesungen* IV. 73. l. (1825-iki bécsi kiadás): «Das Parter war unter freyem Himmel und man spielte am hellen Tage; die Scene hatte keine andre Decoration als gewirkte Teppiche, die in einiger Entfernung von den Wänden hingen und verschiedene Eingänge frey liessen.» — Hormayr, *Archiv* 1825. 547. l.: «Das Parterre war unter freyem Himmel, man spielte am hellen Tage, gewirkte Teppiche in einiger Entfernung von den Wänden hängend und verschiedene Eingänge frey lassend, waren die einzigen Decorationen.»

⁴ Collin fejtegetéséről alább bővebben szólunk.

tés szempontjából azon méltatások, melyeket az egyes Shakespeare-darabokról közöl.¹ Értékelései általában itt sem eredetiek, hanem Horn és Schlegel fejtegetéseinek a kivonatai,² de vannak részek, melyek mint eredeti hozzátételek érdeklődésünkre számot tarthatnak. Így, a mikor Hamlet bécsi előadásaira is kitér,³ a mikor a Coriolanust J. H. Collin darabjával összehasonlítja,⁴ a mikor «János király»-lyal kapcsolatban egész történelmi értekezést ír,⁵ vagy a mikor Shakespeare jobb megértésére az angol királyi családról részletes genealogiai táblázatot közöl.⁶ Shakespeare olvasása megélesítette szemét a korabeli irodalommal szemben, úgy hogy az angol óriáson mérve észreveszi sokat dicsőített Collinjának a hibáit is. Összehasonlítása teljesen Shakespeare javára dől el. Eszerint hiányzik Collinból a drámaiság, a fejlődés, az élénk cselekvény, a népjelenetek, e helyett nagyon is francziás retorikát kapunk. A shakespearei realismust teljesen méltányolni képes és erélyesen kel ki azok ellen, a kik Shakespeare alacsonyabbrangú személyeinek durva kifejezőmódján fenn-

¹ Kaufmann v. Venedig, 1825. 611—616. — Romeo 1825. 622—625. Othello 1825. 627—630. — Hamlet 1825. 635—641., 683—687. — Macbeth 1825. 647—650. — Was ihr wolt 1825. 707—709. — Viel Lärm 1825. 709—712. — Coriolan 1825. 731—734. — Julius Cäsar 1825. 739—744. — Antonius und Kleopatra 1825. 747—751. — Sturm 1825. 827—829., 838—840. — König Johann 1825. 843—862. — Richard II. 1826. 9—16. — Heinrich IV. 1826. 73—75., 81—84. — Lustige Frauen v. Windsor 1826. 84. — Heinrich V. 1826. 136—142. — Heinrich VI. 1826. 153—158. — Richard III. 1826. 161—167. — Heinrich VIII. 1826. 201—206. — Cymbelin 1826. 537—541. — Wintermärchen 1826. 641—645. — Sommernachtstraum 1826. 657—659. — Ende gut 1826. 681—683. — Gleiches mit Gleichem 1826. 689—691. — Edelleute von Verona 1826. 697—698. — Timon von Athen 1826. 698—699. — Der Keiferinn Zähmung 1826. 699—700. — Verlorne Liebesmüh 1826. 705—707. — Wie's euch gefällt 1826. 777—779.

² Hamlet tárgyalásánál Goethe méltatásából («Wilhelm Meister») is ad kivonatot.

³ 1825. 686—687. l.

⁴ 1825. 732—733. l.

⁵ 1825. 843—886 . . .

⁶ «Genealogische Tabelle zur Erklärung der historischen Stücke Shakespeares und insonderheit des Krieges der rothen und der weissen Rose.» (Archiv 1826. 176., 200. l.)

akadtak.¹ A legfontosabb azonban Hormayr előtt Shakespeare művészetének nemzeti jellege, a melyet különböző darabjából lelkiismeretesen kihámoz² és a mely még arra is alkalmat ad neki, hogy Tieck Shakespeare-novellájának («Dichterleben») bő tartalmát leközzölje.³ Ámbár Shakespeareben minduntalan kiemeli a kiváló történelmi érzéket, melylyel az események és emberek lelkébe valósággal belepillantott, egy helyen saját nemzeti érzése összeütközésbe kerül Shakespeare felfogásával. Ez természetesen Ausztriai Lipót herczegnek az alakjával kapcsolatosan («János király») támad fel, a kit Shakespeare Oroszlánszívű Richárd természetes fiával megölet. De Shakespeare alakítását még itt is menthetőknek tartja, mert hihetőleg kora felfogását tükröztette.⁴ A mint Horn és Schlegel cserbenhagyják, önállóan kénytelen ismertetni az egyes darabokat. Eljárása itt kettős: eleinte maga próbálkozik meg a cselekvény menetének és a személyek jellemének kifejtésével⁵ és cikkei bővítésére Shakespeare-anthológiájából egész sor idézetet közöl;⁶ később azonban beleun a hosszas ismeretésekre és a Szentivánéji álomtól kezdődőleg pusztán a cselekvény vázlatos feltüntetésére szorítkozik. De ezekben a bő idézetekben van Hormayr cikksorozatának tulajdonképeni értéke, mert ezek által épűgy megismerkedett a bécsi közönség Shakespeare szellemével, mint a Sollingernél megjelent metrumos Shakespeare-fordításból.⁷ És Hormayrnek nem is

¹ 1825. 751. l.

² 1825. 650. l.

³ 1825. 844. l.

⁴ Annál hevesebben kel ki W. Scott alakítása ellen («Ivanhoe»), a kinek felfogását egész történelmi értekezésben czáfolja. (*Archiv* 1825. 852. l.)

⁵ Az 1826. évfolyamban közölt jellemzéseknél Horn nem lehetett segítségére, mert művének III. kötete még csak abban az esztendőben hagyta el a sajtót; helyette Schlegelen kívül itt különösen Tiecket használja fel.

⁶ Különösen Hamletnél, Julius Cæsarnál, II. Richárdnál és IV. Henriknél.

⁷ Már 1810—12-ben jelent meg Bécsben egy teljes Shakespeare-fordítás Schlegel és Eschenburg alapján A. Pichlernél 20 kötetben, 1825-ben I. P. Sollinger új zsebkiadást adott ki. Rohamosan vették. (*Archiv* 1825. 53. l.)

volt más célja, mint hogy azokat, a kik studiumképen nem hatolhattak be Shakespeare világába, alkotásaihoz lelkiileg mégis közelebb hozza. Maga mondja cikksorozatáról: «Der Zweck des ganzen Aufsatzes ist, durch wenige Pinselstriche den englischen Dichter auch den minder Gebildeten näher zu bringen, und die Liebe zu seinen Schöpfungen in allen Volksklassen zu verbreiten, wobey wir nochmals erinnern, dass wir keineswegs für Gelehrte schrieben, sondern für solche, denen es versagt ist, den grossen Britten zum beständigen Gegenstande eignen Studiums zu widmen. Diesen sind alle jene Aufsätze zunächst gewidmet, ihnen wollten wir in einer Reihe von hingeworfenen Bildern die bedeutendsten Schöpfungen seines Geistes vorführen, damit auch wir nach Möglichkeit unser Scherflein beytragen zur gemeinnützigen Verbreitung einiger Hauptideen, die unerlässlich sind, um den herrlichen Dichter nicht schief zu beurtheilen.»¹

Hormayr szerepe az agitáció és a népszerűsítés volt, az esztetikai megalapozás Matthäus Collinnak jutott, a ki kezdetről fogva rokonszenvvvel kísérte a romantikusok és Hormayr törekvéseit, úgy hogy már 1805-ben megpróbálkozott a Shakespeare példáján induló történelmi drámaköltészettel. Technikailag is megismerte a drámairást, magábaszíván a német romantikusok eszméit, ő volt a legalkalmasabb azoknak a tendenciáknak tudományos fölvételezéséhez, melyekkel Hormayr nacionalista költészetet teremteni akart. A drámáról írott elméleti fejtegetései a legjobb írásművek közé tartoznak, a miket Ausztriában esztetikai kérdésekben produkáltak. Elméletével részletesebben kell foglalkozunk, mert Shakespeare egészen fejtegetései előterében áll.

Főképen három cikke jön itt számba. Az első Hormayr egyenes buzdítása mellett jött létre 1811-ben és az Archivban látott napvilágot «Die nationale Wesenheit der Kunst» czímen; a második «Über das historische Schauspiel» Schlegel Deutsches Museumának 1812-iki évfolyamában jelent meg, a harmadikat ismertetés formájában («Über neuere dramatische Literatur») az általa szerkesztett Wiener Jahrbücher

¹ Archiv 1826. 153. 1.

der Literatur című vállalatban közölte (XX. kötet. 1822).

Első czikke ¹ a nemzeti költészet első összefoglaló elméete. A. W. Schlegel alapján ő is az egyes népek lelkialkatából magyarázza költészetük jellegét ² és ő is Spanyolországban és Angliában látja a költészet leghatalmasabb felvirágzását. Shakespeare egy szomorú, nyomorúságban és bűnökben gazdag kor után következett. «Von den einfachen Spielen jugendlichen Glückes hinweggerissen und in den Kreislauf der Vergänglichkeit geschleudert, musste der Genius der Zeit erst das Bleibende im Wechsel und ein den Tod der Gegenwart besiegendes höheres Daseyn mit männlicher Stärke erkannt und ins Gefühl aufgenommen haben, wenn eine Kunst entstehen sollte, die alle Gemüther ansprache und national genannt werden könne. Diese Kunst entstand, doch so gross war der Unterschied, dass nur der Riesengeist eines Einzigen sie befriedigend lösen konnte.» Shakespeareben elsősorban a vallási és a nemzeti eszme diadalát látja. Drámái egy magasabb világrend hirdetői, az általa kifejezett szépség az örök egység az embersors kiszámíthatatlan változásai közt. «Aus den Höhen einer unbefriedigten Sehnsucht hatte er es zuerst gewagt zur Erde herabzusteigen und in der Wirklichkeit, böthe sie auch Tod und Vernichtung dar, das Reich Gottes zu erkennen.» Művészetének gigantikus külső formája egyúttal a legaprólékosabb részletgazdagságot nyújtja; mélység és egységesség (összhang) épügy található benne, mint vakító bőség. Tárgyai azonban csak nehezen illeszkednek a forma lehetőségeihez, úgy hogy inkább a tömegek tömörítésével és nagyszerűségével, mint a részletek tetszetős kidolgozásával hat. Az egyes változónak az örök világrenddel való szükséges összefüggését tükrözteti drámái nagyszerűsége.

Shakespeare kora csak ilyen művészet által volt kielégíthető. «Die Zeit der Jugendunschuld der Völker war vorübergegangen. Die schmerzliche Erfahrung des Lebens hatte das Herz nicht allein über seine Kraft und Würde, sondern

¹ Archiv 1811. 513—524.

² Euphorion (Wiha) 1901. V. Erg. Heft. 137.

auch vielfältig über seine Schwächen und Gebrechen belehrt, auf diesem Wege ward es zur Ruhe der Empfindung wieder zurückgeleitet. Die ehemahlige romantische Kunst, mit einem Herzen voll Sehnsucht, Lust und gläubiger Ergebung in ein höheres Wirken hatte eine Tochter stärker wie sie gebohren, die historische Kunst.» A históriai költészet, a mely az egyes népek sajátlagos jellegének eredménye, csak nemzeti lehet, viszont az állam feladata egy ilyen nemzeti költészetet lehetővé tenni, ápolni és nagyra fejleszteni. A nemzeti költészetnek a nemzeti multat, a nemzeti történelmet kell különösképen a művészet számára gyümölcsözővé tennie. «Die Kunst soll das Weltall überblicken: der Punct aber, von wo aus sie ihre kühne Beschauung wagt, liegt im Vaterlande. Sie wird unverwüstliche Lebenskraft gewinnen, wenn sie, ein stolzer Baum, in vaterländischem Boden festgewurzelt, den Reichtum ihrer Äste durch den heimathlichen Äther ausbreitet und verwandten Völkern milde Kühlung hernieder thaut.» Ezzel a kilengéssel végzi a nemzeti költészet panegyrisét.

Már a következő évben magának a históriai drámának és Shakespeare drámaformájának az igazolására törekszik.¹ Ezekben a fejtegetéseiben is főkép W. Schlegel irányításának enged, míg a benne Tieckével rokon gondolatok² inkább Friedrich Schlegelre vezethetők vissza.

Mint előbbi cikkében, itt is a vallási érzelemben jelöli meg a költészet végokát: lényege, hogy az alkotó szellem az Élet egész komplexumát egyszerre akarja a költészetben visszaadni. A művészet feladata az egyesből kiindulva az egész világrend harmoniájának feltüntetése. A tragédia az egyesnek a világrenddel szemben való ellentétéből indul ki és az egyes bukásával a világrend harmoniáját annál szilárdabban valósítja meg. A görög tragédia az emberi szabadság és a sorskényszer ellentétén alapszik, az egyéni belvilág rajzára helyez csak súlyt, míg a külső világ pompamegyivánulásait, melyek a görög eposz által úgyis nemzeti tulajdonná váltak, nem karolja fel. Ennek teljes ellentéte Shakespeare drámája, mert

¹ *Deutsches Museum* 1812. II. 193—213.

² Wihan i. m. *Euphorion* V. Erg. Heft. 150. 1.

az egész emberi lét ábrázolására törekszik. De a léthez hozzátartoznak a legélesebb ellentétek is: a vidámság és tréfa a gyász és szomorúság szomszédságában lép fel; a nagyságnak társa a közönségesség; a fenséges és a természetes karöltve járnak. És a shakespearei dráma mindezt felöli. A shakespearei drámák világképek, a melyek a XVI. századi angol nép legbelső fejlődéséből fakadtak. Schlegel Frigyes szemével nézve a történelmi fejlődést,¹ Collin sem lát már tisztán romantikus szellemet Shakespeare Angliájában: Shakespeare kora az európai szellemi életnek már egy új fázisába esik. Az emberek vágyódása a természetfölöttitől a föld felé fordult, a történelem változatos eseményei megingatták az élet szépségébe vetett hitet. «Das Zeitalter Shakespeares verhin-derte durch seine körperliche Schwere die leichten heiteren Ausflüge in die Regionen eines ungetrübten Glücks.» A kor tettekre vágyódott, figyelme az életre és nagy eseményekre irányult, költőjének tehát ezt az érdeklődést kellett kielégítenie és az élet nagy kételyeit kellett megoldania. A világrend harmóniájának a visszaállítása, a mikor a megzavart harmóniából, a világrend ellentéteiből kellett kiindulnia, csakis a dráma formájában volt lehetséges. Shakespearenek erre az útra kellett lépnie. «Die Gewalt des sich überall aufdringenden Weltlebens weihte ihn mit religiösem Gefühl für die Wahrheit der Begebenheit; die Dichtung wurde historisch; die Poesie der Wirklichkeit ward der Mittelpunkt ihres Lebens.»

A shakespearei drámaforma azonban Collin szerint legkevésbé sem romantikus. Már Schlegel Frigyes is bizonyos különbségeket állított fel a drámára nézve és már ő is elválasztotta egymástól a spanyol és angol drámaformát.² Mindamellet nála Shakespeare szintén még romantikus költő, ámbár a romanticizmus igazi képviselőjének ő a keresztényi Calderont tartja. Collin csak következetesen továbbfejlesztette Schlegel gondolatát,³ a mikor a feltűnő nagy ellentétek alap-

¹ Schlegel történelmi felfogását lásd *M. Sh.*-T. X. 124. l.

² U. o. 127. l.

³ Schlegel művét ugyan csak későbbben ismerte meg egész ter-

ján teljesen külön kategóriába osztja a két író. Schlegel a romantikus lényegének a keresztényit tartotta, ez nincs meg Shakespeareben, ennél fogva Shakespeare nem lehet romantikus költő. Ez lehetett azon gondolatmenet, melyre Collin Schlegel alapján magától — Tieck nélkül is — eljuthatott. Shakespeareben semmi sincs abból az eszményi vágyódásból, a mely a romantikus költészetet a valóság fölé emeli. Shakespeare hazai földön, a valóság talaján áll, nem vágyódik ismeretlen tájak felé, hanem a valóságot, az életet akarja tükröztetni. Ezt az életet pedig nem részleteiben, hanem egészében tekinti át. «Das einzelne Übel verschwand ihm vor der Schönheit des gesammten Weltlebens, in welchem er es wieder aufgelöst erblickte. Diese Schönheit des Lebens zu feyern, jede einzelne Erscheinung durch Hinweisung auf das Ganze zu verherrlichen, war das ernste Streben seines Geistes.» Az így létrejött költészet a történelmi költészet.

A valóságot akarja tükröztetni, innen jellemzésének igazsága is; művészete az egész életet fel akarja ölelni, akár egész eseményorozatot, akár egyes eseményt választ tárggyul. «Eben dadurch wird diese Kunst historisch, dass sie den zweifelnden Geist auf die Welt selbst beruhigend hinweist und in dem grossen, sich immer neu gestaltenden Gang des Lebens, in der immer neu sich erzeugenden Herrlichkeit des Daseyns, den Untergang einzelner edler Kräfte verschmerzen lehrt.» Ezekben a történelmi drámákban a cselekvény a fő, a jellemek csak fővonásaikban vannak megrajzolva és sehol sem emelkednek külön fejlődésre a cselekvény fölé, az egyes egyénnel szemben az ellenhatás is mindig világosan domborodik ki és sehol sem mutatkozik alakításában személyeivel szemben

jedelmében (v. ö. levelét De la Motte Fouquéhoz 1815-ből *Briefe an B. De la Motte Fouqué*. 1848. 58. l.), de a *Deutsches Museum*-ban közölt szemelvényt (épen Shakespeare-ről!) biztosan ismerte, ha nem is lett volna jelen Schlegel előadásain. Történelmi felolvasásait okvetlen ismernie kellett, hisz a személyes érintkezés is hozzájuk juttathatta. Viszont Tiecknek csak az imént (1811-ben) megjelent «*Altenglisches Theater*» cz. kiadása, melyből Wihan (i. m.) szerint elveit meríthette volna, nem kerülhetett oly könnyen tudomására, mint Schlegel fel-fogása.

rokon- vagy ellenszenv. A történelmi hűség oly nagy Shakespeare darabjaiban, hogy még költött eseményeit is a valóság szuggesztív erejével képes felruházni. És ez a történelmi szellem, a valóság következetes imádata található fel vígjátékaiban is. A valóság és az universalitás azon két főjellemvonás, mely Shakespeare költészetét, a történelmi drámát a romantikus és klasszikus művészettől elválasztja.

Collin tehát Schlegel Frigyesből kiindulva a shakespeareai történelmi drámaformát lényegileg elkülönítette a calderoni romantikus dráma művészettől, de nem követte mesterét abban, hogy az utóbbit állította volna oda a dráma tökéletes formájaképpen. Ellenkezőleg, az ő költői ideálja mindenben Shakespeare történelmi drámáirása maradt. Ezen felfogása diadalmasan tör ki «Über neuere dramatische Literatur» cz. cikkéből is,¹ a melyben a német dráma terén is magasan föléje állítja a Kleist-Werner-Fouqué-Brentano-Arnim miszticizmusának a történelmi dráma (Uhland, Schütz) főbb alkotásait. Tieck, Schlegel Frigyes és Vilmos, Solger és Schütz alapján² továbbfejtji Shakespeare-ről és a történelmi drámáról vallott elveit. Új alap gondolatképen került bele értekezésébe az irodalmi művek kausális összefüggésének elve. Az irodalmi függőség szempontjából tekinti át a világirodalom drámai termelését és önmagától jut ismét Shakespeare szerepéhez. «Shakespeare fand, als er auftrat, keine grosse Dichtung vor sich, welche sich über das Ganze des Lebens verbreitete. Sein erhabener Geist konnte nicht Stückwerk eines Stückwerks liefern, und da er in sich den Beruf fühlte, menschliche Handlungen auf der Bühne zur Anschauung zu bringen, musste er sie zugleich als Begebenheit auffassen und darstellen, da er kein Epos vor sich fand, in welchem diese Aufgabe gelöst gewesen wäre.» Így neki a görög eposz és tragédia feladatait együttesen kellett megoldania. Ezért eredeti és független az ő költészete, melynek háttérét épúgy mint a görögét szintén a történelem és a monda teszik. «Dieses (a görög dráma) stellt zwar die mythische oder histo-

¹ *Jahrbücher der Literatur*. Wien 1822. XX. kötet 109—214. l.

² Wihan i. m. 182. l.

rische Begebenheit dar, nicht aber um sie als solche geltend zu machen, da diese Aufgabe schon im Epos gelöst worden, sondern um den Menschen in seinem Verhältnisse zu ihr zu ergründen und die Selbständigkeit des menschlichen Geistes an ihr, wenn auch mit Aufopferung des Lebens und der theuersten Güter desselben, zu bewahren. Shakespeare im Gegentheile findet in der Darstellung der Begebenheit selbst die würdige Aufgabe seines Dichterberufs... Es ist ihm stets und überall darum zu thun, das Leben im Grossen und Ganzen zu verherrlichen, und er leistet diess auf eine so bewunderungswürdige Weise, dass diejenigen, welche durch die den Franzosen nachgebildete, einseitige Tragödie verwöhnt sind, in dem durchaus konsequenten, aus jenem einzigen Mittelpunkte grossartiger Weltanschauung herausgebildeten Ganzen, weil sie diesen nicht gefunden, durchaus keinen Anfangspunkt des Verständnisses des Dichters finden können.» Shakespeare megalálta a drámalehetőség legmagasabb formáját, a német dráma, melynek tulajdonkép szintén nincsenek szükségképeni előzői, legkönnyebben az ő mintájára volna nagygyá fejleszthető.

Collin érdeme, hogy a romantikusok eszméit elméleti úton Ausztriában is meggyőződéssé érlelte. De felfogásukkal szemben némi önállóságot is tanusít; nemcsak önálló gondolatok és következtetései vannak, de önálló álláspontja is. A mit a romantikus doktrínából az ő irodalmi ideálja (az osztrák irodalmi ideál) számára nem megfelelőnek tart, azt energikusan visszafojtja, de a mit használhatónak talál az osztrák fejlődés számára, azt lelkesen védelmébe veszi. Innen buzgó fellépése a történelmi dráma és Shakespeare érdekében, melynek szükségességét Hormayr nemzetkeltő agitációja benne is tudatossá tette. Innen a misztikusnak az ellenzése, a romantikus ironia gyakorlatának az elítélése, az eszmedrámával való szembeszállás. Az osztrák művészetnek hazafias megalapozásra van szüksége, ez pedig leginkább a történelmi multból táplálható. «Es handelt sich aber nicht darum, einzelne vaterländische Ereignisse oder das Leben irgend eines durch eigenthümliche Tugend ausgezeichneten Mannes dramatisch zu geben, sondern fürs erste einen Stoff zu wählen,

aus welchem deutsches Leben der Vorzeit im Grossen und Ganzen und die tiefere Eigenthümlichkeit seines universal-historischen Strebens in jenen mächtigen Verhältnissen sichtbar würde, welche unser Mittelalter charakterisieren.» (Jahrb. XX. 197. l.) Elméletileg ugyanazon követelés, a melyet Hormayr gyakorlatilag próbált megvalósítani: a történelmi közepkor nagy nemzeti eseményei vonatkozással azonban mindig az egész nemzeti létre, kihatással tehát a jelenre is. A sajátlagos osztrák romanticizmusnak ez ama sarkpontja, a melyről az egész alakulás lényegét le lehet vezetni.

Hormayr Shakespeare-enthusiazmusa nemcsak abban hatott, hogy ezóta a költők angol tárgyakat¹ is öleltek fel drámában és balladában, de főképen érdeme, hogy Ausztriában megszületett a nemzeti históriai dráma, a mely az osztrák romantika elméletének megfelelően nagyrészt a shakespearei drámaforma alapján állott. Az osztrák nemzeti dráma megvalósítása terén is a legelőkelőbb helyet M. Collin foglalja el.²

A Hormayri lelkesítés legelső idejében írta meg első drámáját «Belas Krieg mit dem Vater» (1805.). A darab tudatosan a shakespearei formát vette fel és még a műfaji megjelölésében is tudatosan mellőzte a tragédia méreteit. Szerzője középhelyet szánt neki a tragédia és a vígjáték jellemzése közt: «er war der Meinung, dass dem grössten Theils nur auf falschem Pathos ruhenden Spiele unserer tragischen Künstler durch einen solchen Gewaltstreich am leichtesten gesteuert werden könnte, und dass die immer währende Nachbarschaft naiv gehaltener Charaktere die tragischen Helden oder vielmehr den sie darstellenden Schauspieler

¹ Rupprecht ó-angol balladát ültet át Learról és leányairól (Archiv 1814. 57. l.); Rothkirch történelmi tragédiát ír Johanna Grayról. (V. ö. Archiv 1817. 84. l.)

² Collin darabjainak zavaros tartalmát adja Weiller Gyula: *Collin Mátyás élete és költői művei*. Budapest 1897.; jó áttekintésüket Wiham idézett munkája. — «Belas Krieg mit dem Vater» első kiadása Tübingen 1808.; átdolgozott alakjában *Dramatische Dichtungen* Pesth. III. 1817. V. ö. Heinrich Gusztáv. *Egyet. Phil. Közl.* 1897. 509. — *Ung. Rundschau* 1912. 216. l.

zwingen müsste, von einer bloss in der Einbildung beruhenden Höhe der Kunst zur einfachen anspruchslosen Natur herab zu steigen.»¹ Collint darabjának a shakespearei formához való alkalmazásánál tehát nemcsak irodalmi, hanem színpadi szempontok is vezették. Az osztrák színpadi pathoszt, mely francziás eredetének bélyegét még mindig világosan magán viselte, akarta a shakespearei realizmus segítségével természetesebbé és hatásosabbá tenni. A mikor ő maga ezen szándékáról 1813-ban vallomást tett, némileg anticipálni próbálta egész irodalmi működése tanulságait egy olyan időpontban, melyben elvei és nézetei még semmikép sem lebeghettek oly tisztán szemei előtt, mint a mikor már egész sor előadatlan darabja volt készen. A heroikus jellemek mellett ugyan már ebben a darabban is fellépnek naivaknak *képzelt* személyek, az egymással küzdő hősök között fel-felbukkannak a férfiak sorában küzdő kúnleány (Liga), a ki hős ellenfelének hűséges élettársa és követője lesz, az öreg kúnvezér (Boritz), a ki népével együtt az igazságosnak tartott ügy elszánt eszközeképen minden becsületessége mellett rablástól és fosztogatástól sem riad vissza és a kit — épúgy mint Ligát a szerelem szava — egy retori szónoklat a kereszténység hívévé tesz. De ezen naivaknak tervezett jellemek sokkal inkább magukon viselik Iffland és Kotzebue naiv jellemeinek nyomát, semhogy művészi szempontból bármily haladást jelenthetnének. Maga az a körülmény, hogy ezen szentimentális és látszólagos naivság heroikus környezetben jelentkezik, semmikép sem mehet érdem vagy újítás számba.

Annál inkább figyelemreméltó az a törekvés, melylyel a heroikus főtéma alakításában a shakespearei formához közeledik. Bár itt-ott még ebben is áttör a lovagdrámák szentimentális túlfűtöttségtől természetellenes atmospherája (a női jellemek: főkép Béla felesége, Mária; a kunok a lovagdrámák cigányjeleneteinek mintájára készültek), bár motívumaiban és diktációjában itt is még gyakran marad rabja a színpadi divatnak (a főmotívum: egy zsarnok apa fiát erőszakkal el akarja feleségétől választani), fővonásaiban már Shakespeare

¹ H. J. Collin: *Sämmtl. Werke* VI. 400. 1.

királydrámáinak harczy jeleneteit tükrözteti. Úgy mint Shakespearenél, itt is egy ország belvillongásainak tanuja vagyunk: apa és fiú állanak egymással szemben, a kik lelkileg nem ismerik egymást, mert sohasem engedték őket őszintén egymás közelébe jutni. Béla királyfi fellázad apja II. Endre ellen épűgy, a mint a shakespearei zendülők törvényes fejedelmeik ellen törnek, a lázadás két pártra szakítja az egész országot, az ellentét háborúban éleződik ki. Ebbe a shakespearei keretbe aztán a shakespearei vonások egész sorozata illeszkedik: az apa és fiú ellentéte IV. és V. Henrik viszonyából táplálkozik, csakhogy a bizalmatlan félreismerés itt kikerülhetetlenné teszi a nyílt összeütközést; a derék és kegyeletes királyfi azonban nem becsvágyból támad apja ellen, mint a shakespearei trónkövetelők, hanem férji szerelemből; a királyt nem természetes hatalmi féltés teszi bizalmatlanná mint IV. Henriket Northumberlandékkal szemben, hanem Bankonak, Béla királyi anyja gyilkosának ármányos áskálódása, a ki Jago mintájára mélyíti egyre az ellenszenvet király és fia között; és a hogy Shakespeare nem egy ország területén marad királydrámáiban, úgy Collin is belevonja a szomszédos népeket, a menekülő királyfi az osztrák hercegnél talál menedéket, osztrák és csehek egyaránt kelnek védelmére; hadüzenetek és csatajelenetek, várostromok és felvonulások épűgy előttünk a színpadon folynak le mint Shakespearenél, csakhogy e jelenetek hangja más, a szereplők tenorja halkabb, fellépésük símább, mérsékeltebb és csak itt-ott válik hangjuk hevesebbé, durvábbá, kíméletlenebbé, a mi által még világosabb lesz a Shakespeare-től való függés. A dikkzio általános jellege a szentimentális érzelmi fellengősség, a mely homlokegyenest különbözik a shakespearei dikkzio szenvedélyességétől. Mindkettő pathetikus, de lényegűkben mégis teljesen elűtők. Annál feltűnőbb, hogy egynémely helyen (Béla és a király; Béla és Banko jeleneteiben) Collin az érzelmi pathosz helyett a szenvedélyes harag hangját szólaltatja meg minden belső kényszerítő ok nélkül. Ez csakis tudatos eljárás eredménye, a Shakespeare-hez való illeszkedés akarata lehet. A csatajelenetek jellemző módon itt is szóharczokkal indulnak meg; Shakespearenél ezek a szóharczok csak megelőzői

a párviadal véres kimenetelének, miközben semmiféle morális szempontok a költőt nem vezetik, Collin darabjában a szóharczok üres feleselések maradnak és csakis a Banko és fia Salamon elesése alkalmával válnak halálos kimenetelűekké. De itt is nem formai kényszerűség irányítja, hanem tisztára morális tekintet, az erkölcsi igazságszolgáltatás primitív alkalmazása. Legshakespearetelenebb azonban a kimenet, a darab vége, mert befejezésnek semmikép sem mondható: a két ellenfél, épúgy a mint minden kényszerítő ok nélkül szembekerültek egymással, most minden belső kényszerítő ok nélkül ismét kibékül. Banko, a ki az ellentét okozója volt, már a III. felvonásban elesett, a kibékülés az ő halálával drámailag is indokolt lett volna, Collin azonban a darabot örökös ingadozás és bizonytalanság közt — külső félreértésekkel nyújtva és toldva — még két felvonáson át vezeti és ezáltal legtávolabb jut a shakespearei mintától. Nem a szerkezeti pongyolaság miatt: Shakespeare királydrámái közt is vannak darabok, a melyekben a tulajdonképeni dráma a harmadik felvonással már véget ér és a hozzátoldott rész csak a darab nyújtására való. Csakhogy Shakespearénél ezek a toldások is cselekvénnyel vannak telítve, itt is minden a szemünk előtt történik és itt is mindenütt élő alakok cselekesznek; Collinnál e toldalékban a személyek csak beszélnek, mesélnek arról, a mi a szín mögött történt vagy történik: félreértések támadnak és tisztázódnak, cselekvény helyett érzelmes ömlengés, diadalhangulat helyett hazugnak ható kibékülés. Így lesz Collin első darabja konglomerátummá, a melyben a shakespearei történelmi dráma-forma elemei összekeverednek a lovag- és polgáridrámák művészietlen járulékaival. Későbbi darabjai haladást jelentenek formai tekintetben: ha drámailag talán még gyengébbek is mint első darabja, fontosságuk abban rejlik, hogy bennük a költő a shakespearei formáról alkotott elméleti felfogásának gyakorlati megvalósítást próbált lehetővé tenni.

Időközben Hormayr agitációja a hazafias történeti költészet érdekében mind nagyobb méreteket öltött, a Hormayrral való barátság pedig Collin szívéhez mind közelebb hozta az osztrák középkort, főképp a Babenbergeket idejét és a Habsburgok-

hoz való átmenet korát, a melyek akkor Hormayr főérdeklődését képezték. Ezekkel a külső motivumokkal egyesült lelkének nagy belső élménye, a történelmi dráma elméleti koncepcziója, úgy hogy hamarosan elhatározta magát arra, hogy a Babenbergeket történetét nagy históriai drámaciklusban dolgozza fel. Ezen elhatározása kétségtelenül legalább is 1811-ig nyúlik vissza.¹ Tervéről először a «Vaterländische Blätter» 1811-iki évfolyama tesz említést; már akkor is hármast tervez: műve első részében a csehekkel és magyarokkal egyetértő Kunringek lázadását, a másodikban az utolsó Babenberg-hercegeét, Harczias Frigyes sújtó birodalmi átok hatását, a harmadikban Harczias Frigyes halálát gondolta feldolgozni.² Itt-ott elvétett megjegyzéseiből pedig még részletesebb képet alkothatunk magunknak a terv folytonos bővüléséről. A drámasorozat végdarabját, Harczias Frigyes halálát, önálló tragédiaképen már 1813-ban kiadja.³ 1815-ben Fouquéhoz írt leveléből megtudjuk, hogy drámaciklusába nemcsak komoly darabokat, hanem vígjátékokat is szánt és hogy benne Dicsőséges Lipót uralkodását, fiának Harczias Frigyesnek tragikus pusztulását és a Habsburgi Rudolffhoz való átmenet korát akarta feldolgozni.⁴

Csakhogy ez az összefüggőnek gondolt sorozat csak utólagos és elsősorban Shakespeare-től származó ösztönzés hatása. Eredetileg minden szorosabb összefüggés nélkül választotta egynehány darabja tárgyát a Babenbergeket korából. A magyar történelemből meritett darabján kívül már a Harczias Frigyes haláláról szóló szomorújátéka és egy történelmi dialektusban írt vígjátéka «Kaspar von Rastenberg» nyúlnak vissza az 1809-iki nagy nemzeti lelkesedést közvetlenül előkészítő időszakba. Mindkettőt Tieck már 1808-iki bécsi tartózkodása alatt olvasta.⁵ Művét a shakespearei királydrámák mintájára

¹ Wiha n i. m. *Euphorion*. V, Erg. Heft. 167. l.

² *Vaterl. Blätter* 1811. 331. l.

³ M. v. Collin: *Dramatische Dichtungen*. I. Pesth. 1813.

⁴ *Briefe an B. Friedr. De la Motte Fouqué*. Hgg v. Albertine De la Motte Fouqué. Berlin, 1848. 57. l.

⁵ Collin Tieckhez 1817 máj. 19. (Művei négy kötetének megküldése alkalmával): «Friedrich den Streitbaren, den Sie im Manuscripte

10—12 darabra tervezte, a nélkül hogy — egész Shakespeare módjára — az összefüggés az egyes darabok önállóságát lehetlenné tette volna.¹ Az egész részletes tervéről is tudomást nyerünk: «Alles wird sich in drey Haupttheile bringen lassen: Leopold der Glorreiche, Friedrich der Streitbare, Otto-kar. Die erste Abtheilung hat durchaus mehr den Charakter des Lustspiels im edlern Style, und ich denke ihr sogar den Kaspar v. Rastenberg, den Sie in österr. Mundart lasen, nach vorhergegangener Umarbeitung einzuverleiben. Die Kunringer sind der Uebertritt aus der heitern Zeit Leopolds in die ernste und arbeitsvolle Friedrichs, und wie in diesen Kunringern das heitere Heldenthum untergeht, glaubte ich auch den lustigen Auswuchs jener Zeit, Herrn Kaspar sammt Gefolge in einer, allerdings das Trauerspiel parodirenden Weise, als dessen absolutester Gegensatz, seinem Ende zuführen zu sollen.»² «Mit dem Ganzen dieser Lust-, Schau- und Trauerspiele will ich eigentlich den Untergang der edlern deutschen Heldenzeit in der prosaischeren Verstandesepoche des angränzenden Jahrhunderts darstellen, doch eine Aussicht auf deren Wiedererneuerung offen lassen.» (Briefe an Tieck I. 150.).

E kijelentésével Collin teljesen megvilágítja azon szándékát, hogy a Shakespeare történelmi drámaformájáról alkotott elméletét gyakorlatilag az osztrák történelmi drámaköltészetbe is át akarja vinni. Úgy a mint Shakespeareben egy egész világ- és korkép aprólékos rajzát látta, úgy akarta maga is visszatükröztetni a Babenbergeek vajudó korának lel-

lasen, werden Sie hier sehr verändert treffen, so auch Bela, den Sie aus der erster Ausgabe kennen.»... «es wird aber auch der Herr Kaspar von Rastenberg mit dessen traurigen Küchenbegebenheiten, die Sie im *Manuscripte lasen*, freylich überarbeitet, in der Sammlung erscheinen.» (Briefe an Tieck. Hgg. von Holtei. Breslau 1864. I. 143. I.)

¹ U. o. «Ich habe eigentlich die Absicht bey meinen, vaterländischen Stoff enthaltenden dramatischen Arbeiten ein grösseres in sich zusammenhängendes Werk von 10 bis 12 Schauspielen zu bilden . . . Ich lasse aber für jetzt diese Schauspiele ausser der Ordnung drucken, weil ich vorerst bemerkbar machen will, dass jedes ein für sich bestehendes in sich abgeschlossenes Ganzes sey.»

² Collin levele Tieckhez 1818 jul. 11. (U. o. 149. I.)

két és érzésvilágát. «Ohne die Trefflichkeit und die Fülle des Reichthums des romantischen Schauspiels zu verkennen, welches dem Deutschen so sehr zusagt, und mit dem, wie mich dünkt, einst unsere dramatische Kunst ihre Laufbahn beschliessen wird, fühlte ich mich dennoch von jeher zur historischen Dichtung, in welcher Shakespeare Meister ist, und worin fast jeder unsrer dramatischen Dichter sich wenigstens versuchte, vorzüglich hingezogen. In der That ist sie wohl dem Charakter unserer Zeit mehr als irgend eine andere Form angemessen, und das Fundament, worauf wir erst in Zukunft eine romantische Dichtung gründen können. Der auf grosse Weltbegebenheiten gerichtete Geist liebt sie auch in der Kunst wieder zu finden; die Schicksale der Menschen sind jetzt zu sehr in Massen eins und dasselbe geworden, als dass man in der Kunst das Schicksal Einzelner anders als im Zusammenhange mit dem Loose des Volks und Zeitalters, das sie gebahr, darzustellen wagen sollte.»¹ Ez önmármaga körvonalozza azokat a határokat, melyekhez Collin darabjainak a megítélésénél alkalmazkodnunk kell. A shakespearei formát tartja tehát a történelmi drámasztílus lényegbeli sajátjának, a nélkül hogy a legszigorúbb történelmi hűséget számára nélkülözhetetlennek tartaná. Saját darabjait is a történelmi stílus (nem a hűség!) jellemzi: «nicht eine Idee will durch dramatische Einkleidung poetisch realisiert werden, sondern das Gegebene, die Handlung wird als bereits realisiertes Ideal des Lebens aufgefasst, und in dieser Ansicht als solches dargestellt.»² Végeredményben a tervezett ciklusból csak öt teljes darab és egy kis töredék maradt fenn³ és az eredetileg körülbelül 70 esztendőre tervezett történelmi korból 40 esztendő rajzát kapjuk.⁴

¹ Collin: *Dramatische Dichtungen*. I. 1813. (Vorrede IV—V. l.)

² *Briefe an Tieck* I. 148.

³ «Belas Krieg mit dem Vater»; «Die feindlichen Söhne»; «Der Tod Heinrich des Grausamen»; «Die Kunringer»; «Der Tod Friedrich des Streitbaren». (*Dramatische Dichtungen* I., III., IV.) — «Liebeswerbung» (töredék): *Nachgelassene Schriften* II. 69—82. (Utóbbi a Lilienfeld apátság alapítását tárgyalta volna.)

⁴ V. ö. Wihan i. m. 170. Darabjai kora 1206 és 1246 közt játszódik le.

A történelmi drámaszil shakespearei formája azonban nem bármilyen történelmi korra és nem tetszésszerinti történelmi folyamatokra alkalmazható. A shakespearei királydrámák részleteikben is feltárták azokat a lehetőségeket, melyek ebben a formában megvalósíthatók voltak. Egyének belső alakulásának, békés kulturális fejlődésnek a feltüntetéseére ez a forma nem való. Csak átmeneti, vajdó, belvillongásokkal és külháborúkkal telített atmoszférának a visszaadására alkalmas. Nem jellemrajzokat, hanem egész korszépeket nyújtanak, de oly széles kivételben, hogy egyes darabokkal azok gazdagsága alig volna kimeríthető. Így lesz a sorozatos tagoltság a shakespearei történelmi drámaforma egyik vonásává. Collin a ciklikus elrendezést mint a történelmi drámaszil egyik fontos kellékét tette magáévá. A forma tárgyi megtöltésére pedig szintén a shakespearei kellékeket alkalmazta. Hormayr naczionális izgatásai folytán nem is gondolhatott másra, mint az osztrák történelemből vett tágyra.¹ Itt kellett tehát belháborgásokban gazdag, külháborúktól zaklatott átmeneti kort keresni, a mely a shakespearei monumentalitásnak és csapongásnak, a shakespearei egyetemes mozgékony-ságnak, a királydrámák renaissance-individualitásainak némileg megfelelő hatáskört biztosíthatott. Ilyennek látszott az utolsó Babenbergekek kora, a melyből első darabjait már akkor merítette, a mikor a szorosabb ciklikus megszerkesztésre még valószínűleg nem is gondolt. Béla és Endre viszályáról szoló darabjában a Shakespearehez való alkalmazkodás folytán már világosan ezek a szempontok uralkodnak, tárgyilag ez a darab kényelmesen volt a ciklusba sorozható, a korabeli osztrák viszonyok is shakespeareies ellentétet tüntetnek fel Dicsőséges Lipót herczeg és fia Kegyetlen Henrik ellentétében, Harczias Frigyes kora bel- és külháborúban volt gazdag, az Ottokár-Rudolf küzdelmek pedig egyenesen shakespearei méreteket nyernek azon vigaszteljes kipillantás által, a melyet egy konszolidált, jobb jövő felé nyitnak.

¹ Csak később gondolt arra, hogy a német történelem valamely korszakát hasonló sorozatos modorban feldolgozza. (*Briefe an Fouqué*. 64. l. — 1816. aug. 7.) E gondolat természetesen nem valósult meg.

Láttuk, hogy Collint már drámairása kezdetén is Shakespeare példája inspirálta, de amióta a shakespearei forma irányában tudatosan egy nagy történelmi drámaciklus megírására határozta magát, az eredetileg különállóknak gondolt darabok közt belső összeköttetést kellett létesítenie. Ennek elsősorban is magyar tárgyú darabja esett áldozatul. A rajta véghezvitt változtatás kettős. Elsősorban szorosabb kapcsolatba kellett hozni a darabot a drámasorozat többi tagjával, vagyis az osztrák történelemhez való vonatkozásait mélyíteni és bővíteni kellett. Ez úgy vált lehetségessé, hogy a régi darabot két részre osztotta, melynek első része a Banko által felidézett polgárháborúval foglalkozik és Banko bukásával véget ér. Ezáltal szerkezetileg kerek és tökéletesebb egészet kapunk. De történelmileg az események itt nem fejeződnek be, hanem további fejlődésre nyújtanak kilátást. És ezt a további fejlődést kényelmesen ki lehetett aknázni arra, hogy az eredetileg magyarországi események átkerüljenek az osztrák történelem hatáskörébe és így szorosabb kapcsolatba jussanak az osztrák drámaciklus egyes tagjaival. Maga a területi kettősség Collint legkevésbé sem bántotta, hiszen Shakespeare «János király»-ában ugyanezen eljárást találta. Így a Béláról szóló darab «Banko tragédiájává» alakult volna és ebben az alakjában még függetlenebbnek tetszett mint az első feldolgozásban. Ezt egy teljesen külsőleges eszközzel próbálta Collin megakadályozni. Az első jelenettől kezdve helyet szorított a darabban az osztrák herceg követének, Hadmar von Kunringnek, a ki Bélát mint barátja vállalkozásaiban hathatósan segíti és számára az osztrák herceg barátságát és szövetségét megnyeri.

Csakhogy a két utolsó felvonás nélkül a darab szomorújátéknak túlsoványnak ígérkezett és így a második változtatás, melyet rajta eszközölni kellett, bizonyos bővítés és megtöltés volt, a melynek azonban a szerkezeti kereteket nem volt szabad megváltoztatnia. Ezt a nőjelenetek szaporításával érte el Collin. Viszont a nőjeleneteket már nem a szentimentális polgári drámák mintájára szabta, hanem a shakespearei királydrámák szerint alkotta meg. Különösen áll ez azon ujonnan hozzákerült jelenetekről, a melyekben a ma-

gyar királynét, Jolanthát fiával, a kis Endrével szerepelteti. A sivatagban, nélkülözések közepette bolyongó királynő, a ki férjére való neheztelésből hagyta el királyi otthonát és a ki most minduntalan felbukkan a férfiak véres viszála kapcsán még csatajelenetek során is, a ki jajgatással, panaszszal, jövendőléssel és itt-ott egy kis enyhén tartott átokkal vegyül igen alkalmatlanul a fegyverek zajába, világosan enyhített mása Shakespeare átkozódó, férfias, a shakespearei színpad szerkezeti sajátlagossága folytán bárhol és bármikor felbukkanó uralomraéhes és uralmukat féltő királynőinek.

A korkép egyik oldalát ebben a darabban is bemutatja a költő. A pártvillongás apa és fiú között, a mely az egész országot két pártra szakítja, a kunok szerepe az ország zava-raiban, a lovagi eszmék: becsület, lelki nemesség, szó szent-sége, nőtisztelet élő és hatóereje, a középkori hadakozás megjelenési formái, durván beleerőszakolt kortörténelmi vonatkozások (a szászok adománylevele, az aranybulla, a pápai átok, a jeruzsálemi hadjárat) Magyarország belpolitikai állapotainak sokoldalú, habár egyáltalában nem történetmű képét adják. Külpolitikai vonatkozásaiban is be akarta azonban a kort mutatni, annál inkább, mert hisz ép ezen vonatkozásoknak kellett az egész művet egy másik területre átkísérniök, a hol a cselekvény folyamán a magyar történelmi vonatkozásoknak lényegesen háttérbe kellett lépniök.

A ciklikus tagozódás shakespearei ötlete vette rá Col-lint, hogy első darabjának két utolsó felvonását úgyszólván változtatás nélkül használja fel a sorozat egy új darabjában, a melyet viszont már magában az osztrák udvar légkörében helyezett el. «Die feindlichen Söhne» cz. darabja a Lipót osztrák herczeg udvarában uralkodó viszonyok képét adja. Külső vonatkozásaiban a magyar belvillongásokkal szemben való álláspontja és szerepe az előbbi darabból átkerült részletekkel ki van merítve. Belső képét Lipót herczeg két fiának, a felserdült és a beszámíthatatlanságig érthetetlen, gonosz Henriknek és a gyermekkorára nézve koraérett és túlkomoly Frigyesnek az ellentéte adja. A felfogásban és fogásokban itt is shakespearei vonásokra akadunk, habár Kegyetlen Henrik örült hóbortjai, orgyilkos természete és gyáva ripóksége távol-

ról sem emlékeztetnek a nagy angol alakjaira. Annál inkább azonban a kis Frigyes, a ki felháborodva követi gyujtogatószőkevény bátyját az ellenség táborába, hogy szégyenszemre atyja várába magával hozza. E koraérettség sokszor eszünkbe juttatja Shakespeare okos és gondolkodó gyermekeit, Arthurt («János király») és a «VI. Henrik» királyi hercegeit. De a darab dialogusai, különösen a két testvér szóharczai, a népjelenetek, az egyes katonák és polgárok szerepeltetése, a gyermek Frigyes jövődő sorsába előrevetett jóslásszerű kipillantás (v. ö. «VI. Henrik». Richmond jövőjéről való jóslás) mind shakespearei nyomokon haladnak. A történelmi korkép teljességét itt is ráaggatott czélzások és hivatkozások vannak hivatva kiegészíteni. Az osztrák czímer eredete (Collinnál a drámákban legalább négyszer szerepel), a lilienfeldi apátság alapítása, Lipót jeruzsálemi hadjárata, a bécsi Burg építése, a bécsi frank telepítés, a bécsi udvar költészetkedvelése, a Nibelungének említése mind nem önkénytelen folynak a tárgy természetéből, hanem tisztán külsőleg odaerőszakolt sallangok a korszerűség elhitetésére.

Csakhowy Shakespeare mellett itt már Schiller is hatott, még pedig épen romantikus vonásaival, holott ezektől Collin a történelmi műfajt távol tartani óhajtott. Ő is érezte a darab szerkezeti pongyolaságát, érezte hogy mennyire szét-esik a kétféle cselekmény és azért valami belső eszmével közelebbi kapcsolatba próbálta hozni. A párhuzamos szembeállítás használta fel egy belső egység létrehozására. Ugyanazon cselekvény kétféle alakban, de a különböző körülmények az erkölcsi beszámítást is különbözővé teszik. Ugyanez azonban Schiller eljárása, a mikor a Wilhelm Tell tettét Johann Parricida királygyilkosságával állítja párhuzamba. Collin épen úgy akar közelebbi világot vetni hősei alakjára, mint Schiller: két egyenlően apja ellen törő fejedelmi sarjat szerepeltet, mindkettő apjával szemben idegenhez folyamodik és mégis a kettő nem vonható egy kalap alá, nem állítható egymás igazolására egymás mellé, mert a cselekvény indító okai a két esetben lényegileg különbözők és így párhuzamba nem állíthatók. Épúgy mint Tell, maga Béla utasítja erélyesen vissza az esetleges összehasonlítást. Collinnak annyira

megtetszett ezen schilleri fogás, hogy a darabja folytatását képező «Der Tod Heinrich des Grausamen» cz. jelenetben, a mely talán legköltségesebb drámai alkotása, újból alkalmazza. Itt már semmi sincs, a mi Shakespeareből került volna, de még az idillszerű is megmaradt Schillerből. A nyomorból és nélkülözésből hazatérő fejedelmi sarjat egy parasztfiúnak szü-leivel szemben tanúsított gonoszsága megtérésre bírja: bűnös életterhének súlya alatt megbánóan összeroskad és a példájával a paraszt fiút is megjavulásra bírja. Annyira nem shakespearei ezen darab formája, hogy úgyszólván minden, a mi benne történik, a szín mögött játszódik le. Annál szor-sorabban alkalmazkodik Shakespeare példájához időrendben következő két darabjában.

«Der Streit am Grabe» és «Die Kunringer» cz. két drá-mája ismét szorosabb egységet alkotnak. Az előbbi csak elő-játéka a tulajdonképeni színműnek, a melynek tárgya a feje-delem küzdelme hatalmas hűbéruraival szemben. Az előjáték az ellentét érzelmi okaiba világít bele: a Lipót alatt úgyszólván mindenható urak féltik hatalmi súlyukat az új kor-mány alatt, az apja életében szigorú gyámság alatt tartott fiatal fejedelem pedig nehezteléssel és féltékenységgel gondol gyermeksege hatalmas zsarnokaira, apja kegyenczeire. Frigyes, az új herceg, a kiben V. Henrik nem egy vonása tűnik fel, nem bír Shakespeare hőskirályának ama nagy lelki erejével, hogy meg tudna bocsátani azoknak, a kikre uralomra kerülése előtt neheztelt. Az érzelmi ellenszenv, mely a hatalmas Kunringek hatalmi túltengésének a semmibebevételére készteti, nyílt lázadásra bírja a két főurat és pártját. Nemcsak a párt-ütés érzelmi okaiban, magában a lázadás tényében, a fejede-lemre kedvezőtlen helyzet részleteiben, hanem magukban a pártütők jellemeiben is élénken jelentkeznek Shakespeare («IV. Henrik») motivumai. Hadmar Kunring jelleme részle-teiben is a Percy Hotspur utánzatának minősíthető. Sőt még a dikció, különösen a lázadók jeleneteinek hangja is élén-ken shakespearei. Úgyszólván csak Hadmar rajzában tér el azon álláspontjától, melyet a shakespearei hanggal szem-ben elfoglalt. Tisztán látta ugyan, hogy a shakespearei realis-mus lényegbeli sajáttsága a shakespearei formának, mind-

amellett ő maga nem merte, vagy talán nem tudta saját drámaírásában megszólaltatni. Meg akarta teremteni a shakespearei drámát Shakespeare hangja nélkül; nem mindenütt kerülte elvszerűen, de általánosságban nem alkalmazta. És ezt tudatosan tette, a mint következő mentegetőzése is bizonyítja: «ich bitte dieses eine gegenwärtig zu halten, dass der eine Theil der Geschichte, den ich bearbeite, es erfordert, der Leidenschaftlichkeit einzelner Charaktere nur geringen Raum zu gönnen, und alles mehr im Gleichgewichte des Gefühls zu halten, als z. B. Shakespeare gethan hat». (Briefe an Tieck I. 144.) A shakespearei szenvedély helyett általánosságban tehát érzelmességet ad és még szenvedélyes jellemeinek a kitöréseit és hangját is erősen tompítja. Hadmar azon alakja, melyben a hang realismusa leginkább érvényesül, de sorsa végkimenetelében az egész jellemet itt is az érzelmes irányában téríti el, úgy hogy a darabnak a kelepcebe csalt hős shakespearei bukása helyett nagylelkűen szelid bűnbocsánat és megható kibékülés vet véget.

Csodálatos, hogy Collin nem vette észre, mennyire fontos a hang és diktáció realistikus szenvedélyessége a kortörténelmi jellemzés szempontjából. Históriai világ- és korszéket szeretett volna nyújtani, de nem alkalmazta benne a korszerű hangot és így korszépe hazuggá lett. Hiába halmozta az apró históriai vonatkozások egész sorát össze, históriai képet adni a históriai hang híján mégsem volt képes. Bármily művelt volt is Dicsőséges Lipót kora, bármily virágjában állott is a költészet, bármennyire jólétben és meglegeedésben éltek a herczeg alattvalói, a hang, a melyen társalogtak, mégsem lehetett ama Schillerből és a lovagdrámákból táplálkozott érzelmesen pathetikus ömlengés, melylyel Collin szereplőit jellemezni óhajtja. Hadmar szerepeltetésének aránylagos vad realismusa hangjára is kihat és az egész darab históriai valószerűségét növeli.

Még sokkal közelebb hozza Shakespearehez az az igyekezet, melylyel a komoly és vígjátéki elemeket egymással vegyíteni próbálja. Shakespeare mintájára darabja komoly cselekvényébe beállít egy humorosan felfogott vígjátéki alakot a kövér, iszákos, nagyotmondó és gyáva Kasper v. Rasten-

berg lovag személyében, a kinek ostoba és közönséges leányaért a két legkiválóbb hős, Hadmar és Hartneit von Ort vetekednek. Az öreg lovag és kísérlőinek nemcsak jelleme, fellépése és hangulata származik Shakespeare Falstaffjából, hanem diktatórikus, beszédjük szellemessége és képekben való gazdagsága, szórásalkotó és szóferdítő elméjük egyaránt a kövér Sir Johnnak a beszédmodorából táplálkozik. És úgy a hogy Shakespeare az öreg Falstaffot a beköszöntő újkor küszöbén csendesen eltünteti e világból, csendben, észrevétlenül tűnik el az öreg Kasper lovag is korával együtt. Az új, a harcos kornak más emberekre van szüksége. A régi puhaságnak nincs többé helye. A Kasper lovagok helyét a Hadmarok és Harczias Frigyesek foglalják el.

A vígjátéki elemhez tartoznék Kasper lovag leányának, az ostoba Lizának a szerepe is. A szolgáltnak és két imádójának (Hadmar és Hartneit) szavaiból valami romlottságból és tudatlanságból, naivitásból és rosszakaratból, érzékiségből és könnyelműségből, kaczérságból és hiúságból egybealkotott különös teremtményre következtethetünk, kinek széles vígjátéki alapon való jellemzése talán hálás feladat lett volna. Ezt már a korabeli olvasók is érezték.¹ E helyett csak egyetlen egy jelenetben lépteti fel Collin e nőszemélyt és akkor is mindössze két mondatot («Ich schäme mich.» — «Macht, dass ihr endlich fortkommt, es wird Zeit!») mondat vele. Ennyire nem vette észre azokat a lehetőségeket, miket a shakespearei forma valósággal felkínált.

Épúgy a mint a Kunringek asszonyjelenetei Schillerre és a régebbi lovagdrámák hagyományára vezethetők vissza,

¹ Fouqué Collinhoz 1817. júl. 5.: «Ich hätte gern von der dummen Liese Dummheiten — von den nicht unsittlichen versteht sich von selbst — mehr aus der wunderlichen Kreatur eignem Munde vernommen. Es wäre aber freilich wohl in gewisser Hinsicht allzuverletzlich geworden. Steckt ja doch ohnehin ein tiefer, warnender, fast schwermüthiger Ernst in dieser tollen Erscheinung und der Bethörung zwei müthiger Ritter für sie! Nur dass freilich ein Hartneid ganz drüber zu Grunde gehn muss; für einen Hadmar wird es nur eine irdische Fegfeuerflamme mehr.» («Aus dem Lager der Berliner Romantiker» cz. cikkben. *Archiv für d. Stud. d. neueren Sprachen und Literaturen*. 1918.)

éppúgy a ciklus elkészült utolsó darabja «Der Tod Friedrich des Streitbaren» is inkább ezen példaképekre mutat. Itt is majdnem kettősség vehető észre a cselekvényben: egy családi tragédia magva illeszkedik a történelmi színmű méreteihez. De a kettő mégis szorosabb kapcsolatba került, még pedig a történelmi stílus rovására. A harcziás herczeg elválasztatja magát szeretett nejétől, hogy trónjának utódot hagyhasson. Ez igaztalanság okozza romlását, mert feltámasztja ellene összes szomszédait, a saját lelkében nyugvó önmardósást, ki nem hűlt szerelme kínzó fájdalmait, olyannyira, hogy erkölcsi énje is megrendül és mintegy engeszteléseképen megy a halálba. Az eredeti koncepczióban valószínűleg még több hely jutott a darabban az eltaszított herczegi hitvesnek,¹ valószínűleg a Schiller-hatások még nagyobb szerepet játszottak benne. De mostani alakjában is zavarólag hat a stílforma szempontjából az az erősen lírikus és idilli elem, a mely ugyan költőileg a darabot a többi felé emeli, a drámai forma szempontjából azonban a csatajelenetek légköréből nagyon is kiri. Maga a fátumszerű, a tragikus vétek motívuma, a színpad mögötti csatahalál és ennek másoktól való elbeszélése² a «Wallenstein»-ra és «Jungfrau von Orleans»-ra mutatnak inkább mint Shakespeare történelmi színműveire. Mindössze talán a III. Richárdból és VIII. Henrikből lesett el a költő egynehány vonást, azonkívül hogy főbb szerkezeti sajátágaiban és a ciklikus elhelyezés tényében Shakespeare után indult.

Mig Collin elméleti dramaturgiai fejtegetései fontos fejtegetét képezik az osztrák szellemi életnek, addig gyakorlati drámaírása úgyszólván észrevétlenül maradt. Színpad és közönség nem vett tudomást róla. Erről, némileg ezen jelenség okaira is rávilágítva, ő maga is nyilatkozik: «Ich bin der Meynung, dass obgleich die Zeit dazu Veranlassung zu geben scheint, man dennoch bis jetzt noch gar keinen Sinn

¹ Erre vall a bécsi udvari könyvtárban őrzött eredeti feldolgozás, melynek címe «Agnes von Meran». A mostani zavaros viszonyok között felhasználása és összehasonlítása számomra nem volt lehetséges.

² Ezzel szemben a salzburgi érsek meggyilkolása (Hartneid v. Orttól) a nyílt színen történik és shakespearei színezetű.

für das historische Schauspiel habe, und dass ich daher wenigstens für jetzt, wenn ich von dem eingeschlagenen Wege nicht abgehe, nicht zum Volksdichter berufen seyn könne... Wo gefallen die eigentlichen historischen Schauspiele Shakespeares? Schillers Stücke haben nicht wegen ihres sich hin und wieder dem Historischen nähernden Charakters Beyfall gefunden. Man verlangt in Trauerspielen meistens nur Ueberschwung der Leidenschaft, Partheyanregung für diesen oder jenen Helden, und kann die im historischen Dichter, auch bey der dargestellten höchsten Erschütterung dramatischer Personen, vorwaltende Ruhe des Gemüthes weder vertragen noch auch begreifen. Ich glaube aber darum keineswegs, dass es um das Theater so schlimm stehe, als manche behaupten wollen; denn es findet sich für vieles Schöne viel Sinn, wenigstens im Wiener Publikum, und unter anderm wäre jetzt der wahre Zeitpunkt, das spanische Theater auf der Bühne geltend zu machen. Im Auffassen des Komischen feinerer Art zeigt sich ein zartes Gefühl und ein sehr richtiger Tact: Trauerspiele, wenn deren bewegendes Prinzip aufgeregte Leidenschaft ist, oder wenn ihr Werth in einer gewissen stillern Ueberschauung des Lebens und seiner Verhältnisse beruht, sind jederzeit sicher, begriffen und mit Liebe aufgefasst zu werden.» (Briefe an Tieck [1818 jul. 11.] I. 150. l.)

A történelmi drámát a közönség e szerint még nem méltányolta. Pedig Schiller darabjai és néhány évvel később Grillparzer történelmi drámái általános lelkesedéssel találkoztak. A történelmi dráma shakespearei formáját azonban a közönség tényleg nem fogadta be. A romantikus Collin nem tudott arra az önismereti fokra felemelkedni, hogy ne a történelmi drámában magában, hanem a shakespearei formában keresse a mellőzés igazi okát. Egyéni szenvedélyeket és egyéni cselekvéseket szívesen vett a publikum még történelmi gúnyában is, sőt Hormayr agitációja az érdeklődést és érzéket a történelmi tárgyak iránt roppantúl megnövelte, csakhogy a történelmi környezetnek nem volt szabad önczélnak lennie, nem volt szabad az egyéniségekre irányuló történelmi érdeklődést elmúlt és jobbára ismeretlen korok ezerféle aprólékoságaira lefoglalni. A Shakespeare korában még közvetlenül

éreztek a fehér és piros rózsza harcának következményeit, a XIX. századi Ausztriában legfőlebb Hormayr köre tudott részleteket a Babenbergekről történelméből. A történelmi vonatkozások, mint ismeretlenek, teljesen hidegen hagyták a közönséget és így Collin hadjárata a shakespearei történelmi forma érdekében eredménytelen maradt. Nem úgy azonban az egész irány, a nemzeti mult művészeti felébresztésére irányult agitáció.

Egy másik kísérletével azonban Collin is sokkal közelebb férközött a shakespearei szellemhez, a nélkül, hogy eleve elhibázott alkotással állnánk szemben. Ez «Marius» cz. darabja, melyben Shakespeare római tragédiáinak a formáját eleveníti fel. Míg előbbi darabjai a történelmi színműforma megjelenései voltak, addig a «Marius» a történelmi *tragédia* alakjában lép fel. Itt, lehet mondani, szerencsével leste el Shakespeare tragédiáinak egynehány vonását. Maga az a körülmény, hogy a darabot két részre osztja és a római katonaság hangulatát külön előjátékban («Annius und die Legionen») rajzolja, Schillerre («Wallensteins Lager») emlékeztet ugyan, de már ennek az előjátéknak a kivitele is Shakespeare utal.

A mit első sorban tanult el Shakespeare-től, az a római nép jellemzése volt. A «Julius Caesar» és «Coriolanus» római csöcseléke és római polgársága szólal meg a «Marius»-ban is. Az az örökké mozgásban levő, befolyásolható és állhatatlan néptömeg, a melyet szónoki fogásokkal egyik végétől a másikba lehet hajtani. Antonius szónoki fogását több-kevesebb szerencsével Collin unos-untalan alkalmazza. Így már az előjátékban is bemutatja a rómaiság e jellembeli fogyatkozását, a mikor az Annius által fölingerelt legiók a szenátusba hatolnak és ott előbb Octavius consul szavaira anynyira meghunyászkodnak, hogy vezérüket Anniust már-már lefognák, de aztán egy pillanat alatt ismét az izgató vak eszközévé lesznek. És magában a fődarabban is egyik hangulataromból a másikba csap át a római néptömeg. Nincs egyseges érzés, a mely diadalmaskodva állandósulhatna, egymást hajtják az impressziók és egymást követik az ellentétes állásfoglalások. Az előjáték aggódó szorongásából, a mely a várost

Cinna és Marius bosszújától félti, Cinna bevonulásánál bizakodó lelkesedés nő ki, de Antonius szavaira a nép mégsem vonja vissza Marius ellen hozott száműzetési ítéletét, úgy hogy a bevonuló népvezérnek teljes bosszúja sújtja. És ezóta örült félelem vesz erőt ezen a tömegen, mely a legborzalmasabb gyilkolásnak és üldözésnek a tárgya lesz. De e félelemben mégis a ráható szónokok felszólalása szerint bizakodás, bosszúvágy, önmegadás, kétségbeesés, gyász, remény és ellenszegülés vegyül. A szenátus és az előkelők a római jellem nagyságát tükröztetik, a polgárság, a nép és a katonaság azonban azon jellegzetes jellembeli állhatatlanságot, mely Shakespeare római tragédiáiban a nép jellemző vonása. Collin darabjában megszólaltatta a shakespearei tömegpszichológiát. Utánzása sikerült; de vajjon szerencsés volt-e ez utánzás, az más kérdés.

Tudjuk, hogy a Shakespeare tömegjelenetei inkább a saját korabeli angol csöcselékek hű pszichológiai rajzai, mint a római nép igazi képei. Igaz, hogy a shakespearei felfogás nem egy XIX. századi római tragédiába átmert, de valójában anachronizmussal állunk szemben, a mikor a modern író, a ki már sokkal mélyebben pillanthatna be a római nép lelkivilágába, ezt a népet a shakespearei római tragédiák mintájára alkotja meg. Ebben van Collin hibája is: a shakespearei formát ügyesen elsajátítja ugyan, de történetellenes jellemképet nyújt.

Mariusában szintén egy shakespearei méretekre készült egyéniséggel találkozunk. A hazája ellen bosszútól lihegő vezér, a ki évekig elfojtott dühe egész erejével ragadja meg a kedvező alkalmat, hogy őrvongva büntethesse a várost a rajta elkövetett sérelemért, a ki kegyetlenül rászabadtítja a gyilkolás és halál angyalát a megalázott Rómára, a ki egymásután dobja oda martalékul a halálnak a legjobbakat, ez az óriási arányokban megalkotott kegyetlen zsarnok egyaránt egyesít vonásokat Coriolanusból, Macbethből és III. Richárdból. A Shakespeare példája azonban itt is túlzásba ragadja Collint. Shakespeare tragikus bűnöseiben, Macbethben, III. Richárdban a lelkiismeretfurdalás erkölcsi megsemmisülésbe, örületbe és dühöngő tombolásra vezet. A psi-

chologiai folyamat itt a következő: a hős — tudatosan vagy pedig valami belső kényszer hatása alatt — bűnre vetemedik, a bűne ellenében feltámadó külső hatalmakkal szemben mindenkép fölényben akar maradni, de a fátumszerű lelkiismeretfurdalás alakjában is jelentkező sors egyre közelebb juttatja a bukás széléhez, és a mikor feje felett csaknem összecsap az ár, a mikor úgyszólván semmi menekvése, akkor feltámadnak emésztő erővel a tébolyba kergető belső kinok, a melyek dühöngésbe és a halálba viszik. A pszichologiai jelenségek tehát egymásután következő sorban okszerűen folynak egymásból. Collin Mariusában a pszichologiai jelenségeket mind megtaláljuk, de nem okozati sorozatos összefüggésben, hanem egyidejűleg egymás mellett, a nélkül, hogy a belső szükségszerűség észrevehető volna.

Marius tudniillik már akkor erkölcsi rom, a mikor Rómába bevonul, belső meghasonlása még száműzetése idejéből való és nem a római vérfürdő következménye. Mint III. Richárd ő is egész gyilkosság-sorozattal mutatkozik be, de mint Macbeth már rémuralma idején is látomásokkal, álmatsággal és marczangoló lelki kinokkal küzd, a nélkül hogy ezen jelenségek büntudatképen egy tényleges nagy bűn kifejtésai volnának. Akárcsak III. Richard vagy Macbeth a jogos trónkövetelőtől, úgy fél Marius a távollevő Sullától, de míg amazokat félelmük új és új erőlködésre készíti, addig Marius Sulla nevének pusztá említésére elveszti minden erejét és önbizalmát. Míg III. Richárd egy nagy gonosztevőnek, Macbeth egy nagy vétkezőnek a lelki rajza, addig Marius egy lelki betegnek, egy tébolyodott dühöngőnek szánalmas őrjöngését festi. Úgy a mint dühöngése és lelki meghasonlása közt nincs semmiféle okozati összefüggés, úgy a harmadik felvonástól kezdve szemmel látható összeesése sem következik a belső büntudat hatásából. A három utolsó felvonás ennek a beteg őrjöngőnek lassú, vontatott tengődését adja és bár lassanként fokozatosan tornyosulnak a külső ellenhatás hullámai a feje fölött, hanyatlása mégsem a külső események fátumszerű rohamának a következménye, mint inkább a belsőben dúló kór, a mely érzéketlenné teszi a külső fejlemények iránt és mely teljesen függetlenül a cselekvény me-

netétől és a közhangulat eltipró dühétől a szín mögött hirtelen kimulásképen vet véget bűnös életének. A shakespearei formából Collin tehát átvette a szenvedély motívumát, de mindazt, ami a shakespearei formában, mint lényeg jelentkezik, mellőzte és a járulékelemeket próbálta lényeggé emelni. Sem a szenvedély keletkezését, fejlődését, mintegy shakespearei életrajzát, sem a szenvedély és a lelki meghasonlás közötti pszichológiai összefüggést, sem a rohanó cselekvény fátumszerűen tragikus hatását — a shakespearei-forma lényeges jegyeit — nem találjuk meg darabjában, amelybe a maguk nyersségében mind a szenvedélyt, mind a lelki meghasonlást, mind a végzetszerűt belevette. Csakhogy a szenvedélyből csak a dühöngést látjuk, a belső meghasonlás határozott téboly alakjában jelentkezik, a fátumot pedig az események kényszerítő hatalma helyett a «Macbeth» mintájára felvett jóvendölések, misztikus csodajelenségek és az égi büntetésképp bekövetkezett gyorshalál képviselik.

A shakespearei nagy tragédia belső formáját Collin épügy nem tudta megvalósítani, mint a történelmi színműét. De azáltal, hogy a shakespearei nagy tragédiának számos járulékos elemét elsajátította,¹ sikerült aránylag nem egészen szerencsétlen alkotást létrehoznia, a nélkül hogy elméleti állásfoglalása oly nagy tévedésekbe vezette volna mint történelmi színműveinél.

Míg a Shakespeare történelmi drámaformájának a meghonosítására indított akció lényegében hatástalan maradt, addig Hormayr nációnális izgatását eredmény koronázta. Gazdag, a nemzeti eszménytől áthatott irodalmat sikerült teremtenie, amely ezóta állandóan történelmi formában és hazafias szellemben szólal meg. A XVIII. századi raczionalista Ausztria irodalma átalakult romantikussá, és az irodalommal együtt változott meg a publikum szelleme is. A barokk hatások iránt úgysis annyira fogékony osztrák közönség

¹ Shakespeare hatását mutatják a nőjelenetek is, habár már erősen az érzelmi irányában vannak eltompítva. A polgárvillongás leírása az előjáték első jelenete végén Shakespeare «VI. Henrik» III. rész II. felv. 5. jelenetének hatását tünteti fel.

most a historizmus barokkságának hódol meg, a mikor lelkét a romantika világelfogása előtt kitárja. Balladák, regények, szindarabok mind a romantizmus történelmi jellegű gondolkörét tükröztetik. Csakhogy nem a shakespearei történelmi drámák irányában. Ezeknek a hatása meddőnek bizonyult Schiller nagy szuggesztív ereje mellett. Hormayr legtermékenyebb követője, Karoline Pichler, a mester irányítását a schilleri forma irányában mélyítette el, úgyhogy a Hormayr által teljes erővel inaugurált nemzeti költészet az eredeti kiinduláspontnak megfelelően Schiller példáján erősödik meg és lesz igazán életképessé. Shakespeare a szorosabban vett történelmi költészet mezejéről leszorúl, hogy annál hatalmasabban és jótékonyabban éreztesse hatását a színpad életében.

A BUDAI ÉS PESTI NÉMET SZÍNHÁZ. SHAKESPEARE-SÚGÓKÖNYVEI.

Irta: KÁDÁR JOLÁN.

(Első közlemény.)

Shakespeare drámái három század óta hatnak eleven erő gyanánt. Három század óta szállanak nemzedékről nemzedékre, s alakítják őket nemzetek és korszakok a magok képére; szabdalták őket különböző színpadok használatára és különböző közönség ízlése szerint. Lelkes apostolok alkuszának meg a kényszerítő körülményekkel és adnak belőlök annyit, a mennyit adniok lehet; ügyes színdarabgyártók szednek ki belőlök annyit, a mennyi a közönség mulattatására elég. Hamlet nem egy szöveg, nem egy dráma megjelölése az idők folyamán, hanem egész sor egymásba kapcsolódó, egymásból fejlődött átalakításé. Bürger szavaival élve, Shakespeare drámái mindmegannyi templom, melyet többé-kevésbbé kifosztogatnak a színre átdolgozók. Nagyon jellemző azonban, hogy mit tartottak értékesnek és így mit hagytak meg kincseiből.

A budai és pesti német színpadoknak is megvolt a maguk Shakespeareje. Nem vették át más német színházak átdolgozásait, hanem maguk alakították át színpadjaik és közönségük megszabta mérték szerint. Erre szükség is volt itt; mert nem egy-két művének ötletszerű előadásáról volt szó, hanem állandó és szervesen fejlődő Shakespeare-kultusról.¹

¹ L. Kádár Jolán: *Sh. drámái a hazai német színpadokon*. M. Sh.-T. IX. 65—111. 1. és *Német előadások Pesten és Budán*. X. 21—90. l. u. o.

A rendszeres pesti német színészet működését Shakespeare jegyében kezdi. Hamlet az első rendszeres darabok egyike itt; Wahr Károly igazgató már 1775-ben bemutatja, mikor magyar színészet még vágyban és szándékban sem volt. Wahr Károly nálunk a Sh.-kultusz apostola, ő töretlen utakon haladt és megvetette alapját annak a hagyományos pesti német műsornak, melynek legápoltabb klasszikusa Shakespeare. Mikor az apostolok ideje lejárt és a pesti és budai német színház már csak üzleti vállalkozás a napi mulattatás szolgálatában, Shakespeare darabjainak előadása már hagyomány. Megvan itt ezeknek a drámáknak a maguk fejlődéstörténete. Ebbe a fejlődésbe kapcsolódik azután bele a magyar színészet Shakespeare-kultusza. A magyar színháznak ebből a szempontból is szüksége volt a németre, épúgy, mint a németeknek annakidején a francziára. Ez megfuttatta helyettük a fejlődés első fázisait, közönséget nevelt Shakespeare-előadásai számára, hírneves külföldi vendégeivel a magyar Sh.-színészek iskolája, mint a hogy a Burgtheater első tagjaié a bécsi franczia színész-gárda.¹

A budai és pesti német színházak súgókönyvei azt a szöveget őrzik, melyben a magyar közönség először látta Sh. drámáit. Ezekből egynéhány a budai színház könyvtárával Budapest székesfőváros levéltárába került. Jegyzékük időrendben a következő:

Kéziratos súgókönyvek:

1. *Macbeth*. Ein Trauerspiel in 5 Aufzügen nach Shakespeare bearbeitet, nebst den Hexen-Scenen von Gottfried August Bürger. In Musik gesetzt von Johan Gallus Mederitsch 1795. 4° 95 számozatlan l. Végén: Georg Meister scripsit.
2. *Schein und Wirklichkeit*. Ein Lustspiel in 4 Aufzügen nach Shakespeare von Matthäus Stegmayer. 4° 157 sztl. l.
3. *Die Weiber in Wien*. Ein Lustspiel in vier Aufzügen nach Shakespear von Matthäus Stegmayer k. k. Hofchauspieler. 4° 117 sztl. l. Más írással a címlapra jegyezve: 1831.
4. *Romeo und Julie*. Schauspiel in 5 Aufzügen nach Schakespeare von C. A. Mämminger 1824. Belső címlap: *Romeo und Julie*. Schau-

¹ L. Helene Richter: *Unser Burgtheater*. 1918. 14. l.

spiel in 5 Aufzügen. Nach dem englischen des Shakespeare frei fürs deutsche Theater umgearbeitet von C. A. Mämminger 4° 156 l.

5. *Die zwei Gastmahle* oder *Menschenfreund und Menschenfeind*. Schauspiel in 5 Aufzügen frei nach Shakespeare und Regis von Carl Blum. 4° 84 l.

Nyomtatott sűgópeldányok :

6. *Hamlet*, Prinz von Dännemark. Ein Trauerspiel in 6 Aufzügen. Zum Behuf des Hamburgischen Theaters. Hamburg, 1781. 8° 126, l. (Vége hiányzik.)

7. Willhelm Shakespears *Schauspiele*. Von. Joh. Joach. Eschenburg. Professor am Kollegio Karolino in Braunschweig. Neue verbesserte Auflage. Dritter Band. Mit Allerhöchstem kaiserlichem Privilegio, und hoher obrigkeitlicher Erlaubniss. Strassburg, bei Franz Levrault 1778; (Tartálma : *Der Kaufmann von Venedig* és *Wie es euch gefällt*) 8° 381 l.

Ezeket részletesen ismertetem, minthogy részben egészen önálló, sehol másutt nem adott és eddigelé ismeretlen átdolgozások. (*Macbeth* és *Romeo und Julie*.) Másrészt, másutt is előadott, de eddig még sehol sem ismertetett, nyomtatásban meg sem jelent honosítások, melyeknek alkalmasint egyetlen példányát őrzi a székesfővárosi levéltár. (*Schein und Wirklichkeit*, *Die Weiber in Wien*, *Die zwei Gastmahle*.) A két nyomtatott szöveg közül az egyik Schröder ismert hatfelvonásos átdolgozása, a másik az Eschenburg-féle fordítás egyik kötete; önmagukban nem szorulnak itt bővebb ismeretetésre; de a székesfővárosi levéltár példányai telve vannak alkalmasint a budai és pesti színészek kezétől eredő áthúzásokkal, betoldásokkal és átalakításokkal, úgy, hogy egész önálló átdolgozásoknak tekinthetők.

Ezeken kívül is van még a levéltárban Shakespeare három drámájának igen ritka átdolgozása :

1. *Macbeth*. Ein Trauerspiel in 5 Aufzügen von Stephanie dem Jüngern. Aufgeführt auf dem kaiserl. königl. privil. Theater. Mit römisch-kais. allergnädigster Freyheit. Zu finden bei dem Logenmeister. Wien, 1772.

2. *Der Kaufmann von Venedig* oder *Liebe und Freundschaft*. Ein Lustspiel von Shakespear in dreien Aufzügen. Fürs Prager Theater eingerichtet von F. J. Fischer, Prag, bei Wolfgang Gerle, 1777.

3. *Der Sturm*. Schauspiel von Shakespear, für das Theater bearbeitet von Ludwig Tieck. Grätz, 1797.

Ezek azonban közismert, már több helyt ismertetett átdolgozások. Az itteni példányokban nincs semmi átalakításnak jele és nincs nyoma annak sem, hogy Pesten és Budán előadták-e?

Mindezek a szövegek azonban egy sokkal teljesebb sornak csekély töredékei. A budai és pesti színházak könyvtárának régi katalógusai szerint sokkal nagyobb számban voltak meg itt Shakespeare drámái fordításokban. Egy 1799-i leltár szerint megvolt itt az Eschenburg-féle fordítás és még ezen kívül több példány *Hamlet*, *Macbeth*, *König Lear*, *Romeo und Julie*, *Richard III.*, *Othello*, *Coriolan*; kéziratban azonban csak *Macbeth* volt meg még ekkor. Kiírt szerepek *III. Richárdból*, *IV. Henrikből*, *Coriolanból*.¹ A 19. század első két évtizedében még gyarapszik ez a gyűjtemény. Ekkor már Eschenburg fordításának 12 kötetén kívül még 30 darab volt meg Shakespearetől 15 kötetben; ez utóbbi a leltár igen megbízhatatlan adata szerint: «Shakespears dramatische Werke übersetzt von Schlegel und Eschenburg.»² — Babnig és Grimm igazgatók 1824-ben az Eschenburg-féle fordításnak már csak 6 kötetét kapják meg. Emellett van itt még öt példány *Macbeth*, melyek közül egy Bürger fordítása; a *Lear király* két példánya közül az egyiket Kröning színész a leltár jegyzete szerint elvesztette; egy példány *Coriolanus* (szerzőül Jünger van megnevezve); *III. Richard* két példányban, a *Velencei kalmár* Schröder-féle átdolgozása kétszer, a *Makranczos hölgy* Schink honosításában szintén kétszer szerepel. Megvan még a *Sok hüho semmiért* fordítása és Beck-féle honosítása egyaránt; *Hamlet*, *Othello*, *Minden jó, ha jó a vége* fordításban, *IV. Henrik* Schröder átdolgozásában; a *Tévedések vígjátéka* Grossmann otromba honosításában és *Weisse Romeo és Juliája*.³ Kézírtos súgókönyvek *Macbeth*, *Schein und Wirklichkeit* és *Die Weiber in Wien*.⁴ Majd

¹ Színházi leltár Budapest Székesfőváros Levéltárában 1799. november 12-ről.

² Kelet nélküli könyvtári jegyzék a budapesti ref. teológia Ráday könyvtárában.

³ Színházi leltár 1824. febr. 4.-ről. Budapest Székesfőváros Levéltára.

⁴ Kéziratok jegyzéke 1824. december 21-ről u. ott.

1824 tavaszán a pesti és budai színház különválnak; ez időtől fogva a budai színháznak külön könyvtára van. Megvan itt 1826-ban *Coriolanus*, *Ende gut alles gut*, *Hamlet*, VI. *Henrik király*, *Julius Caesar*, *Der Kaufmann von Venedig* Fischer átdolgozásában, ugyanez Schröder átalakításában, *Lear király* egy ötfelvonásos és egy négyfelvonásos jó ki-menetelű átdolgozásának kéziratos sugókönyve (Schauspiel és nem Trauerspiel jelzéssel), a *Makranczos hölgy* Holbein-féle átdolgozása, *Macbeth*, *Othello*, *Die Quälgeister* (A Sok hűhó semmiért Beck-féle honosítása), *Romeo und Julie*, III. *Richard király*, a *Vihar* Tieck-féle átdolgozása, az *Athéni Timon*, a *Veronai két ifjú*, *Die Weiber in Wien*, *Wie es euch gefällt* és *Cymbeline*.¹

Az a pár darab, mely ebből a gazdag gyűjteményből megmaradt, mint a leltári számok egyezése alapján megállapítható, nagyrészt a budai színházi könyvtárból származik.² Minthogy azonban 1824 előtt a két színház közös vezetés alatt közös színészekkel ugyanazokat a szövegeket játszotta, a fennmaradt sugókönyvek közül az öt 1824 előtti a pesti színházzal közös szöveg fenntartója.

I. *Macbeth*.³

Ez a tarka kötésű, kúsza gót betűkkel teleírt füzet *Macbeth*nek azt a szövegét tartotta fenn, mely a budai és a pesti német színházakban ötven előadást ért meg. Shakespeare többi darabjai messze mögötte maradnak kedveltségben. Pedig másutt ép *Macbeth* a legkevésbé kedvelt. Hamburgban megrettenti a közönséget.⁴ Ép ilyen kevés sikere volt Mannheimban, a hol Dalberg átdolgozásában adták;⁵ Berlinben, a hol

¹ Leltár 1826. szept. 10-ről u. ott.

² Gárdonyi Albert dr. főlevéltáros úr szives közlése.

³ Ein Trauerspiel in 5 Aufzügen nach Shakespear bearbeitet nebst den Hexen-Scenen von Gottfried August Bürger. In Musik gesetzt von Johann Gallus Mederitsch. 1795. 4° 95 sztl. 1.

⁴ Berthold Litzmann: *Friedrich Ludwig Schröder* II. 1894. 275—277. l.

⁵ Rudolf Genée: *Geschichte der Shakespeareschen Dramen in Deutschland*. Leipzig, 1870. 284. l.

Wernich szövege szerint folyt az előadás, nagyobb a sikere, de nem tartós.¹ Stuttgartban 1780—1787-ig kétszer adják, aztán nem veszik elő 27 esztendeig.²

Miben különbözik hát a pesti szöveg azoktól az átdolgozásoktól, melyekben Macbeth nem tudott a német színpadokon gyökeret verni?

A súgókönyv címlapja szerint csak a boszorkányjelene-
teket vette Bürger átdolgozásából. Valóban azonban, különö-
sen a darab első felében, sokban követi Bürgert; az ő szö-
vegét veszi alapul, egész jeleneteket ír át belőle szószerint
vagy csekély változtatásokkal, azonban eltérései olyan nagy
mértűűek, egész felfogása annyira önálló, hogy egészen külön-
álló átdolgozásnak tekinthető. Bürger követésével közvetve
a legrégebb német Macbeth átdolgozás hagyományához kap-
csolódik. Utolsó tagja egy sornak, melyet ifj. Stephanie
(1772.), F. J. Fischer (1777), Schröder (1779) és Bürger (1784)
átdolgozásai alkotnak. A fennmaradt súgókönyv kelte 1795;
az átdolgozás azonban már 1794-ben keletkezett. Ez év áp-
rilis 28-án adják először ebben az átdolgozásban *Macbethet*
Pesten, Gallus Mederitschnek, a budai és pesti német szin-
házak karmesterének kísérő zenéjével. Ennek az előadásnak
a színlapja meg is maradt³ és a személyek felsorolása telje-
sen egyezik a súgókönyvével. A május 16-iki budai színlap
már így hirdeti az előadást: «Ein hier das Erstmal mit
vielen Beyfall aufgenommenes Trauerspiel.» Az 1794. június
7-i pesti színlap pedig már így szól: «Ein hier schon mit
viel Beyfall bekanntes Trauerspiel.» Pedig ez az áprilisi elő-
adás *Macbeth*nek nem első megjelenése Pesten; csak ked-
veltségének kezdete, az új, népszerű átdolgozás feltűnése.
Valószínű, hogy már Wahr Károly, az első pesti német szin-

¹ Kurt Kauenhowen: S. G. K. *Wernichs Macbeth Bearbeitung*. Die erste Aufführung des Macbeth in Berlin 1778. Jahrbuch der deut-
schen Sh.-Gesellschaft. LIV. 675. és k. l.

² Dr. Rudolf Krauss: *Shakespeares Dramen auf der Stuttgarter Hofbühne* (1786—1908). Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesell-
schaft. XLV. 128. l.

³ A budapesti egyetemi könyvtárban. Közölve *M.-Sh.-Tár.*
IX. 97. l.

igazgató is bemutatta, még pedig az eredetihez hiven. (1775—78.) Feltehető, hogy Hülverding igazgató pesti műsorán is szerepelt (1781—82). Arra nézve már biztos adatunk van, hogy 1790. augusztus 25-én és 27-én színrehozták. Azt azonban nem tudjuk, hogy milyen átdolgozás alapján folyt az előadás.¹

Mert 1794-ben, mikor ismeretlen átdolgozónk a darab színrealkalmazásához fogott, már egész sor német *Macbeth* átlott rendelkezésére. Az első német színpadi átdolgozás, ifj. Stephanienak, a Burgtheater népszerű színészének és drámaírójának *Macbeth*-je meg is volt színházaink könyvtárában. A ránkmaradt példány teljesen érintetlen² és így nem maradt nyoma annak, hogy színházaink a Burgtheater mintájára ebben a rémdrámászerű átalakításban hozták a művet színre.

Stephanie az előszóban maga is bevallja, hogy használhatóvá akarta tenni Shakespearét a színpad számára. Ebbeli törekvéseinek eredménye rémdrámái motivumoknak a polgári drámák nyárspolgári moráljával való sajátos vegyülete. Voltakép csak a negyedik és ötödik felvonást használja fel és darabolja öt részre. A darab kezdetekor Malcolm és Macduff már Skóciában vannak seregeikkel. Hogy ötfelvonásra való anyag legyen, mindenféle elhasznált vigjátéki és rémdrámái elemet gyömöszölt belé a legkülönbözőbb forrásokból. Macduffnak egy Gonerill nevű leányt adott, hogy valami szerelmet hozhasson a drámába. Ezt a lányt Fleance szereti. Gonerill Macbeth udvarában él. Macbeth már megunta feleségét, kihez csak közös bűnük fűzi; el akarja magától taszítani, hogy Gonerillt feleségül vehesse. Gonerill megszökik férfiruhában atyjával, a ki ugyancsak álruhában jön érte. Banquo Macbeth bűntársa; sajátkezüleg teszi el láb alól, hogy tettének tanújától szabaduljon. Banquo szelleme sápadt arccal megjelenik; *mindenki látja*; feltépi ruháját, megmutatja sebeit s Macbeth felé intve eltűnik. Macbethnek különben Duncan szelleme is megjelenik, Duncan szobra dörgő

¹ *M. Sh.-T.* IX. 98—97. l.

² L. u. o.

hangan beszélni kezd és fenyegető mozdulatokat tesz. Ennek láttára a királynő megőrül, leszúrja Macbethet s csak későn ébred tettének tudatára. *A felkelők felgyújtják a palotát.* Duncan szelleme babér-koszorúsan megjelenik és Malcolm fölé terjesztve kezeit megszólal: «Ich bin gerächet. Herrsche. Sei Freund, Vater, Richter und König!» (V. felv. 12. jel.) Lady Macbeth férje holttestére borul.

A mi átdolgozásunk távol esik ettől e rémdrámától. De szerzője ismerte ezt a Macbethet és a közvetve kapott elemeken kívül közvetlenül is felhasznált belőle egyes motívumokat.

A következő átdolgozó F. J. Fischer, prágai színész, 1777-ben nem járt el ilyen kegyetlenül *Macbeth* szövegével. Csak a modern színpad számára akarja előadhatóvá tenni s így főleg dramaturgiai jellegű változtatásokra szorítkozik. Ilyenek a személyek számának csökkentése és a színváltozások korlátozása. Schröder és Bürger mintája lesz abban, hogy törli Duncan alakját; Lady Macduff jelenetét is elhagyja. Ha a darab meséjét nem bántja is mint ifj. Stephanie, a főalakok jellemét illetőleg meghamisítja Shakespeare alkotását. Macbeth itt nemes, de gyenge jellemű ember; felesége a megtettesült gonosz; ő a felelős az egész bűnért.¹ Fischernek ez a felfogása hagyományossá lett, Schrödernél Bürgernél és nyomukon a pesti átdolgozásban is találkozunk vele.

Bürger már 1776-ban lefordítja az I. és III. felvonás boszorkányjeleneteit Schröder számára, hogy átdolgozásánál felhasználhassa. Schröder Eschenburg fordítását vette alapul és kegyeletesebben bánt el az eredetivel mint Fischer. De örökségül vette át tőle Duncan személyének törlését és a főszemélyek jellemének felfogását. Nála is a Lady ájulását színeli és utána urának nevetve vallja be tettetését. Urát sokkal hosszabban és nagyobb hévvel beszéli rá a bűnre, mint az eredetiben; szinte kényszeríti. Fischertől eltérőleg kegyelmet kapott Lady Macduff jelenete, bár nem került eredeti helyére. A darab stílusán lépten-nyomon meglátszik az átdolgozó keze

¹ Albert Köster: *Schiller als Dramaturg*. Berlin, 1891. 63 s. k. 1.

nyoma. Shakespeare képekkel halmozott, szemléletes kifejezését a napi társalgás színvonalára süllyeszti.¹

Bürger életében alig látott egy néhány színelőadást. Ezért jelenetezés tekintetében szinte aggódalmasan követi Schrödert; hisz ez számára a legnagyobb szaktekintély színházi dolgokban. Schrödernek Lady Macbeth jellemére vonatkozó felfogását osztja, de azért a rábeszélő jelenetet eredeti terjedelmére csökkenti; Schröder betoldását, melyben a Lady nevetve vallja be férjének tettetését, elhagyja, a Fife-i szint pedig eredeti helyére teszi vissza. De maga részéről betold két új boszorkányjelenetet. Az egyiket az első felvonás végére teszi. Ez a boszorkányok felujjongása azon, hogy törbeccsálták Macbethet és lelkébe vetették a nagyravágyás magját; elhatározzák, hogy követik várába. A másik a második felvonást fejezi be; Duncan meggyilkolása után a céljukat ért boszorkányok perverz örömeinek kifejezése ez. Ezek a jelenetek alkalmasak voltak arra, hogy Macbeth jellemének Fischer és Schröder-féle felfogását terjesszék és a jó, de gyenge Macbethet mint túlvilági hatalmak játékszerét állítsák be. — Bürger a Schröder szintelen nyelvét egy kis költői zománcz-czal vonta be.

Ezt a Bürger-féle átdolgozást használja fel legnagyobb mértékben a pesti átalakító. Ez volt akkor a legújabb átdolgozás és a legkönnyebben hozzáférhető. Míg Schrödernek színszerűbb átdolgozása csak kéziratban volt meg, Bürgeré 1783 óta nyomtatásban állott rendelkezésre. A Bürger-féle Macbeth-átdolgozás egy példánya még 1824-ben is megvolt a pesti színház könyvtárában.²

A Bürgernél talált anyag a következő volt:

A megnyitó jelenet az eredetinek meglehetősen szabad fordítása; túlozza a boszorkányok beszédének kisérteties hangját és közelebb igyekszik hozni a néphit boszorkányaihoz népies kifejezések hozzáadásával. Azután az eredetitől eltérően és a Fischer—Schröder-féle hagyományt követve nem Duncannak adatja hírül a csata lefolyását, — hisz Duncan

¹ Lásd fent.

² U. o.

meg sem jelenik az egész drámában — hanem egy sebesült katona mondja el egy királyi darabontnak. Ezt követi a boszorkányok második megjelenése s találkozásuk Banquo-val és Macduffal. Ehhez kapcsolódik Rosse híradása Macbethnek Cawdorra emeléséről. Az I. felvonás 4. jelenetében foglalt királyi szavakat itt abban a levélben találjuk, a melyet Rosse Macbethnek átad. Ezzel végkép elkerülte Duncan színrehozását. Erre megjelennek a boszorkányok ujjongó énekükkel (Bürger betoldása). Lady Macbeth első megjelenése már a második felvonás kezdőjelenete; ez beszélgetés férj és feleség között; ebbe sző bele egyes törmelékeket a Lady kihagyott monológjából. S ha előbb Duncan szavai levéllé lettek, most Macbeth levele válik szóbeli híradássá. Duncan fogadása helyett Banquo és Rosse beszélgetését halljuk a vár előtt; ebből értesülünk, hogy a király Malcolmot Cumberland herczegévé készül tenni. Most következik Macbeth monológja, a házastársak második megbeszélése. Banquo és Fleance, továbbá Banquo és Macbeth párbeszédei, melyekkel Shakespeare a második felvonást megnyitja, itt Banquo egyetlen nagy monológjává lesznek. Ehhez kapcsolódik Macbeth második monológja és a gyilkosság végrehajtása. Shakespeare humoros portásának illetlen beszédét, Schrödert követve, természetesen törli s egy jelentéktelen szolga nyit ajtót a dörömbölő Macduffnak. A gyilkosság felfedezése az eredetihez hiven folyik; csak a herczegek nem jelennek meg; Rosse híradásából tudjuk meg szökésüket. A felvonást a boszorkányok Bürger-betoldta tánczos ujjongása zárja be. A harmadik felvonást Banquo monológja nyitja meg. Ezt követi Macbeth és Banquo párbeszéde, a gyilkosok felbérése. Banquo meggyilkolása a színpalak mögé kerül. Macbeth és a Lady párbeszéde, a lakoma, Hekate (itt Hexenaltfrau) jelenetei az eredeti sorrendjében folynak, csak Lenox és a Lord (itt «Zwei Herren von Stande») párbeszéde kerül át a negyedik felvonásba, a barlangbeli jóslás utánra. Így Macduff pártütéséről előbb értesülünk Rosse (az eredetiben Lenox) jelentéséből. A negyedik felvonás folyása egyebekben az eredetinek megfelelő; csak az angol orvos jelenete marad el és Lady Macduff és fia párbeszéde rövidül lényegesen.

Az ötödik felvonást az eredetihez híven Lady Macbeth alvájása nyitja meg. Menteth, Caithness, Angus és Lenox jelenetének (V. 2.) kihagyásával rögtön értesülünk a Macbethnek hozott híradás útján, hogy Malcolm seregeivel Skócziában van. Itt tudjuk meg Menteth átpártolását is. Egy betoldott párbeszéd az orvos és komorna közt tudomásunkra hozza Lady Macbeth halálát egy kissé ifj. Stephaniera emlékeztető borzalmakkal fűszerezetten. A Birnam-erdő melletti események (V. 4.) Seyton jelentéséből jutnak csak tudomásunkra. Erre rögtön feltűnik a Macbethet kereső Macduff. Az ifjú Siwardot csak «ein englischer Officier»-nek nevezi; az ő halálát Macbeth és Macduff összecsapása és Macbeth halála követi. Macduff hosszú beszédet intéz a haldoklóhoz, Duncan meg felesége és gyermekei szelleméhez fordul, a kiket ime megbosszult. Macbeth a színpadon hal meg hosszú monológgal. Ebben a XVII. sz. angol átdolgozásait követi, különösen Davenantot, kitől a boszorkányjelenetek betoldására is indítékot kapott.¹

Ez nagy vonásokban Bürger szövege.² Ha ezzel a pesti átdolgozást összevetjük, rögtön felismerjük a színpad emberének keze munkáját az író művével szemben. Mindenekelőtt a jelenetezés más. Shakespearenél csak színek vannak, melyek a helylyel változnak; Bürger beosztása egészen önkényes és következetlen. A pesti átdolgozásban új személy felléptével új jelenet kezdődik.

Bürger változtatásainak nagy részében Schrödert követte s így a színpad követelő szava nyilatkozik ott is. Ennek az érdekeit szolgálja a személyzet számának csökkentése. Bürgernél hiányzik Duncan, Donalbain, Angus, Fleance, Siward, an english Doctor, an old Man, a Porter, Caithness, Menteth, Lenox. A pesti átdolgozásban ezenfelül nem szerepel Lady Macduff és fia sem. Ezek helyett azonban visszaállítja

¹ A. Köster i. m. 300. l.

² A következő kiadást használtam: Gottfried August Bürgers *Vermischte Schriften*. Dritter Teil. Göttingen, 1829. Bürger szövegének az eredetivel való pontos és részletes összevetését l. Czeke Marianne: *Kazinczy Ferencz Macbeth-fordítása Bürger után*. M. Sh.-T. X. 243—256. l.

Siward, Lenox, Kathness (sic) és Menthet (sic) alakjait. Az átdolgozásban szereplők tehát a következők:

Macbeth, Feldherr, hernach König von Schottland.

Banko, zweyter Feldherr des König Dunkans.

Malkolm, Dunkans Sohn und Kronprinz.

Makduf } schottische Grafen.
Rosse }

Lady Macbeth.

Siward, Feldherr der englischen Macht.

Kathness }
Menthet } edle Schotten.
Lenox }

Ein Trabant, Seyton, Macbeths Vertrauter, Ein Soldat, ein Arzt, ein Diener Macbeths, Kammerfrau der Lady, die Hexenkönigin, 3 Hexen, 8 Erscheinungen, ein geharnischter Mann, ein blutiges Kind, ein gekrönter Knabe, ein Mörder, englische und schottische Soldaten, Gefolge des Macbeths.

De ez a személyzetbővítés Bürgerrel szemben csak lát-szólagos. Mert egy személyt megtakarít azzal, hogy az ifjú Siward szerepét (Bürgernél «ein englischer Officier») Kathness-sal játszatja. A másik három: Siward, Menthet és Lenox pedig úgyszólván statiszta-szereppé lesz nála. Siward egész szerepe: «Sire! unser Heer ist nun um die Hälfte stärker, als wir Engelland verliessen. Es kommen stündlich neue Schaaren. Es scheint als ob sich keiner für einen Schotten erkennen wollte, der nicht unter ihren Fahnen gestanden.» (IV. 5.) és: «Sollte nicht, eh' wir uns ihm völlig anvertrauen, sein Vorgeben eine Probe aushalten?» (IV. 6.) Lenox egyszer azt mondja: «Es soll geschehen.» (IV. 5.) aztán pedig jelenti: «Makduf, der Than von Fife ist mit einigen Tausenden bey uns eingetroffen. Er verlangt Gehör.» Menthet pedig: «Gewiss, das ist sie.» és «Birnam's Wald» (IV. 5.). Még egy pár mondat mondanivalója volt, de ezt törli a súgókönyv. — Ilyen kis statiszta-szerepekre való színész volt elég. Ezekre többnyire az operaénekeseket osztották be. Így az első előadáskor Weinmüller, az ünnepelt bassista adta Siward, Girzik pedig Lenox szerepét. Később, mikor már nagy volt a karszemélyzet, kóristáknak adták ezeket a szerepeket. Csak első szerepekre volt nehéz színészt találni.

Siward, Kathness, Menthet, Lenox szerepeire pedig szükség volt Pesten. A katonai felvonulások voltak a közönség főgyönyörűsége; ezekhez hozzászoktatták az egykorú műsor legnépszerűbb darabjai, Minna von Barnhelm epigónjai, a katonadramák.¹

Személyzet-megtakarítás szempontjából volt szükség egyes szerepek eltolására. Fleance szavait (II. 1.) egy szolga, az öreg ember szavait a borzasztó éjszakáról Banquo mondja. Rosse és Seyton mindenese. Lenox szerepe a legjobb példa arra, hogy mint elosztogatták mondanivalóját annak ellenére, hogy neve a színlapon van. A II. felvonásban Banquo veszi át szerepét; a lakománál (III. 4.) Rosse helyettesíti; a Lorddal való jelenete (Sh. III. 6.) egészen elmarad; a Macduff pártütésére vonatkozó jelentést (IV. 4.) Seyton veszi át tőle. Így aztán szükség esetén statiszta is játszhatta ezt a szerepet.

A személyzet számának megszorítását a társaság kicsiny volta kívánta. A közönség szempontjából szükség volt a darab terjedelmének csökkentésére. Színváltozásokkal a csonkítatlan Macbeth előadása öt órát venne igénybe. A színelőadások átlagos tartama Pesten és Budán a XVIII. század végén az egykorú színlapok tanúsága szerint 2—2½ óra volt. Hamletet, Othellót és Lear királyt 7 órától ½10-ig, a Makranczos hölgyet Schink átdolgozásában 6-tól 8-ig, a Sok hűhó semmiértet Beck honosításában 7-től 9-ig. Macbeth és az operává alakított Vihar az egyedüliek Shakespeare darabjai közül, a melyeket 7-től 10-ig, tehát három óra hosszat játszottak.² Három óránál tovább nem lehetett a közönséget drámai előadással lekötni. Bürger pedig rövidítés helyett még megtoldotta Macbethet: két hosszú boszorkány-jelenetet tett az I. és II. felvonás végére; betoldott még egy jelenetet az orvos és komorna közt. (V. 3.) Ezeket a betoldásokat a mi átdolgozásunk mind híven átvette; pedig a boszorkányok jelenetei a zenei kíséret és énekes előadás

¹ V. ö. Kádár Jolán: *A budai és pesti német színészet története*. Német Philologiai Dolgozatok XII. Budapest, 1914. 50—52. l.

² L. a színlapokat a budapesti Egyetemi Könyvtárban. (Gd. ívr. 299.) Közölve M. Sh.-T. IX. i. h.

miatt nagy időt vettek igénybe. Ezeken kívül a mi átdolgozásunk meghagyja még Banquo és Fleance, Macbeth és Banquo Bürger-törölte jeleneteit (II. 4. és 5.), a Birnam-erdő mellett lejátszódó eseményeket megjelenítve adja, sőt el is vonultatja a közönség szemei előtt a zöld ággal ellátott sereget, a vándorló birnami erdőt (IV. 5. és 9.); egy külön pantomimikus jelenetet szentel Dunsinane ostromának. Az így igénybevett időt most már valahol meg kellett takarítani és így sok törlésre volt szükség. Törli hát Duncan megjelenését Invernessben, Banquo kedves, poétikus szavaival a várban tanyázó fecskékről és Lady Macbeth üdvözlő beszédét (Sh. I. 6. B. II. 2.).¹ Bizonyára kár e derült színezetű intermezzó elveszte, melyhez olyan hatásos kontraszt a következő, szenvedélytől izzó, sötét és véres eseménysor. De a cselekvény megértéséhez nem volt rá feltétlen szükség. Bürger nyomán marad el a portás jelenete; ez nagyon durvának tetszett. A színes jelenet helyett egy jelentéktelen szolgál jó a színre.

A rövidítésnek áldozatul esett a II. felvonás 3. színe is. Rosse és az öregember szavait a borzalmas éjről Bürger nyomán az előbbi jelenetbe szövi be, Banquo szájába adva az öregember szavait. Érezték e szavak jelentőségét, s növelték velük a borzalmak éjének sötét hangulatát. Még nagyobb kár a jelenet (Sh. II. 4.) második részének elhagyása. Csak az a pár szó marad meg, melyekből Malcolm és Donalbain futásáról értesülünk. De azok a sorok, melyek a főurak közt fejét felütő gyanunak és aggodalomnak olyan szüksézává, de remek kifejezői:

Well, may you see things well done there: adieu!
Lest our old robes sit easier than our new!

egészen hiányzanak. Így nem is értesülünk arról, hogy Macduff Sconeban nem jelenik meg. Bürgernél közvetve tudjuk meg később. Macduff élettel oly teli alakja sokat veszít ezzel a törléssel. Bürgert követi átdolgozásunk abban is, hogy

¹ A jelenetszámok mindig az átdolgozás jelenetszámai. Az eredeti idézett jelenetei elé Sh., a Bürger-féle átdolgozásból idézett jelenetek elé B. jelet tettem.

Banquo megöletését (Sh. III. 3.) a színfalak mögé viszi.¹ Ezzel is sok szín és mozgalom vész el. De önálló abban, hogy kihagyja Lenox és a Lord jelenetét (Sh. III. 6.). Lenox itt maró iróniájával jelzi a közhangulat felzudulását Macbeth ellen és ez remek fokozása a II. felvonás végjelenetének. Macduff meghívását és rövid elutasító válaszát a lakomajelenetben Macbeth szájába adott szavakból tudjuk meg.² Elmarad a Fife-i jelenet minden bájával és borzalmával együtt. Ez a szín, melynek nagy színpadi hatását már ifj. Stephanie is felismerte, csonkítva bár, de megvan Schröder-nél és Bürgernél is. De a feldolgozások egész csoportja tartotta mellőzhetőnek; így Fischer és még Schiller is. Tehát a közönség nem látta színről-színre Macbeth véres művét, hisz a színfalak mögött vérzett el Banquo, Lady Macduff és a kedves kis fiú. Malcolm és Macduff nagy párbeszédét törülte átdolgozónk. Helyébe betold két rövid jelenetet, melyek közül az elsőben menti magát Malcolm, hogy nem teszi próbára Macdufföt. Ime a betoldás:

Scena 6.

Vorige. Lenox.

LENOX: Makduf, der Than von Fife ist mit einigen Tausenden bey uns eingetroffen. Er verlangt Gehör.

MALKOLM: Lass ihn zu mir kommen! (*Lenox ab.*)

SIWARD: Sollte nicht, eh wir uns ihm völlig anvertrauen, sein Vorgeben eine Probe aushalten?

MALKOLM: Wohl und weise gesprochen, würdiger Held, leider machen die Umstände diese Vorsicht nöthig; aber bey Makduf bedarf es dieser nicht. Er war meines seeligen Vaters innigster Freund; selbst dein König empfahl mir diesen edlen Mann.

SIWARD (*ab.*)

Scena 7.

Vorige. Makduf.

MALKOLM: Seyd willkomen, Than von Fife! was ist euer Verlangen?

¹ Így tesz később Oechelhäuser is. Jozsa Savits: *Shakespeare und die Bühne des Dramas*. Bonn, 1917. 235. l.

² Ugyanezt a két jelenetet (II. 4. és III. 6.) hagyja el Dingelstedt is, kinél nincs is egyéb törlés. Savits i. m. 167. l. Ugyanígy tesz Tieck és Devrient is.

MAKDUF: Den Sohn meines ehemaligen Königs aufzusuchen. Pflicht und Ehre jagten mich hieher. Soll nicht jeder redliche Shotte die Hand an einer Arbeit biethen, die den Bau des allgemeinen Wohls befördert?

MALKOLM: Noch eh du hier angekommen bist, ist schon der ehrwürdige Siward mit 10000 tapfern Kriegeren bey uns eingetroffen. Möchte doch der Ausgang der Gerechtigkeit unserer Sache entsprechen!

MAKDUF: Wer kömmt hier?

A tényeknek micsoda száraz közlése ez, a konvenczió-
nalis szólásmódok formuláiba szorítva! Mi lett Macduffból,
ebből az egész és egyenes emberből, a kinek alakítása olyan
hálás feladat a tehetséges színész számára! Malcolm szinte
statiszta-szereppé zsugorodik össze az élettel teli Shake-
speare-i alak helyett. De a budai és pesti színtársulatnak
úgy sem volt annyi jellemszínésze, a hány élő embert Shake-
speare egy darabjában megteremtett. Így Malkolmot az első
pesti előadásnál Frasel játssza (1794. IV, 28.), kinek szerep-
köre: «Dumme Jungen und Liebhaber.»¹

Az ötödik felvonás harci jeleneteiből csak kettő maradt
el (Sh. V. 2. és V. 6.), míg Bürger hármát hagy el belőle.
(V. 2. V. 4. V. 6.) Bürgernek fontosabbak voltak a belső
történetek, a színpad emberének a katonai felvonulások és
mozgalmas harcok.

Nemesak egész színek elhagyásával, de apróbb törlések-
kel is rövidíti még Bürger szövegét is, a mely már úgy is sok-
kal rövidebb az eredetinel. Mindenütt az actio fontos neki
és nem a szó. Némelyik törlés az előadásmódra vet érdekes
világot. Így ez I. felvonás 4. jelenetében kihagyja Banquo-
nak a boszorkányokhoz intézett szavait:

«Denn all' auf ein Mal legt ihr eure Fingerstummel an die wel-
ken Lippen. Ihr solltet Weibsbilder seyn, machten eure Bärte mich
nicht irre.»²

Ugyanis a boszorkányok ábrázolói nem ragasztottak
szakállat; úgy látszik azért, hogy kikerüljék a naiv és gyer-

¹ Országos Levéltár. *Acta Theatralia*. 1797 szeptember 4-ről kelt kimutatás.

² Bürger szövegét idézem.

meteg közönségnél esetleg kelthető komikus hatást s elrontásák a jelenet borzalmas hangulatát.

Olykor azonban nagyon sajnáljuk az elveszett sorokat:

II. 5. Des Königs Gnade setzt ihn ganz ausser sich.

BANQUO: Neue Ehren sind, wie neue Kleider. Sie passen nicht eher, als bis sie etwas abgetragen sind.

U. o. Worte kühlen die Hitze der Tat nur zu sehr ab. Fort! Drei Schritte, so ist es gethan.

II. 7. Denn von diesem Augenblick an ist nichts Schätzbares mehr in der Sterblichkeit. Alles ist Puppenwerk. Ehre und Tugend sind todt. Der Wein des Lebens ist abgezogen, und der öde Keller kann nur noch mit Hefen prahlen.

IV. 8. Da sieht man keinen mehr lächeln, als den, der von nichts weiss. Seufzen, Aechzen und Schreien zerreist die Luft, ohne dass man darauf achtet. Jammer und Todes-Verzuckungen sieht man an wie neumodische Ohnmachten; und wenn eine Todtenglocke läutet, so fragt man kaum, wem es gilt! Das Leben rechtschaffener Leute ist schneller dahin, als der Blumenstrauss an ihrem Busen.

Jelentékeny rövidítéseket találunk még Macbethnek a gyilkosokkal való párbeszédében, a hol két gyilkos helyett csak egy szerepel.

De néha dicséernünk kell átdolgozónk jó ízlését, hogy Bürger szöszaporításai helyett az eredeti rövidebb alakjára tér. Csak a következő helyet idézem párhuzamosan, hol az orvos Macbethnek a Lady halálát jelenti:

Bürger V. 9.

MACBETH: Was gab's Doctor?

ARZT: Die Königin soll der Schlag gerührt haben, ja sie soll — todt seyn. Ich eile zu sehen, was hierbei noch zu helfen seyn möchte.

Pesti átdolgozás V. 4.

ARZT: Die Königin ist todt, gnädigster Herr.

Hogy a rövidebb jelentés mennyivel nemesebb, mennyivel hatásosabb, arra nem is kell szót vesztegetnem.

Épígy nyereségnek mondható, hogy elhagyja Macbeth hosszú haldoklási monológját, melyet Bürger Davenant mintájára betoldott.

A rövidítésben segítségére volt a cenzura is. Mert az átdolgozás meglévő szövegéből kihúzott részek cenzori töréseknek látszanak:

Dass kein prickeln (sic) zurückwallender Natur mein glückliches Vorhaben erschüttere und zwischen dieses und die Vollführung trette. Kommt an meine weiblichen Brüste ihr Mordgeister, saugt meine Milch aus. (II. 3.)

— oder mit ungeduldigem Harren mein Leben zu quälen. — Meine Geschäfte bey Tag zu vergessen und des Nachts im unruhigem (sic) Bette das sanfte warme Brüthen des Schlafes von mir abzuwälzen? — O allweise Vorsicht, dir seys gedankt, dass du mirs verborgen hast, ob unter dem Weg, den ich wandeln muss, Fussbreit ein unermesslicher, hohler Abgrund lauert oder tausend Klafter tief ein Goldgebirge ruht. (II. 4.)

— möchtest du gerne das, was dich als das höchste, höchste Glück des Lebens anlächelt und musst doch unter dem eigenem (sic) Verdammungs-Urtheil deiner Feigheit leben? muss auf: ich möchte es gern! gleich: ich wag es! nicht folgen? wie bey der armseligen Katze im Sprichwort, die gerne Fische fienge, müsste sie nur die Füße nicht nass machen! (II. 7.)

Ich bin einer, den die Hundestreiche der Welt so aufgehetzt haben, dass ich ihr zum Trotz alles unternehme. (III. 4.)

Das ist seine letzte Hoffnung; denn sobald sich nur eine Gelegenheit zeigt, davon zu kommen, verlässt ihn beydes, gross und klein; und keiner dient ihm mehr, als gezwungene Geschöpfe, die es nicht von Herzen thun. (IV. 5.)

Shakespeare színrehozásának egyik legfontosabb problémája a színváltozások számának csökkentése. Egyes jelenetek elhagyása a rövidítésen kívül ezt a célzt is szolgálta. A kitérült jelenetek egymagukban hét színváltozást jelentettek.¹ A színváltozások további csökkentése a jelenetek más csoportosításával volt elérhető.

Bürgernél már csak 17-et találunk Shakespeare 26 színváltozása helyett. De Bürger annyira nem gondol a színpadra, hogy olykor meg sem jelöli a helyet. Így a II. felvonás 1. jelenetében nincs helymegjelölés. Pedig egészen biztos, hogy nem folyt ugyanazon a helyen, mint az első

¹ I. 6. Before Macbeth's castle.

II. 4. Outside Macbeth's castle.

III. 3. A park near Macbeth's castle.

III. 6. Forres. The palace.

IV. 2. Fife. Macduff's castle.

V. 2. The country near Dunsinane.

V. 6. Dunsinane. Before the castle.

felvonás végjelenete. Csak ép feltehető, hogy a színhely szoba Invernessben. Az V. felvonás 2. jelenetének helymegjelölése: Macbeths Zimmer. Ezután már nem jelez színváltást végig; pedig lehetetlen, hogy az ezután következő csatajelenetek Macbeth szobájában játszódjanak le.

A mi átdolgozásunk elsősorban színpadi átalakítás és így különös gondja van a színhelyre. Ezért kezdődik a II. felvonás az eredeti I. felvonásának ötödik színével, hogy a felvonásközt színváltozásra használhassák. A szín most szoba Invernessben; ez megmarad a felvonás egész első felében. Mert a kastély előtti jelenet (Sh. I. 6.) kihagyása következtében a szín ugyanaz marad. Ezért nem követi Bürgert a II. felvonás 4. jelenetében; itt Bürger ugyanis Banquo és Fleance, továbbá Banquo és Macbeth párbeszédét (Sh. II. 1.) Banquo egyetlen monológjává olvasztja, melyben az álmából felriadó Banquo a nagyravágyás kísértéseit magától elutasítja. Így ennek a jelenetnek Banquo hálószobájában kell játszania; ismét színváltozás és ismét új díszlet, immár a negyedik ez új felvonásban. A mi átdolgozónk visszaállítja az eredeti párbeszédese alakját; mert mellőzni nem akarta. Úgy látszik, érezte nagyon jellemző voltát és ezt a kontraszthatást, melyet itt Banquo és Macbeth szembeállítása kelt, De így párbeszédese ugyanabban a szobában játszathatja, hol a felvonás első három jelenete folyt. Ezt a két jelenetet, melyekkel Shakespeare a felvonást kezdi, Lady Macbeth monológja és Macbeth első monológja közt intermezzónak használja.¹ Bürgernél a kastély előtti jelenet szolgálja ezt a célt és így ez nála Macbeth monológja és a házastársak második nagy párbeszéde közé kerül.

Ugyancsak színváltozás elkerülése miatt marad el, épúgy, mint Bürgernél is, az eredeti III. felvonás 2. színének eleje, melyben Lady Macbeth urát magához kéri. Itt is, ott is Lady Macbeth lép be urához a gyilkosokkal való jelenet után.² Nemkülönb a színváltozás megtakarítása miatt viszi

¹ Ugyanígy csinálja később Oechelhäuser is, de azt hiszi, hogy úttörő ebben.

² Ugyanígy jártak el később Dingelstedt és Oechelhäuser is.

át a III. felvonás utolsó boszorkányjelenetét a következő felvonás elejére. Hekate megjelenése és a boszorkányok jóslása ugyanazzal a diszlettel folyik a következő közvetítő megoldás folytán a Shakespearenél található «A heath» (Sh. III. 5.) és «A cavern» (Sh. IV. 1.) színhelymegjelölés közt. (Bürgernél is «Die Heide» (B. III. 8.) és «Ein dunkles Gewölbe» B. IV. 1.).

Actus 4. Scena 1. Finsterer Wald. In der Tiefe ein dunkles Gewölbe, mitten darin ein grosser Kessel auf dem Feuer, wobey sich die drey Hexen beschäftigen.

Így Hekate (itt Hexenkönigin) jelenetét a színpad elülső részén, a jóslást pedig hátrább játszhatták.¹

Ugyancsak a színváltozás megkimélése szempontjából játszik a IV. felvonás 2. fele egészen Skóciában. Ide iktatja be a Birnam-erdő mellett játszó jelenetet (IV. 5. Sh. V. 4.), melyet Bürger egészen elhagy. Itt a Birnam-erdő mellett és nem Angliában találkoznak már most Malcolm és Macduff és idejön Rosse is Macduff családjának kiirtásáról szóló híradásával (IV. 6—8.). Ez egészen a pesti átdolgozás sajátossága; talán ifj. Stephanietől kapta erre az indítékot, kinél ugyancsak Skóczia az egész darab színhelye.

Az V. felvonás első felét a Dunsinane belsejében játszó jelenetek alkotják, második felét a váron kívüli harcok. Ez az összes színrealkalmazóknak szokásos eljárása, Bürgeré is. Természetesen így a két cselekvény nem foly párhuzamosan a nézők szeme előtt s így nem is lehet az a hatása, mint Shakespearenél.

Így átdolgozónk az összes szokásos és megengedhető törléseket igénybeveszi, az összes szokásos és lehetséges jelenetsorportosításokhoz fordul a színváltozások elkerülése végett. Shakespeare 26 színváltozását 11-re korlátozza. Pedig az egyik színváltozásra Bürger betoldott boszorkány-jelenete miatt volt szükség, egyet pedig egy, a mi átdolgozónktól betoldott pantomimikus jelenet kívánt meg.

¹ Egyébként nagyon kézenfekvő eljárás. Így van Schillernél (Genée i. m. 299. l.), Dingelstedtnél (Savits i. m. 172. l.), legújabban Ludwig Webernél (Universal-Bibliothek 5078. sz.).

A függöny felgördülésekor a színpad erdőcskét (Kurzer Wald) mutatott s itt találkoztak dörgés és villámlás közt a boszorkányok. Tehát a Shakespeare megjelölte «A desert place» és a Bürger-féle «Freies Feld»-től egyaránt eltér. Pedig ez az eltérés még a szövegben is változást von maga után. A boszorkányok tudakolják egymástól a találkozás helyét:

Eschenburgnál: ¹

Wo ist der Ort?

Die Heide dort.

A pesti átdolgozásban:

Wo ist der Ort?

Das Wäldchen dort.

De a primitív színpadon legjobban alkalmazható az erdő-diszlet, mert az erdő-kulisszákkal lehet a színpalakat legegyszerűbben elfedni. Ez a jelenet a színpadnak csak elülső részét vette igénybe s a függönyt elől bocsátották le. Ugyanezen a színen folyt a darabont és sebesült katona találkozása a csata után (I. 2.). A boszorkányok második megjelenése (I. 3.) előtt most már felhúzták a függönyt és a szín nagyobb sötét erdőt ábrázolt (Finstreter Wald). Ez maradt most már a szín a felvonás végéig. Ugyanezt az erdőt használták a boszorkányok második Bürger-betoldta megjelenésénél (II. 15.), majd Hekate és a jóslás jeleneteinél is (IV. 1—4.). Csakhogy a IV. felvonásban más háttérrel alkalmaztak. (Finstreter Wald. In der Tiefe ein dunkles Gewölbe, mitten darin ein grosser Kessel auf dem Feuer.) A IV. felvonás 5. jelenetében, mely itt a Birnam-erdő mellett folyt le, (esetleg nyílt színváltozással) lebocsátották a kezdőjelenetben használt függönyt s a színhely ismét erdőcske. (Kurzer Wald.) A Dunsinane-i vár előtt játszó csatajelenetek (V. 13—17.) színhelye ismét erdő (Wald. Das Schloss Dunsinane). Itt ugyanazok a kulisszák voltak használhatók az előtérben; a hátsó részben felállították a vár diszletét és más háttérrel alkalmaztak. Tehát az összes szabadban játszó jelenetek diszlete erdő. A leltárban szerepel is a következő tétel: 30 baume (sic) zu *Macbeth*.² Barlangokból elég nagy

¹ Az első boszorkányjelenet kezdetére nézve nem Bürgert, hanem Eschenburgot vette alapul. L. lentebb.

² Színházi leltár 1799 aug. 25-ről. Budapest Székesfőváros Levéltára.

készletük volt. (2 Seiten Höhlen. 2 grosse und eine kleine Höhle.) S valószínűleg a Dunsinane-i várat is az a vár-díszlet ábrázolta, a mit a díszletjegyzék így jelöl: Die ganze neue Festung.

A zárt helyiségben játszó jelenetek még kevesebb gondot okoztak. A II. felvonás össze-vissza két zárt díszletet vesz igénybe (II. 1—7. Zimmer im Palaste des Macbeths. 8—14. Ein Saal mit Seitenkabinetten). A gyilkosságot követő jelenetsor színhelye nem Macbeth várának udvara, mint az eredetiben, hanem terem. Egy kissé furcsa ugyan, hogy Macduff a teremajtón kopogtat; de még mindig valószínűbb, mint Bürger színhelye; nála Macbeth szobájában történik minden. Ha végignézzük az idézett díszletjegyzéket, mindjárt megértjük a változtatás okát. Oly kevés díszletük volt a mai viszonyokhoz mérve, hogy egy dráma kedvéért nem készítettek várudvart ábrázoló díszletet. A III. felvonás elején esetleg ugyanezt a termet használhatták, mert itt nem is esik szó arról, hogy a szín Forres és nem Inverness. (Ein Saal in Macbeths Schloss.) Csak a két utolsó jelenet számára új a szín. (III. 6—7. Ein beleichteter (sic) Saal mit zubereiteter Tafel.) Még egy zárt díszletre volt szükség. Az V. felvonás helye a csatajelenetekig (V. 1—12.) előszoba a Dunsinane-i várban, míg aztán a 13. jelenetben ismét előkerül az erdő. Így a látszólagos 11 színváltozás voltaképp 9-re csökken; s ezt a 9 színváltozást 5, legfeljebb 6 díszlettel oldották meg.

Ilyen díszletszegénység mellett nem lehetett kihasználni a megfelelő környezetkinálta hangulatot s nem lehetett meg az összhang a jelenet tartalma és helye közt. Pedig mily remek képsorozatot adhat a modern színpad csak az első felvonásban: a pusztá fennsik, a zord csatatér, majd az Invernessi palota a fecskefészkekkel.

Ezek után paradoxnak látszik az az állításom, hogy Macbeth fő vonzóereje Pesten és Budán a látványosság volt. Az akkori közönség ízlése még egészen kezdetleges. Látni-vágyásának kielégítésére nem kellett stilszerű, pompás és változatos díszletek; a színpadtól nem követelt senki képszerűséget. A színpadi dörgés és villámlás elég volt arra,

hogy gyerekes örömmel töltse el a tömeget, mint ma a gyerekeket és a népet a görögtűz a feltámadási körmeneten. A változatos és stilszerű díszletek hiányát, melyet különben nem éreztek hiánynak, mert hisz nem voltak jobbhoz és többhöz szokva, efféle látványosságokkal pótolták. A szöveg tele van az ilyen olcsó hatásokra vonatkozó utasításokkal. A legjellemzőbb az első felvonást végző Bürger-féle boszorkány-jelenethez fűzött utasítás: Ein Felsen verwandelt sich in einen Wolkenwagen, die Hexen setzen ein und fahren durch die Luft. (I. 6.)

Erre az indítékot Bürger végsorai adták:

DRITTE HEXE: Hurtig, hurtig angespannt

Und das Fuhrwerk hergebannt.

ALLE: Drei Mal Hui! von Land und Meer

Bannt uns Ross und Wagen her.

Eine Wolk' ist die Karosse;

Donnerstürme sind die Rosse.

Hui, Hui, Hui! heran, heran!

Rollt uns auf den Burg-Altan.

A vérbeli színházi ember elhagyta a szavakat és actiot ad helyette. Nagyszámmal vannak a színi utasítások Hekate jelenetében:

Actus 4. Scena 1. Finsterer Wald. In der Tiefe ein dunkles Gewölbe mitten darin ein grosser Kessel auf dem Feuer, wobey sich die 3 Hexen beschäftigen. Unter gewaltigem Donner und Blitz öffnet sich die Erde und steigt aus derselben empor: Die Hexenköniginn. Die Königin schwingt ihren Stab durch die Luft. Es entsteht ein starker Akkord. Donner und Blitz.

Közbe ismét történetbe teszi át a szavakat:

Sehet was ich schuf! — (es erscheint in der Luft ein Wolkenwagen und ein blutiger Mond.) — Nur nieder Wagen der Rache — nur nieder — hört ihr das Sausen — blickt auf, was sehet ihr? — von diesem mit Blut gefärbten Mond hier fang ich blutige Tropfen Macbeths Hirn zu verwirren.

A jelenet végén ő is felhőszekéren távozik a légen át.

Az ilyenekhez megvoltak a kellékek, hisz ezek voltak az akkoriban divatba jövő bécsi tündérbohózatok fő vonzó esz-

közei. A díszletek jegyzékében szerepel «1 rother Mond» és «Felsen so sich in ein bett (sic) und Schiff verwandelt».¹ «1 grosser, 1 kleiner Kessel mit transparenten (sic) Feuer.»

Ezek a jelenetek a nézőket az annyira kedvelt tündéries vígjátékok világába ragadták; ugyanezt az apparátust, ugyanezt az elámitó látnivalót tarták eléjük. És mikor a boszorkányok elvágattak felhő-szekerükön és evvel a sok csodával még be sem teltek, újabb, más irányú látnivaló jött, hogy a nézőket gyönyörködtesse: felvonult mindaz a harczy zaj és színes egyenruha, fegyvercsillogás, zászlók, miket a katonai drámák, a tündéries darabok mellett a műsor legkedvesebb jelenségei nyújtottak. Erről az átdolgozó külön is gondoskodott két betoldott pantomimikus jelenetben.

IV. 9. Malkolms Kriegsheer marschirt über das Gebürge. Siward und Lenox führen es an. Jeder Soldat hat einen grünen Baum-Ast an der Lanze angebunden. Trommeln und Pfeifen wechseln mit dem Marsch der Hautboisten ab.

V. 13. Wald. Das Schloss Dunsinane. (sic) Man hört Sturmgelärme, sieht Pechkränze und Feuerflammen aufgestreckt. Malkolms Soldaten besteigen unter Trommel und Siegesgeschrey die Festung.

Az indítékot az első jelenetre ifj. Stephanietől kaphatta, kinél szintén szemünk előtt látja el magát a sereg zöld ágakkal s az utolsó jelenetben a vár termébe betörnek a lángok.²

Hogy valóban milyen gyönyörűsége telt az effélékben a közönségnek, azt egy 1813-ból való tudósítás igazolja. Ez ugyan már a Schiller-féle átdolgozás első előadásáról szól, de úgy látszik, ezt a pantomimikus jelenetet ép nagy kedveltsége miatt akkor is megtartották: «Die natürlichen Bäume, die den kommenden Birnams Wald vorstellten, waren herrlich anzusehen. Anfangs sah man vom Bergfluss bis zu

¹ Az effélékből nagy készletük volt; eine Felsen die sich in Tempel verwandelt; 1 Opfertisch zum verwandeln, 1 Sopha verwandelt sich in ein Schmidten; Felsenstück verwandelt sich in Altar; 2 Bäume so sich in Drachen verwandeln; 3 Gartenspalier verwandeln sich in Ungeheuer; ein Ambos verwandelt sich in ein Satir. L. id. díszletjegyzék.

² Ifj. Stephanie i. m. V. 1. és Letzter Auftritt.

den Suffiten nichts, als einen dicken Wald, endlich regten sich die Bäume und rollten dem Berge herab. Es war ganz das wunderbare Schauspiel eines wandelnden Waldes.»¹

A kihagyások így a színpaddal és közönséggel való megalkuvás miatt elég nagy arányokat öltenek. És bár Shakespeare minden szavaért kár, az átdolgozásoknál mégsem az a nagyobbik baj, ha elhagynak, hanem ha hozzátesznek. A színpadon mégis az actio a fő, a szó elvész. Minden szó ellenére az lesz a szerepből, mit a színész belőle alakít. Hogy Bürger hasonlatával éljek,² Shakespeare drámája kincsekkel oly teli szentély, melyből sok hiányozhatik a nélkül, hogy a hiányt észrevegnők. A míg annyit hagynak meg belőle, hogy meghagyják a Shakespeare-nyújtotta jellemalakítási lehetőségeket, az még mindig jó. Fájdalom, mint fentebb láttuk, a mi átdolgozónk Macduff és Malcolm alakját egészen jelentéktelenné zsugorította. Annyira még ma sem vagyunk, hogy színpadon a csonkítatlan Shakespearet láthassuk. De annyira legalább eljutottunk, hogy ne adjunk hozzá semmit, ne hamisítsuk meg, hogy ismét Bürger hasonlatát használjam: ne foltozzuk meg koldusrongyokkal Shakespeare biborpalástját.

A XVIII. század még nem volt ennyire. A mi *Macbeth*-átdolgozónk is bele-belejavít Shakespearebe. De a többi még tárgyalandó Shakespeare-átdolgozóhoz képest ő jár el legkegyeletesebben. Toldásai aránylag csekély mértékűek és igen kevésbé hamisítják meg a darabot. Ez könnyű is volt. Hisz *Macbeth* tragikus vége az egyetlen, melynek letompítása egy átdolgozónak sem jutott eszébe. Ez nem is ingerelt arra, hogy békéssé változtassák. Hisz a rosszak buknak el, a jók egy része diadalmaskodik. Mindez véletlenül egybevágott a XVIII. sz. moralizáló szellemével.

A betoldások nagyrésze diszletmegszabás (ezekkel már fentebb foglalkoztam) és színpadi utasítás. Bürgert ez a rész természetesen nem érdekelte. A mi szövegünk pontosan feltünteti, hogy hol jönnek be, hol mennek el és hol foglalnak

¹ *Allgemeine Theaterzeitung*. 1813. 353. 1.

² *Macbeth* fordításának előszavában.

helyet a szereplők. Pl. I. 4. Die 3 Hexen stehen vorne an der Bühne. II. 8. Geht in Dunkans Kabinett ab. Lady Macbeth kommt aus dem Seitenkabinette. Es pocht von der Mittelthüre. II. 9. Donner, Blitz und Windgeheule, nach einigen Minuten legt sich der Sturm, man hört Regen, der Morgen fängt an zu grauen. A határozatlan Kriegslärm helyett Trommelgetőne-t ír. A végjelenetben Macduff szavai után ez az utasítás: er kniet vor Malcolm und legt ihm seinen Schwert zu Füßen. Alle ebenso wie Makduff.

A betoldások egy része a kihagyott jelenetek nyomán támadt ür áthidalása. A fentebb már közölt két áthidaló jeleneten kívül (IV. 6—7.) a Lenox és Lord közti jelenet (Sh. III. 6.) pótlására való néhány mondat.

Shakespearet javítani csak két helyen akarja. Az egyik változtatás átvétel Bürgerből és nem lényeges. Ellenmondást vélvén felfedezni a következő két hely közt:

Sh. I. 7.

I have given suck and know
How tender' tis to love the babe that milks me

és Sh. IV. 3.

He has no children.

Bürgert követve az elsőt így mondja: Noch bin ich nicht Mutter, fühl' und begreif' es aber, wie gross die Liebe zum Säugling seyn müsse.

A két főszemély jellemére nézve követi a német átdolgozóknak az angol színpad gyakorlatából átvett felfogását: a gonosztettért főleg a nő felelős, Macbeth játékszer a túlvilági hatalmak kezében. A mi átdolgozónk második, leglényegesebb betoldása is ezt a czélt szolgálja. Igazságtalan-nak találja, hogy Banquo szellemét csak Macbeth lássa, a gonosz asszony pedig nem. A szellemjelenésben naivul csak Isten ujját látja, nem a felizgatott képzelet és gyötrő lelkiismeret művét. Nem gondolja meg, hogy Lady Macbeth nem is tud Banquo meggyilkolásáról. Banquo első megjelenése után csitítja és feddi urát, mint Shakespearenél; de mikor a szellemalak másodszer is felmerül Macbeth szeme előtt, ő is látja.

LADY (halb ohnmächtig): Weh mir! Auch ich sehe! (III. 7.)

Ennek következtében Macbeth szavai:

«Kann man denn so etwas wie eine Sommerwolke vorüberziehen lassen ...»

előbbre kerülnek, a szellem első megjelenése utánra, mikor a Lady a látomásnak még nem osztályosa. A Lady így nem marasztalja Rosset, a ki így szól a vendégekhöz:

Dass ist mehr als ein blosser Fieberanfall! Seht, auch die Königin ist ausser sich. Wir wollen fort, diese unnatürliche Krankheit könnte üble Folgen für uns haben, wenn wir länger verweilen. Lasst uns aufbrechen. Wir wünschen Seiner Majestät gute Nacht und bessere Gesundheit. Seht nur, sie hören und sehen uns nicht. (Der Geist verschwindet.) Seltsam! Seltsam! (Alle Gäste ab.) Lady (sich erholend): Komm folge mir, ich habe dem Schrecken ein Gebiss angelegt; thue ein gleiches, oder höre auf König zu seyn! (Ab.)

Erre Macbeth egyedül maradva, mint monológot mondja el Shakespearénél már előbb következő szavait:

Blut ist von jeher vergossen worden, sat.

Ez a betoldás egészen átdolgozónk invencziója. Legfeljebb Stephanie adhatott neki indítékot erre; nála az egész vendégsereg látja Banquo szellemét, a mint sebeit felfedi és Macbethre mutat.¹ Átdolgozónk sokkal finomabb tapintattal csak a Ladyvel láttatja még a szellemet bünei büntetésekép. Ismerte közönségét és talán tapasztalatból tudta, hogy ez a közönség kedvére való lesz, ha a gonosz asszonyt mentől jobban szenvedni látja. Talán ez is a tetszés egyik rugója volt.

A mi az átdolgozás stílusát és nyelvét illeti, mint már említettem, Bürgert vette alapul; ez volt a legkölteibb átdolgozás akkor. De nem követi teljesen. Sokszor tömörít, ismerve e tömörség fontosságát a színpadon.² Sokszor eltér Bürger kifejezéseitől, kerülve mindazt, a mi a közönségnél visszatetszést kelthetne, vagy a mi komikus hatású volna. A színház embere ismeri a tömeglelket. Tudja, hogy egy

¹ Stephanie i. m. II. 11.

² L. fent.

ember kaczaja egy szón tönkreteheti az egész drámát. Az eltérések jellegét illetőleg a következő párhuzamos helyet idézem:

Bürger II. 5.

Ha, ha! — Ist das ein Dolch *da vor mir*, der Griff gegen meine Hand? Her, dass ich dich packe! — Wie? Nicht? Und doch seh' ich dich immer! Verdammter *Spuk!* Bist du denn nicht für die Faust, was du für's Auge bist? Etwa nur ein Dolch der Phantasie, nur ein Dampf meines erhitzten Gehirns? — Bei Gott! So körperlich, als dieser, den ich hier zücke. — *Ha, ha!* Willst wohl gar mein Wegweiser seyn? *Recht so!* deines gleichen *gebrauchte* ich eben. — Entweder meine Augen, oder die übrigen Sinne haben mich zum Narren.

Pesti átdolgozás II. 8.

Ist das ein Dolch *was ich da sehe?* den Griff gegen meine Hand *gekehrt?* Her, dass ich dich packe! — Wie? Nicht? Und doch seh' ich dich immer! Verdammte *Zauberei!* Bist du denn nicht für die Faust, was du für's Auge bist? Etwa nur ein Dolch der Phantasie, nur ein Dampf meines erhitzten Gehirns? Bei Gott! So körperlich, als dieser, den ich hier zücke. — Willst wohl gar mein Wegweiser seyn? deines gleichen *brauche* ich eben. — Entweder meine Augen, oder die übrigen Sinne halten mich zum Narren.

Azt a czímlapon is megjelöli, hogy a boszorkányjelene-
teket Bürger fordítása szerint adja. De itt sem ragaszkodik
Bürger szövegéhez. A megnyitó jelenetben érdekesen konta-
minálja Eschenburg és Bürger szövegét.

Eschenburg.

- 1-TE HEXE: Wann kommen wir uns wieder entgegen,
In Donner, in Blitzen, oder in Regen?
2-TE HEXE: Wenn das Mordgetümmel vollbracht,
Wenn verlorn und gewonnen die Schlacht.
3-TE HEXE: Also noch vor Anbruch der Nacht,
1-TE HEXE: Wo der Ort?
2-TE HEXE: Die Haide dort.
3-TE HEXE: Dort kömmt dann auch Macbeth hin.
1-TE HEXE: Ich komm', ich komme: Grimalkin!
ALLE: Padok ruft... wir kommen gleich.
Schön ist hässlich, hässlich, schön;
Lasst uns durch Dampf und Nebel gehn.

Bürger.

- ERSTE HEXE: Na! sagt wo man sich wieder find't,
In Donner, Blitz, o'r Schlackerwind?

ZWEITE HEXE: Wann sich's ausgetummelt hat,
Wann die Krah am Aase kraht.

DRITE HEXE: Daumenbreit vor Eulenflug,
Treffen wir uns früh genug.

ERSTE HEXE: Und wo wandern wir zu Chor?

ZWEITE HEXE: Auf der Heid', am faulen Moor?

DRITE HEXE: Eia! da nick' ich Macbeth ein Grüsschen.
(wird innen gerufen.)

ERSTE HEXE: Ich komm', ich komme flugs, Graulieschen!
(wieder gerufen.)

ZWEITE HEXE: Unke ruft! Gedultchen! Flugs!

ALLE: Weiss in schwarz und schwarz in weiss;
Heiss in kalt und kalt in heiss!

Das kann wips! ein winzig Wort.

Husch! Durch Schlickerschlacke fort! (Ab.)

Pesti átdolgozás.

Eschenburg	{	1-TE: Wann kommen wir uns wieder entgegen?
		In Donner, Blitz oder Regen?
		2-TE: Wenn das Mordgetümmel ist vollbracht,
		Wenn gewonnen, oder verloren die Schlacht.
		3-TE: Also noch vor Anbruch der Nacht?
		1-TE: Wo ist der Ort?
Bürger	{	2-TE: Das Wäldchen dort.
		3-TE: Gut, dort nick ich dem Makbeth ein Grüsschen;
		Ich komme, ich komme.
		1-TE: ... ich auch, grua Lieschen.
		2-TE: Unke ruft schon, hurtig zum Chor.
		ALLE DREI HEXEN (in einem Kreise sich drehend und singend):
		Weiss in Schwarz und Schwarz in Weiss
		Heiss in Kalt und Kalt in Heiss
		Das kann wips! ein einzigs Wort,
		Husch! durch Schlickerschlacke fort!
		(Die Hexen verschwinden.)

A többi boszorkányjeleneten, még azokon is, a melyeket Bürger toldott be, simít és változtat, mindig aggodalommal kerülve a durvát és a komikust. Egészen eredeti Bürgertől és Eschenburgtól teljesen eltérő Hekate (itt Hexenkönigin) szavaiban, a melyeket ritmikus prózában fordít.

A darab sikerét mindenesetre a zenei kíséret biztosította legjobban. Ez régi hagyomány. Már az első angol átdolgozásban, Davenantéban, (1674.) kísérő zene szerepel a boszorkányok

jelenetei mellett.¹ Németországban I. G. K. Wernich Macbeth átdolgozásának berlini előadása volt az első (1778.), a melyet zenei kísérettel láttak el.² A zenét André karmester szerezte és művével nagy sikert aratott. Itt azonban csak zenei nyitány volt és a boszorkányjeleneteket csupán helyenkint kísérte zene. Hamburgi bemutatóján Stegmann zenéjével adják.³ Bürger átdolgozása, betoldott boszorkányjeleneteivel, még több tért adott a komponistának. Reichardt az ő boszorkányjeleneteihez «borzalmasan szép» zenét írt, Hekate szerepét tenorhang számára szánva. A zenei kíséretnek nagy sikere volt⁴ és általánossá vált a szokás a boszorkányjeleneteket zenei kísérettel ellátni. Így még 1825-ben is Spiker átdolgozását Berlinben Spohr zenéjével adták.⁵

A budai és pesti előadásokhoz Gallus Mederitsch, a helybeli karmester (1794-től 1796-ig) és a XVIII. század végének kedvelt komponistája, írt kísérő zenét.⁶

Legalább Hekate jelenetét illetőleg Bürgernek Macbeth átdolgozásában kifejtett óhajtása szerint járt el: a boszorkánykirálynő szavait nem énekli, hanem mint zenei recitativot szavalja zenei kísérettel. Gallus, úgy látszik, sikeresen aknáztta ki a zenei lehetőségeket. Egykorú kritikusa így ír róla: Makbeth. Die hierorts von Herrn Gallus eigends dazu verfertigte Musik darf sich wahrscheinlich an die erhabensten Meisterwerke der Tonkunst stellen, sie bestehet aus den auf das genaueste charakteristen (sic) Gesängen der 3 Hexen, einem ausdrucksvollen Melodram der Hexenköniginn und den Simphonien die im Zwischenakte Handlung, Situationen und Leidenschaft mit bewunderungswürdiger Kunst ausdrücken.⁷

¹ Köster i. h.

² Kurt Kanenhowen: I. G. K. Wernichs *Macbeth Bearbeitung*. Die erste Aufführung des Macbeth in Berlin 1778. Jahrbuch der deutsch. Sh.-Gesellschaft. LIV. 67. s k. l.

³ Litzmann i. m. 274. l.

⁴ Köster i. h.

⁵ Genée i. m. 315. l.

⁶ Wurzbach: *Biographisches Lexikon*. Wien, 1867. XII: 242. l. — Dr. Gustav Schilling: *Universal-Lexikon der Tonkunst*. IV. Band. Stuttgart, 1837. 623. l.

⁷ *Allgemeine deutsche Theaterzeitung*. Pressburg, 1798. 114. l.

A zene nagysikerű volt és bizonyára állandó értékű. Mikor 1813-ban Schiller átdolgozására térnek át, nem akarnak lemondani Gallus zenéjéről; a boszorkányjeleneteket a Bürger-féle szövegben tartják meg továbbra is a kísérő zene kedvéért, noha ezzel az előadás időtartama jóval megnövekedett. «Man wollte Gallus' schöne Musik nicht entbehren und die Chöre wurden beibehalten, ein Umstand, der das Stück sehr in die Länge dehnte.»¹ És méltatlankodva panaszkolja, hogy a boszorkányok szerepeit szokás szerint közepes énekesnőknek adták, mikor ezeket a nagy zenére és a drámában való mély misztikus jelentőségükre való tekintettel elsőrangú művésznőkkel kellene betölteni. Pesten 1824-ben még mindig Gallus zenéje járja s Bürger versei.² Budán 16 évi szünet után sem merült feledésbe Gallus zenéje és 1826-ban a boszorkányok éneküket még mindig Bürger szövege szerint zengik, mert ehhez készült a zenei kíséret. A zene még mindig hat, most, Rossini fénykorában is. «Die Ouverture, die Musik der Zwischenakte und der Gesang der Hexen waren von Herrn Gallus und verrieten eine in der Tondichtung erfahrene Feder» — írja az *Iris* bírálója.³ De ő már fájdalommal nélkülözi itt Schiller szövegét s jobban szeretné, ha mondják és nem éneklik ezt a részt; a zene és a rossz szöveg — úgymond — nagyon letompítják a borzalmas hatást és a boszorkányok a tündéri bohózatok hasonló alakjaivá süllyednek.

De a páratlan népszerűséget nemcsak a zene keltette; az átdolgozásnak is nagy érdeme volt benne. Belevitte Macbethet az akkori műsor legkedvesebb darabjainak légkörébe. A boszorkányjelenetek így, zenei kísérettel és látványossággal felszerelve, megadták azt a gyönyörűséget, a mi a tündéri bohózatokat olyan közelhozta a szívükhöz; a gyilkosság, Banquo megöletése, Macduff családjának kiirtása meghozták azt az idegborzongást, a mit az annyira kedvelt

¹ *Allgemeine Theaterzeitung*. Herausgegeben von Adolf Bäuerle. Wien, 1813. 353. l.

² L. az 1824 július 13-iki előadás színlapját a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Gd. ivr. 299.

³ *Iris*. 1826. II. 24. 100. l.

lovagdrámákban éreztek. A harczi jelenetek a katonai drámák fűszerével szolgáltak; a jó színvonalú zene az opera kedvelőinek is megadta a magukét. És Macbeth egymaga hosszabb életű volt, mint akármelyik a divatos műfajok képviselőiből és több előadást ért, mint legtöbbjük; mert megadta azt az olcsó gyönyörűséget, melyet ezek együttvéve s amellett még többet: tartalmat, psychológiát, érdekes mesét. És hozzá olyan érdekes mesét, melynek kifejlete megfelelt a kor szellemének: végén a jók diadalra jutnak s a gonoszok szemünk előtt pusztulnak el. Igaz, hogy jók is mennek tönkre, de ezek halála bölcsen a színpalak mögé kerül. Csak annyi tartalmat adott, mennyi épen kellett a közönségnek és olyan mártással, mely legjobban ízlett a tömegnek. Mindezt egyszerű, érthető prózában, melynek képekben való túltengését az érthetőség igényeihez fokozta le. És mégis — hála Bürger kezének — volt benne valami költői lüktetés, mi az ifj. Stephanie, Schikanederek és Henslerek darabjai fölé emelte. Volt valami benne szellemükből, de mégis több volt, mint ők.

Véleményemet egy külső bizonyítékkal is támogathatom. Mikor 1813-ban Lange vendégjátéka alkalmából Schiller átdolgozására térnek át, az *Allgemeine Theaterzeitung*¹ referense egyáltalában nem örül a változásnak. A közönség körében — mert ezen a kritikán érzik, hogy a közvélemény kifejezője — az a vélemény kap lábra, hogy a régi átdolgozás Shakespeare Macbethjének hű fordítása, Schilleré pedig szabad átdolgozás, mely az eredetit túlságosan kidolgozta és elnyújtotta.

Úgy látszik, annak a fogalomnak, melyet ők Shakespeare-ről alkottak, jobban megfelelt a régi átdolgozás, mint Schiller kissé epikusan széles stílusú fordítása és volt is valami kis igazuk. «Seine (t. i. Schillers) langen, nur zu fleissig ausgearbeiteten Scenen machen nicht immer den besten Effekt auf der Bühne, wo gedrängte Kürze und fließende Mannigfaltigkeit der Handlungen allein wirkt. In

¹ *Allgemeine Theaterzeitung*. Herausgegeben von Adolf Bäuerle. 1813. 353. l.

Schröders schlichter Übersetzung¹ scheint uns hat es daher für die Bühne mehr Gehalt als in Schillers etwas zu freier Übersetzung trotz ihrem schönen Wortstrom.» — Fején találja a szeget. Igen, átdolgozásunk a színpad szellemét és épen a XVIII. század színpadjának szellemét értette vagy érezte meg és itt van sikerének a kulcsa.

Ki lehetett a népszerű átdolgozás szerzője? A zenét Gallus karmester a helybeli színpadok számára írta. Ez valószínűvé teszi, hogy a színrehozás eszméjét ő pendítette meg s a zenéhez készült az átdolgozás; a szerző pedig a színtársulat tagjai közül való. De adatok híján annyira nem ismerjük a színtársulat akkori tagjait, hogy csak nevek számkra s nem emberek. Talán Girzik, a *Stephan der erste, König von Ungarn* (a melyet Katona József fordításra méltatott) és egyéb lovagdrámák még történeti színjátékok szerzője, operaszövegek szorgalmas átdolgozója, Lenox első alakítója Pesten? Lehet. Talán valamikor a szerencsés véletlen felszínre hoz erre vonatkozó adatot. Egyelőre határozottan állítani, nagyon is a levegőben lógó hypothesis volna.

Áttekintés.

Shakespeare.	Bürger.	Pesti átdolgozás.
I. 1. A desert place.	*I. 1. Freies Feld.	*I. 1. Kurzer Wald.
I. 2. A camp near Forres.	I. 2.	I. 2.
I. 3. A heath a) 1—88. sor.	*I. 3—4. Die Heide.	*I. 3—4. Finstrer Wald.
b) 89—153. sor.	I. 5.	I. 5.
I. 4., 15—21. és 28—34. sor.		
I. 4. Forres. The palace.	—	—
—	I. 6. (Betoldott boszorkányjelenet.)	I. 6.

² A bíráló Schrödernek tulajdonítja a régi átdolgozást. Schröder szövegét, melyet a hamburgi színház könyvtára kéziratban őriz, nem bírtam összehasonlításra megkapni, de annyit Köster i. m. részletes ismertetése alapján is megállapíthattam, hogy nem Schröder átdolgozása, mert a leglényegesebb pontokban eltér tőle. De mivel Pesten és Budán *Hamletet*, *Lear királyt*, *Othellot* Schröder szövege szerint játszották, minden prózai átdolgozást Schrödernek kezdtek tulajdonítani.

Shakespeare.

Bürger.

Pesti átdolgozás.

I. 5. Inverness. Macbeth's castle.	*II. 1. ?	*II. 1—3. Ein Zimmer im Palaste Macbeths.
I. 6. Before Macbeth's castle.	*II. 2. Ein Park vor Macbeths Schlosse.	—
(I. 7.)	(II. 3.)	(II. 6—7.)
II. 1. Inverness. Court of Macbeth's castle	—	—
a) 1—7. sor.	*II. 4. Ein anderes Zimmer in Macbeths Schlosse.	II. 4.
b) — 7—8. sor.	—	II. 5.
c) 10—30. sor.	*II. 3. Ein Vorsaal im Schlosse.	II. 6—7.
I. 7. Macbeth's castle.	—	—
II. 1. d) 33—54., 56—60. sor.	*II. 5. Macbeths Zimmer.	*II. 8. Ein Saal mit Seitenkabinetten.
II. 2. The same.	II. 6.	II. 9.
II. 3. The same	—	—
a) 21—131. sor.	—	—
II. 4. 1—7. és 10—11.	II. 7.	II. 10—13.
b) II. 3. 132—133. és 140—145. sor.	—	—
II. 4. 26—29. sor.	—	II. 14.
II. 4. Outside Macbeth's castle.	*II. 8. Eine wüste Gegend. (Betoldott boszorkány-jelenet.)	*II. 15. Wald.
II. 1. Forres. The palace.	*III. 1—4. Ein Saal auf Macbeths Schlosse.	*III. 1—4. Ein Saal in Macbeths Schloss.
II. 2. The palace.	III. 5.	III. 5.
II. 3. A park near the palace.	—	—
II. 4. Hall in the palace	*III. 6. Ein Staatssaal mit zubereiteter Tafel.	*III. 6—7. Ein beleuchteter Saal mit zubereiteter Tafel.
a) 2—121. sor.	III. 7.	—
b) 122—144. sor.	—	—
II. 5. A heath.	*III. 8. Die Heide.	*IV. 1. Finst'rer Wald. In der Tiefe ein dunkles Gewölbe.
II. 6. Forres. The palace.	*IV. 4. Ein Zimmer.	—
V. 1. A cavern. (III. 6.)	*IV. 1—3. Ein dunkles Gewölbe. (IV. 4.)	IV. 2—4. (—)
V. 2. Fife, Macduff's castle.	*IV. 5. Auf Macduffs Schlosse in Fife.	—
V. 4. Country near Birnam wood	—	*IV. 5. Kurzer Wald.
—	—	IV. 6—7.
V. 3. England. Before the king's palace.	*IV. 6. England. Im Schlossgarten.	IV. 8.
—	—	*IV. 9. Malkolms Kriegsheer marschirt über das Gebürge. (Önálló betoldás.)
V. 1. Dunsinane. Ante room in the castle.	*V. 1. Ein Vorzimmer auf Macbeths Schlosse.	V. 1—2. Ein Vorzimmer auf Macbeths Schloss.
V. 2. A country near Dunsinane.	—	—
V. 3. Dunsinane. A room in the castle.	*V. 2. Macbeths Zimmer.	V. 3—7.
V. 4.)	(—)	(IV. 5.)
—	V. 3. (Betoldott jelenet. Hirdetés a Lady haláláról)	V. 8.
V. 5. Dunsinane. Within the castle.	V. 4.	V. 9—12.
—	—	*V. 13. Wald. Das Schloss Dunsinane. (A vár ostroma Önálló betoldás.)
V. 6. Dunsinane. Before the castle.	—	—
V. 7. An other part of the field.	V. 5—9.	V. 14—17.
—	*Színváltás.	—

II. Schein und Wirklichkeit.¹

(*Twelfth Night or What you will.*)

A *Vízkereszt*-nek ez a lokalizált szabad átdolgozása a Shakespeare-átalakításoknak egy egész sajátos csoportjához, a bécsi átdolgozásokhoz vezet át. Bécsben volt Shakespeare drámáinak a külvárosi színpadok virágzó népies költészetével szabálytalanságuknál és népiességüknél fogva a legnagyobb rokonságuk és így legtöbb eleven erejük a színpadon és legtöbb barátjuk a közönség körében; de itt volt a francia tragédia-formának is a legtöbb lelkes híve a kritikában még akkor is, mikor ez a fajta Németországban már réges-régen kihalt.² Ezt a két ellentétes irányzatot akarják kielégíteni Shakespeare drámáinak bécsi átdolgozói és ez adja meg átalakításaiknak egészen sajátos jelleget. Itt hozzák meg a legnagyobb áldozatokat, itt teszik a legfursább engedményeket a mindenható kritikának, cenzurának és a közönség ízlésének egyaránt és mégis itt dolgozzák át legelőször és legtöbbször Shakespeare drámáit. Ezek az engedmények a tragédiákban a híres bécsi jó végek, a tragikum letompítása, könnyekben feloldása, az uralkodást átvevő Hamlet, az életben maradt Cordelia; a cselekmény egyszerűsítése, a gondolatvilág raczionalizálása, a magasan szárnyaló nyelv megnyesése s a látóhatár szűkítése az érzelmes családi dráma felé. Az eredmény ifj. Stephanie *Macbeth*-je, Heufeld *Hamlet*-je, úttörő, Schrödert inspiráló átdolgozások.

Shakespeare vígjátékainak az új színpad számára való megmentésére meg épen seholsem találkozunk annyi kísérettel a XVIII. sz. végén, mint Bécsben. Ebben a vidám városban volt a legkevésbé idegen e vígjátékoknak szélső és vaskos vígsága. De itt is kellettek engedmények: a közönségnek a lokalizálás, a kritikának a raczionalizálás és a

¹ Ein Lustspiel in 4 Aufzügen nach Shakespear. Von Matthäus Stegmayer. Kézirat Budapest Székesfőváros Levéltárában. 1178. sz.

² Alexander von Weilen: *Hamlet auf der deutschen Bühne bis zur Gegenwart*. Schriften der deutschen Shakespeare-Gesellschaft Band III. Berlin, 1908. 11. l. és Weber Arthur *Shakespeare és az osztrák irodalom*. M. Sh.-T. IX. 33. l.

szilaj kedv megbabolázása, a színpadnak a cselekvény egyszerűsítése, a cenzurának a kétértelmű szójátékok és szabados élczek törlése. Így lehetséges az, hogy a vígjátékok még többet szenvedtek az átdolgozó keze közt, mint a tragédiák. Ugyanis a tragédiák átdolgozói legalább némikép megímélték a Shakespeare-i dikciót. Ha ki is húzgálták a reflexiók hímes szárait, valami mégis megmaradt a Shakespeare-i szóból. Ha el is rajzolták a másolásnál Shakespeare alakjait, alapjellegük mégis megmaradt. A vígjátékok átdolgozói csak az életrevaló anyagot látták meg, a komikus helyzeteket használták fel. Azt, a mit Shakespeare is jórészt másoktól kapott és a minék ő is csak felismerte színpadi életerejét.

Az átdolgozóknak legkiválóbbjai bizonyos fejlődés eredményeképpen már megérzik az életet Shakespeare vígjátékainak alakjaiban; meglátják, hogy micsoda pompás szerepek vannak itt. Az előttem fekvő átdolgozás szerzője, Stegmayer Máté, még messze jár ettől. Elrontja a Shakespeare alakjait, átgyurja a többi külvárosi műsorvígjáték állandó komikus figuráinak képére. A pesti és budai német színházban használatos Shakespeare-átdolgozások között a Stegmayer-től származó két átdolgozás¹ egyedül áll abban, hogy csak a cselekvény körvonalait és a helyzeteket veszi át, de semmit sem az alakokat éltető szikrából; egyetlen abban, hogy nem érzi meg a Shakespeare-i szó értékét, nem ihleti meg a komoly részek költői varázsa és elvész benne a vígjelenetek szellemet szípkázó elevenesége.

Stegmayernek ezt az 1805-ből, illetve 1806-ból való két átdolgozását, (a *Schein und Wirklichkeit*ot 1805 okt. 19-én mutatja be a *Theater an der Wien*. A *Die Weiber in Wien* pedig 1806 július 26-án)² agyonhallgatják az összes német

¹ A másik *A Windsori víg nők* átdolgozása, *Die Weiber in Wien* cz. alatt l. alább.

² Chronologisches Verzeichniss aller Schauspiele ... welche seit dem Monath April 1794 bis wieder dahin 1807. ... sowohl in den k. k. Hoftheatern als auch in den k. k. privil. Schauspielhäusern vormahls auf der Wieden nun auf der Wien und in der Leopoldstadt aufgeführt worden sind. Wien, 1807. 108. és 110. lap.

Shakespeare-átdolgozásokkal foglalkozó munkák. Genée¹ nem említi s azóta sem szóltak róla. Pedig Bécsen, és Pest-Budán kívül másutt is előadták. Így a *Schein und Wirklichkeit* színrekerült Drezdában, Lipszében és Teplitzben is.² Nyomatásban egyik darab sem jelent meg. Annak sincs nyoma, hogy a két átdolgozás szövege másutt is megmaradt volna. Pedig ez a két darab nagyon érdekes példája annak, hogy hogyan ömlött át Shakespeare drámáiba a bécsi népszínpadok öröksége. A közízlés fejlődésének nagyon érdekes forrásai.

Stegmayert (1771—1820.) a bécsiek kis Lope de Vegának nevezték és termékenysége miatt meg is érdemli ezt a nevet. Pályafutását Magyarországon kezdte Kunz győri társulatánál és ezzel a csapattal Nagyszombatban, majd Temesvárott vándorszínészkedett. Innen Seipp társulatához ment és vele maradt Nagyszebenben, Pozsonyban és Hainburgban is. Seipp a magyarországi Shakespeare-kultusz egyik első apostola, *Lear király* átdolgozója, Jago és Falstaff kiváló alakítója.³ Ő irányíthatta Stegmayer figyelmét Shakespeare-re. Stegmayer ezután Bécsbe megy. Működésének javarésze (1796—1800., 1806—1820.) a wieneni színháznál folyik le. Mint színházi költő, azaz inkább szindarabgyártó, mindenkor a pillanatnyi divathoz, a közönség kívánságaihoz alkalmazkodott. Több mint félszáz drámájában a színpadi hatást keltő eszközök jó ismerőjének látszik. Sok bohózatot, lovagdrámát, operát, tündéries vígjátékot írt. Főgondja a látványosság volt. Egy darabja sem bukott meg, annyira ismerte a közönségét. Legnagyobb sikerét a *Rochus Pumpernickel* cz. darabjával érte el, melyben új komikus-típust juttatott dialra; ez nagy sikerrel járta be az összes német színpadokat, nem vévén ki Goethe weimari színházát sem.⁴

¹ Genée: *Geschichte der Shakespeareschen Dramen in Deutschland*. Leipzig, 1870.

² R. Gerické: *Shakespeare-Aufführungen in Leipzig und Dresden 1778—1817*. Jahrbuch der deutsch. Sh.-Gesellschaft. XII. 220. l.

³ V. ö. M. Sh.-T. IX. 72. l.

⁴ Nagl—Zeidler: *Deutsch-Oesterreichische Literaturgeschichte*. II. 1. 495. és 504. l. Wurzbach i. m. 37. k. 327—330. l. Höfler a

Mindezekből azt hinnők, hogy csak napi sikerekre utazott. De nem. *Hermann Germaniens Retter* cz. darabja (1814.), melyet a sebesült harczosok javára adott ki és más komoly drámai kísérletei arra vallanak, hogy írói babérokra is áhitozott. Ezt mutatják Shakespeare-átdolgozásai is. Itt nemcsak a közönség kegyére pályázik, hanem a kritika elismerésére is. A helyett, hogy a vígjátékok vígságát még szabadabbá tenné, hogy pl. a *Windsori víg nők*-ben felbukkanó mesés elemet még mesésebbre fokozná a népszínpadok szelleme szerint: inkább egyszerűsít és a polgári dráma irodalmi műfajához közeledik. Csak az, hogy Shakespeare darabjának keretébe a bécsi népszínpad komikus figuráit illeszti, vall a wieneni színház színészére.

A *Schein und Wirklichkeit* czím Iffland darabjaira emlékeztet és a darab tartalmához simul, a vele összefüggésben nem levő eredeti czím helyett. A változtatások arányára nézve némi fogalmat ad már a személyzet jegyzéke is:

Der Fürst (Orsino)	
Edmund, Graf von Lindenstein	} Zwillinge
Charlotte, seine Schwester	
Gräfin Wellenburg (Olivia)	} (Sebastian, Viola)
Baron Klingen, ihr Oheim (Sir Toby Belch)	
Graf Fittenbach (Sir Andrew Aguecheek)	
Baron Blondheim, Kammerrath des Fürsten.	
Quelling, Schiffskapitain (Antonio)	
Moser, Kaufmann (A Sea Captain, friend to Viola)	
Rummer, Kammerlakey des Fürsten	
Pierre, Kammerdiener des Grafen Fittenbach	
Marie, Kammermädchen	} Der Gräfin Wellenburg
Grundmann, Haushofmeister	
Ein Komisar mit Wache. — Ein Matrose — Matrosen.	

Valentine és Curio alakját összevonva, egész más jellegű alakká alakította Blondheim Kammerrat személyében. Ez az

Rochus Pumpernickel új kiadásának előszavában. Reclam-Bibliothek 4336. sz. Ezek a források a nevet Stegmeyernek írják. A források más része (Castle Raimund kiadásának előszavában, O. Rommel stb.) Stegmeyert ír. Én ezt az írásmódot tartottam meg, mert így találtam a nevet a súgókönyvek czímlapján és az egykorú könyvtári jegyzékekben.

alak már jelzi, hogy hova jutottunk Shakespeare mesevilágából: a polgári drámák birodalmába, a hol az emberek már az állam és társadalom iránti kötelességekkel születnek. Ez a XVIII. sz. végi bürokratikus világ tükörképe, hol csak úgy nyüzsögnek a Kammeratok, Hofratok és egyéb hivatalnokok. Így van ez az *Emilia Galotti* óta a polgári dráma összes képviselőinél, Schrödernél, Ifflandnál, Kotzebuenál és számtalan követőjüknél.¹

Elmarad a vidám tréfaüző, Mária is. Szerepel ugyan egy Marie nevű szobalány, de szerepe csak pár szó. Semmi köze sincsen Malvolio fnrfangos megréfalójához. Nem szerepel Fabio és a bolond sem; az átdolgozó nem fordít gondot Olivia házának vidám és zajos életére. Csak a főcselekményre van gondja.

A darab nagyobb része foly le a fejedelmi palotában, mint az eredetiben. Ez a palota pedig nem Illyria fejedelmének mesés laka; ez fejedelmi iroda kanczellárokkal és aktákkal. Egy előszobai beszélgetésből tudjuk meg, hogy a fejedelem reménytelenül szerelmes Wellenburg gróf szép özvegyébe; arról is hallunk, hogy kedves apródja Lindenstein gróf, kire a fejedelmi kegyekért mindenki irigykedik. De Lindenstein és Moser kereskedő beszélgetéséből értesülünk, hogy a kedves apród voltakép lány; testvéri szeretettől indítatva elkísérte bátyját a tengeri háborúba, hajótörést szenvedtek, bátyja elpusztult, ő Mosernél, atyja hajdani cselédjénél keresett menedéket. Meglátta a fejedelmet, szerelemre lobbant iránta s férfiruhában akart környezetébe jutni. Moser most közbenjárását kéri. Eszközölje ki Charlotte — t. i. ez a vélt Lindenstein gróf igazi neve — hogy Moser Quelling nevű barátja engedélyt kapjon a városba jöhetésre; ezt ugyanis kitiltották a város területéről, mert mellőztetésén érzett keserűségében az ellenséghez szegődve harczolt. A fejedelem értesül, hogy szolgáját Wellenburg grófné, gyászát vevén ürügyül, nem bocsátotta be magához. Most Charlotteot küldi szerelmi követül, mert nem hiszi, hogy a grófné Charlotte vonzó egyéniségének ellent tudjon állni. Wellenburg grófné nagybátyja,

¹ Eloesser: *Das bürgerliche Drama*. Berlin, 1898.

Klingen báró, már választott férjet huga számára: régi barátjának fiát, Fittenbach grófot; ő maga ugyan még sohasé látta a vőlegényjelöltet, de most várja megérkezését. A grófné nem zárkózik el nagybátyja óhajtása elől, ha a kérő megnyeri az ő tetszését is. Először atyja kívánságára választott férjet, most szerelmi frigyre vágyik. Azonban első látásra beleszeret a fejedelem követébe. Gyűrűt küld utána udvarmesterével, a bolondos Grundmannal. De Grundmannt Klingen feltartóztatja útjában és a kikötőbe viszi Fittenbach gróf fogadására. Itt Grundmann meglátja Lindenstein Edmund grófot, a ki életmentőjével ép most szállt partra; a nagy hasonlóság miatt azt hívén, hogy ő a fejedelem apródja, neki adja a gyűrűt. A gróf ugyan egy szót sem ért a dologból, de megtudván, hogy a gyűrű szép és fiatal nőtől van, elfogadja azzal, hogy majd maga viszi vissza. Ezalatt Klingen megtalálta Fittenbachot, de az nem egészen kedve szerint való. Francziával kevert beszédű piperkőcz. A fejedelem még egyszer követségbe küldi Charlotteot. Klingen ezalatt megtudta a gyűrű-históriát és most már ráveszi Fittenbachot, hogy kötelessége szerint hívja ki párbajra vetélytársát. Charlotte megretten, annál is inkább, mert Pierre, az inas, Klingen biztatására nagy hősnek festi Fittenbachot. Pedig az még jobban fél, mint Charlotte és csak Klingen unszolására ránt kardot. Ekkor jön Quelling; Charlotteot Edmunddal tévesztvén össze, védelmére kel. A komisszáriusok elfogják. Kéri Charlottétól pénzét. Charlotte odaadja a saját erszényét, de a neki kölcsönadott pénzről nem akar tudni. Erre Quelling a tárczát a hálátlanságról szóló átkok között visszadobja. Charlotte zavartan távozik. Fittenbach fogadkozik, hogy csak kerüljön elő, majd összeapritja ő. Ekkor jön Edmund a gyűrűvel. Klingen Charlottétal tévesztvén össze, sértésekkel halmozza, mire Edmund kardot ránt. A grófnő közbeveti magát. Edmund szerelmet vall neki. Még aznap megesküsznek titokban. A fejedelem személyesen akar még egy utolsó próbát tenni. Charlotte kíséretében megjelenik a grófnénál. A grófné azt hiszi, hogy ura van a fejedelem mellett; a legjobbnak ez egyenes utat tartja és bevallja, hogy megesküdött Lindensteinnal. A fejedelem felháborodik

ez álnok hálátlanságon és bár Charlotte mindent tagad, elfogatja. Ekkor érkezik meg Edmund. A fejedelem a saját apródjának vélve, sértő szavakkal illeti. Edmund nem ismeri a fejedelmet és kardot fog rá. Most megjelenik a deus ex machina Moser személyében. Általános kimagyarázkodás. Látják a közeledő Charlotteot; erre a fejedelem kéri Edmundot és a grófnét, hogy bujjanak el a bokorba. Ő maga szerelmet kezd érezni a nemes leány iránt. A darab vége jó színpadi rutinierre vall.

FÜRST: 'An dieses Herz, Muster deines Geschlechts — ewig, ewig bist du mein; o! lasse mich eine dieser Thränen wegküssen, die andere weine der Freude, deinen geretteten Bruder zu umarmen. (Er winkt.)

Ein und der Schauspielerin, welche diese beyde Rollen spielt, in Gestalt und Kleidung ganz ähnliches Mädchen tritt als Edmund an der Gräfin Arm bis in die Hälfte der Bühne vor.)

CHARLOTTE (eilt ihm mit offenen Armen entgegen): Gott er ist mein Bruder! (Umarmung.)

(Der Fürst zieht sich ebenfalls zurück zur Gruppe — man hört auf der Bühne Trompeten und Pauken erschallen).

Az érzelmes családi dráma szabályai szerint ezzel az à la Greuze csoportozattal a darabnak vége lenne. De a bécsi külvárosi színpadon a pointet mindig a komikus alak, a Kasperl vagy Thaddädl adja meg. Itt Grundmann jó jelenti, hogy a Klingentől az esküvő tiszteletére rendezett lovagi játék megkezdődött.

(Vorige. Grundmann im Harnisch mit Helm, Schild und Lanze kommt ganz in Vordergrund.)

GRUNDMANN: Das Turnier ist bereit! (lässt vor Schrecken Schild und Lanze fallen) Gott! sey bey uns! — der Herr Graf hat sich zufälligerweise duplirt!

(Die Cortine fällt schnell.)

Shakespeare mesevilágát tehát egy kis XVIII. sz.-i fejedelmi udvar képe váltja fel, a hogy ez a polgári drámák nagy részében az *Emilie Galotti* óta kísértett. Mindent jól megértetnek, gondosan motiválnak — külsőleg. A mi a mesevilágban lehetséges volt, mennyire non sens most már ebben az újkori környezetben, a min semmiféle motiválás

nem segít! Oliviából özvegy lesz, nehogy megütközzünk szabad viselkedésén és jobban megértsük gyászát, a mely itt különben igazán csak ürügy. Charlotteot nem valami kósza ötlet, hanem szerelme viszi az áruhásdira. Ebben és a komikus mellékselekmény elhagyásában egyezik a darab legrégibb német átdolgozásával.¹

A fejedelem nem emlékeztet az érzelmes Orsinora. Ez a XVIII. századbéli polgári drámák egy válfájának, a «Fürstliche Familiengemälde»-nek fejedelemalakja. Olyasforma, mint a Möller: *Sophie, oder Der gerechte Fürst*, Brandes: *Der Landesvater*, Iffland: *Der Eichenkranz*, v. Ziegler: *Der Lorbeerkranz oder Macht der Gesetze* című loyális drámáiban megjelent, melyeket Pesten és Budán a «Gotterhalte» eléneklése mellett játszottak a császár nevenapján. Ez a fejedelem szenved ugyan a szerelemtől, de a földolog számára alattvalóinak a jóléte. A következő szavakkal fordul Blondheim tanácsoshoz (I. 7.):

Herr Kammerrath! ich lege Ihnen noch einmal strenge Untersuchung ans Herz, warum die Sentenz des Processes den Parteien nicht bereits notificiert wurde, es betrifft (sic) das Glück einer ganzen redlichen Familie — ich will dem Schneckengang des gewöhnlichen Schlendrians ernstlichen Einhalt gethan wissen — jede Stunde, die durch Lauigkeit vernachlässigt wird, ist Diebstahl an dem Wohl meiner Unterthanen, ist Hochverrath an mir, denn es entzieht mir die Liebe meines Volkes.

A halálra ítélt aktája is átvándorol az *Emilia Galotti*-ből, csakhogy itt irgalmasabb elintézésre talál. A fejedelem megkegyelmez a 76 éves gyilkosnak, hisz az már gyermek. (II. 10.) Charlottet is hasonlóan altruisztikus eszmék hevitik. A számára annyira nehéz küldetést a grófnéhez csak azért vállalja, hogy megszerezze a fejedelem nyugalját, a melytől ezek boldogsága függ. Olivia is nemeslelkű, segíti szegény nagybátyját. A darab különben hemzseg az efféle közhelyektől: «Was kümmert mich der Stand — ich ehre den Menschen.» (II. 4.) Ezekkel úgy látszik az eszmei tartalmat akarta megadni.

¹ *Tugend und Liebesstreit*. 1677. Genée i. m. 185. l.

Ilyesformán a komoly poétikus rész a felvilágosodás közhelyeinek szócsöve, másrészt Charlotte monológjaiban a szentimentalizmus terméke. Vigjátéki színezetét annál is inkább elveszti, mert a komikus mellékeselekmény, Malvolio megtréfálása, elmarad. Az így elveszett komikumot valahogy pótolni akarja. A komikus alakokat karrikaturákkal helyettesíti. Tóbiásra ugyancsak nem igen lehet ráismerni Klingen báróban. Jóindulatú öreg úr, a középkor nagy rajongója; szeret kissé poharazni, de távol van a Tóbiás korhelységétől. Beszédébe állandóan történeti anekdotákat kever. Ezekből Stegmayernek nagy készlete volt, hiszen egész sereg lovagdráma szerzője. (*Albrecht der Streitbare, Landgraf von Thüringen, Friedrich mit der gebissenen Wange, Bertha von Werdenberg, Harald der Kronenräuber, Die Ritter des Eisenbundes.*) Jellemzése ezzel azonban ki is merül. A grófnő lakodalmát is lovagi játékokkal akarja megünnepelni. (IV. 16.)

«Ich habe bereits in der grössten Geschwindigkeit alle Festlichkeiten veranstaltet u. komme deshalb hierher zu melden, dass ich beynahe schon fertig bin; — ganz nach meinem Geschmacke, nach der Sitte unserer Väter; Banket und Turnier wie bei der Hochzeit des Herzogs Karl von Burgund mit Margarethen von England und zum Schluss ein Tanz in voller Rüstung, wie ihn Albrecht von Leiningen bey der Vermählung des Königs Johann von Dänemark produzirte.»

Az indítékot ennek az alaknak a rajzához nem is Tóbiás adta, hanem talán a *The merry wives of Windsor* fogadásának egy pár szólásmódja.

Sir Andrew megfelelőjének, gróf Fittenbachnak megrajzolásához is a *Windsori víg nők* Doctor Caiusa adhatta az ötletet a maga francziával kevert beszédjével. De a részletek rajzában a bécsi népszínpad hagyományára támaszkodott. A külföldieskedő típusa a bécsi bohózatok kedves alakja; s a külföldieskedő képzetével összeforrott a piperkőczé. Ez az alak, a melynek őse Holberg Jean de Franceja, a mi Kényesinknek és Szélházyknak rokona, már rég czéltáblája a bécsiek gúnyjának.¹ Herr von Tinderl, Gewey *Die Modesitten*

¹ R. Fürst: *Raimunds Vorgänger. Schriften der Gesellschaft für Theatergeschichte.* Bd. X. Berlin, 1907. XXV. 1.

czimű drámájában, Stegmayernek ép a legjobb alakítása volt. Fittenbach báró a német multat barbár kornak tartja és nem akarja meghallgatni Klingen históriai anekdotáit. Vele van az elmaradhatatlan francia inas, Pierre, a ki skatulyákat hord utána pomádékkal és illatszerekkel. Finomkodó és gyáva, nem akar kiállni párbajra, de az ellenfél távozása után szájhösködik. Elbizakodott és a nagyobb elegancia kedvéért beszédjét állandóan francia szavakkal keveri. (III. 15.)

«Viens donc Pierre, mein ganzes Ajustement ist durch die heftige Bewegung derangirt — au revoir ma chère comtesse — in einer Stunde will ich Sie überzeugen, dass ich gewohnt sey, nicht mit dem Degen, sondern par élégance et mon esprit weibliche Herzen zu erobern.»

A rettenetes helyesírással írott francia részeket úgy látszik a színészek és a közönség hiányos nyelvtudására való tekintettel egészen kihúzták a súgókönyvből.

Itt azután ismét felhasznál egy motivumot a *Windsori víg nők*-ből; ott Mistress Quickly érti félre William Page és Sir Hugh Evans latin szavait, itt pedig Grundmann a Fittenbach és Pierre francia kifejezéseit forgatja ki. Bár az efféle szófacsarás a bécsi népszínpad legősibb öröke.¹

Grundmann esik legtávolabbra mintájától, Malvoliótól. Őrajta érzik meg legjobban a népszínpadi eredet; ő az állandó komikus alaknak, Kasperlnek egy változata, a ki Stegmayer műveiben a legkülömbözőbb változatokban (így Idas und Marpissa cz. romantikus operájában görög kosztümben, mint Jolkos kertész) elmaradhatatlanul szerepel. Ez az ostoba, haszonleső, gyáva és konfidens szolga típusa. Humorára jellemző, hogy mikor Charlotte nem akar a gyűrűről tudni, azt mondja: biztosan zálogba csapta. Mikor Edmund a gyűrűvel jön, felkiált: ni, már kiváltotta. (III. 6. és III. 16.)

A darabban az ikerpár csak az utolsó jelenetben találkozik, mikor is az egyiknek néma szerepe van. Így a két

¹ V. ö. Castle: *Ferdinand Raimund Sämtliche Werke*. Leipzig, Hesse XXII—XXIII. 1.

szerepet egyetlen színésznő játszhatta. (Nálunk Katzianerné, Drezdában Schirmerné.) Ez is a valószínűségekre való tekintettel történt, mert a színházak nem tudnak két különböző alakítóval megtévesztő hasonlóságot elérni. Ezzel Stegmayer egy hosszú életű bécsi hagyománynak vetette meg alapját. Deinhardstein átdolgozása átvette tőle több vonással együtt ezt a fogást is *Viola* cz. átalakításában,¹ mely később az összes német színpadokra s a budai és pesti német színházakba is átkerült a Burgtheaterből. Ez az első magyar fordítás alapja is.²

Maga a *Schein und Wirklichkeit* nálunk nem volt hosszúéletű. Csupán 1811-ben került színre háromszor.

III. Die Weiber in Wien.³

(*The merry Wives of Windsor.*)

Az előbbi átdolgozásban Stegmayer egy bécsi tradíciónak az alapját vetette meg; most meg ép ő követ egy régi bécsi hagyományt. A legrégibb bécsi Shakespeare-átdolgozás éppen a *Windsori víg nők* lokalizálása Pelzeltől.⁴ A darab vaskos humora és kicsapongó vígsága erős rokonságban voltak a népszínpadok bohózatainak jellegével.

A féltékeny Mr. Ford, Pelzelnél Herr von Cadena, és a személyzet jegyzéke szerint magyar nemzetiségű. Page és Pagené Herr und Frau von Lohenstein néven szerepelnek, Falstaff Chevalier von Ranzenhoven. A fogadóst itt Lena helyettesíti, a hietzingi korcsmárosné, kit végül Ranzenhoven feleségül vesz. Egészen hiányzik az Anna Page személye köré csoportosuló mellékcelekmény. Az asszonyok beérik két megleckéztetéssel és elmarad a legburleszkebb tréfa: a női ruhába öltöztetett Falstaff elpáholása. A darab felváltva

¹ Genée i. m. 323—24. l.

² Bayer József: *Sh. drámái hazánkban*. 1909. II. 183. l.

³ Ein Lustspiel in vier Aufzügen nach Shakespear von Matthäus Stegmayer k. k. Hofschauspieler; 4° 117 számozatlan lap. Kéziratos sűgőkönyv. Budapest székesfőváros levéltára 583. sz.

⁴ *Die lustigen Weiber an der Wienn*. Ein Lustspiel in 5 Aufzügen. V. ö. Genée i. m. 221. l.

Penzingben és Hietzingben játszik, az utolsó felvonás pedig éjféltor a schönbrunni kert megetti hegyen. A darab végén Ranzenhoven és Lena egybekelnek, Cadena 6000 és Lohenstein 4000 tallért ad nekik kölcsön. Ranzenhoven új életet kezd, szőlőt termel és bort mér, szóval tisztességes emberre lesz.

Ebből az így alakult bécsi hagyományból Stegmayer megtartotta a lokalizálást: mint a cím is mutatja, a cselekvény színhelye Bécs. Mint Pelzel, ő is egyszerűsíti a cselekvényt, elhagyva Falstaff második megtréfálását brentfordi banya képében. De azért már sokkal többet ölel fel Shakespeare anyagából. Megvan itt a mellékcselekmény, Annának és kőrőinek története; fel is vonulnak az ezzel kapcsolatos komikus alakok, bár egészen másjellegű marionettekké merevedve. Megtartotta a tanulságos véget is. Ez feltétlenül kellett a XVIII. századnak a drámáról vallott felfogása szerint az irodalmi igényű darabhoz; kellett továbbá a cenzura számára, hogy a sikamlós részleteket ellensúlyozza. Így tanulságos darabbá lesz a legvidámabb komédia. A megjavult Falstaff számukra nem volt oly lélektani lehetetlenség, mint nekünk ma. A kor drámája aprópénzre váltotta fel Rousseau elméletét az emberi alaptermészet jóságáról és a legcsodálatosabb megtérések közkeletű drámai motivumok. A lokalizálást már a személyzet jegyzéke is feltűnteti:

Bergmann, Kaufmann (Ford)
 Klemmer, Seifensieder (Page)
 Sophie, Bergmanns } Gattin und Schwestern (Mistress Ford)
 Christine, Klemmers } (Mistress Page)
 Therese, Klemmers Schwester (Anne Page)
 Herr von Schönthal (Falstaff)
 Thadäus Bundemann, quiescierter Ökonomierath (Dr Cajus)
 Lips Bügelfeld, Amtmannssohn (Slender)
 Wilhelm Schmidt, Buchhalter in einer Handlung (Fenton)
 Thomas Greif, Gastwirt (Host of the Garter Inn)
 Frau Wagner, Fourierswittwe (Mistress Quickly)
 Lieschen, Stubenmädchen bei Bergmann
 Heinrich, Schönthals Bedienter
 Zwei Träger
 Masken. Volk.

Die Handlung spielt in Wien, beginnt Vormittags und endiget Abends.

Pelzellel ellentétben igen helyes tapintattal visszatér az eredeti polgári miliőhöz. Három évtized van a két átdolgozás között.¹ Ezalatt a polgári dráma uralma a bécsi színpadokon is megszilárdult s ennek stílusa és terminológiája szabja meg a darab jellegét. Pontosan megrajzolt polgári világ tárul itt elénk.

Az első felvonás színe közös szoba egy fogadóban; jobbra Schöndhal (Falstaff), balra Bundemann (Dr Cajus) szobája. Thomas, a vendéglős, Schöndhal inasától, Heinrich-től kéri ura tartozásait; ő szeretetükről és barátságukról biztosítja és ígéretekkel fizet. De urát már ő is sürgeti, hogy mi lesz bérével. Schöndhal azzal kecsegteti, hogy már van új pénzforrása. Bundemann ugyanis, a kitől kölcsönt kért, ez esetben igen használható jó tanácsosul fizette ki, hogy valami polgári szerelemmel (bürgerliche amour) segítsen magán. Egyszerre két asszonynyal is fog viszonyt kezdeni, Bergmann kereskedő és Klemmer szappanos feleségével. Heinrich lesz a postillon d'amour. Heinrich azonban megúnta már az ingyen szolgálást; annak lesz segítségére, a ki jobban fizet. Erre a pénzszerzésre alkalmá is akad rögtön. Bundemann megvallja neki, hogy Thereset, Klemmer testvérét szereti; de bátyja már választott neki vőlegényt Lips Bögelfeld személyében, a ki egy gazdag hivatalnok fia és nagy fajankó. Bundemann most már Heinrich segítségét kéri ebben az ügyben és biztatóul már előre borraivalót ad neki. Schöndhal ezalatt megírta a szerelmes leveleket s Heinrich elviszi őket Bergmannénak és Klemmernének. Sophie, Bergmann felesége, nem örül valami nagyon a szerelmes levélnek, férje ép az előbb rendezett neki nagy féltékenységi jelenetet. Nem csoda, ha nem ad borraivalót. Heinrich bosszúból elárulja Bergmannak, hogy felesége szerelmes levelet kapott Schöndhaltól. Ez a féltékeny férjet egész önkívületbe hozza. Sógora, Klemmer, azonban csak nevet rajta. Eközben a két asszony már megállapította, hogy a kettejük szerelmes levele szószerint egyezik és bosszút esküsznek. Frau Wagnert küldik Schönd-

¹ A *Die Weiber in Wien* bemutatója a *Theater an der Wien*-ben 1806. július 26. 1. fent.

thalhoz, hogy hívja szerelmi találkára; Bergmann pedig Reichmann hamburgi kereskedőnek adva ki magát, meg akarja tudni a tényállást Schönthaltól. Nagy összeget ígér Schönthaltak, ha viszonyt kezd Sophieval, hogy vége legyen megközelíthetetlenességének. Így megtudja Schönthaltól a találka idejét. Az asszonyok pedig már nagyban forralják a boszútervet. Rosszkor jó ép Lips Bügefeld, Teréznek Klemmerkiszemelte vőlegénye. Ő azért akarja ezt a bárgyú kamaszt Terézzel összeházasítani, hogy neki legyen min mulatnia. Felesége azonban Bundemannt szánta Teréznek. De ennek ez se kell, mert fél, hogy agyongyötri jó tanácsaival. Ő Schmidtet szereti, a derék könyvelőt. Az asszonyok nagynehezen eltávolítják Lipset. Jó is, mert jön Schönthalt. De jön nyomában a féltékeny férj is. Az asszonyok előre kiszelt tervük szerint ládába csomagolják és kivitetik. Thomas levelet kap, hogy egy láda tiltott árú fog hozzá érkezni, további intézkedésig rejtse el. Bundemann azt tanácsolja, hogy dobják az egész ládát a vízbe. Erre Schönthalt közderűtségre kiugrik a ládából. A féltékeny férj azonban nem talált senkit. Hogy feleségét megengesztelje, álarczosbált rendez estére. Sophie azt hívhatja meg, a kit akar. Reichmann képében ismét meglátogatja Schönthalt, kitől megtudja az egész ládahistóriát s fültanuja lesz annak, hogy Frau Wagner követségbe jön feleségétől. Mindakét asszony szökni akar Bergmannal. Christine török nő lesz, Sophie horvát nő. Schönthalt jőjjön velencei kosztümben. Együtt szöknek majd s hármásban élnek. A levelet Bergmann 500 K-ért megveszi Schönthaltól és megmutatja sógorának. Erre azt is elragadja a féltékenységek dühe. Krisztina kétélű fegyvernek használja az álarczosbált. Nemcsak Schönthalt akarja megtréfálni, de kedves tervét is ki akarja vinni, Therese és Bundemann házasságát. Therese pásztorfiú lesz, Bundemann denevér és így álarczosan megszökteti a lányt. Klemmer túl akar járni a felesége eszén; azt ajánlja Theresének, hogy öltözzék denevérek, Lips meg pásztorfiúnak, szökjenek Lips apjához s ott csapjanak lakzit. Bergmann és Klemmer egy lugasból lesik feleségeiket és felforr a vérük, mikor Schönthalt velük látják. Schönthalt meg akarja csókolni az asszo-

nyokat, Bergmann nem tudván túrtóztatni magát, kirohan. Erre a nők leveszik álarczukat és kiderül, hogy Schönthal karján Frau Wagner van és Lieschen, Sophie szobalánya. Az asszonyok előjönnek a háttérből. Bergmann kigyógyul féltékenységből. Klemmer nagyot nevet a történeteken. Therese ennyi jókedvet látva, bátyja beleegyezését kéri Schmidt-tel való házasságához és ezt meg is kapja. Ekkor érkeznek vissza felháborodva Bundemann és Lips Bügelfeld, a kik egymást szöktették meg; de csak derűtséget aratnak. Bergmann szavai fejezik be a darabot:

Bleiben sie noch — was Reichmann versprach — wird Bergmann halten — ich rangire sie, trachten sie ein nützlicher Bürger des Staates zu werden. (Zu Sophie und Christine.) Euch Weiber — was kann ich euch sagen — euch bringe ich trotz der Beschämung meinen aufrichtigen Dank. — O möchten doch mit mir alle Männer lernen: dass es gefährlich und schändlich sey — ein Weib durch falschen Argwohn zu kränken.

A darab nem a népszinpadokon divatozó sablon szerint készült; irodalmi igényei voltak. Ezért volt szükséges a tanulás és Shakespeare sokrétű meséjének megnyirbálása. Ez az utóbbi tette lehetővé az időegység megtartását. Hiányzik belőle Falstaff elpáholása a brentfordi boszorka képében; ez kissé igen vaskosnak látszott, vagy tán inkább valószínűtlennek. Hiányzik továbbá Sir Hugh Evans, a ki különben mint pap, a cenzura miatt sem jelenhetett meg a szinpadon; nincs meg párbaja Dr. Cajussal, William Page latin leczkéjét sem halljuk. Falstaffot nem veszi körül a vidám gazficzkók hada, nincs itt Bardolf, Nym, Pistol, sem az apród, Robin. És a kik megmaradtak is, milyen mások! Az örökké igazat, örökké elevent, a hús és vérből való alakokat, divatos marionettek váltják fel, megszemélyesített szólásmódok, vagy szokások és tulajdonságok, a kezdő vígjáték sablónja szerint. Falstaff vidám hadából egy vígjátéki átlag-szolga, a borraivalót leső Heinrich lett. A térdszalaghoz czimzett kocsmá tulajdonosa, Sh. egyik legegényibb alakja, egészen jelentéktelenné fakul. Bundemann alig tart valami rokonságot Dr. Cajussal. Ő is afféle szabadon járkáló csendes örült, mint Klingen a *Schein u. Wirklichkeit*-ban. Egy rö-

eszméje van: mindenkinek és mindig jó tanácsot ad. Zsebében nagy ívre írva hordja a jó tanácsok listáját. Egyébként nincs semmiféle tulajdonsága. Lips Bögelfeld a városba került falusi suhancz karrikaturaszerűen kidolgozott alakja. Komikusan etikettes, de mindennek ellenére rögtön enni kér, noha reggelire öt csésze kávé, hat pár kolbászt és egy egész lepényt evett meg. Gyámoltalan, eltéved a városban és sír. Terézt azonmódon meg akarja csókolni. De ennek az alaknak megfestésében volt leginkább segítségére a bécsi népszínmű hagyománya. A felsorolt pár vonásból könnyű ráismerni Stranitzkynak, az első Hanswurstnak hagyományára. Lips végső elemzésben Hanswurst, a falánk és ostoba Bécsbe tévedt salzburgi paraszt. Az eipeldau-i koma is adott az alakjához vonásokat. A bécsi népszínmű állandóan visszatérő kedves alakja ez, a Hanswurst hagyományából és Molière *Monsieur Pourceaugnac*-jának továbbfejlődéséből táplálkozva nőtt ki. Ezzel az alakkal találkozunk Steinsberg nálunk is oly népszerű *Hans Dachel*-jében, melyet éppen Stegmayer keltett új életre 1809-ben megjelent *Rochus Pumpernickel* cz. páratlan sikerű zenés bohózatában.¹ Ennek a *Rochus Pumpernickel*-nek az első vázlata Lips Bögelfeld, Shakespeare *Slenderjé*től is kapott egy-két vonást: ő is örökösen az apjára hivatkozik és minden jobban érdekli, mint menyasszonya. Ezt különben nem is titkolja, mert bárgyún egyenes: «zu einem Bräutigam wollen Sie und mein Herr Papa mich machen.» Így Shakespeare is adott valamit e bohózati alak kifejlődéséhez. Érdekes, hogy hogyan ömlött be Shakespeare drámájába a bécsi népszínpad hagyománya és hogyan teremt itt, élettelen bábok közt, melyekkel ezen kívül a szerző Shakespeare meséjét teletűzdelte, élő komikus figurát.

Aránylag a legkevesebbet Falstaff vesztett, bár Schöndal sokkal visszataszítóbb, mint mintája, a testes lovag. Nincs

¹ Nagl—Zeidler i. m. II. 1. 504. l. Höfler i. m. 8—9. l. Ennek a típusnak kifejlődésére és rokonságára a peleskei nótárius alakjával v. ö. Gragger Róbert: *Irodalomtörténeti forrástanulmányok. Irod.-tört. Közlemények.* 1914.

meg benne semmi Falstaff kedves bohémságából, hogy aljaságát enyhítse. Frau Hurtig sem Shakespeare mézesszavú kerítőnöje, sokkal polgárabb és erényesebb valami, de sokkal élettelenebb is. A derék, józan Pageból valóságos szörny lett itt. Állandóan, kizárólag és mindenben nevet, valóságos fakutya. Ez még elviselhető, de abban a bizarr ötletben, hogy valaki édes testvérét egy félkegyelmű fajankóhoz kényszerítse, hogy legyen kin nevetnie, igazán tótágast áll minden belső valószínűség.

Mert a belső valószínűséggel édeskeveset törődik a szerző, ki olyan kinosan igyekezett mindent külsőleg megokolni. E külső valószínűség kedvéért elillan az a gondtalan vidámság, mely Shakespeare drámáját körülengi és kinos pontosságú megokolások merevítik meg a cselekvényt. Megtudjuk, hogy Bergmann hosszú útról tért haza és felesége e távolléte alatt ismerkedett meg Schönthallal. Mindez azért van, hogy ne csodálkozzunk, hogy Schönthall nem ismeri Bergmann-t. A szennyekosárból láda lesz, hogy a szobában állhasson. Elvész persze Falstaff drasztikus, de valóban szemléletes elbeszélése útjáról a szennyekosárban. Ezért marad ki a brentfordi banya epizódja. Ezért lesz Anne Pageból Klemmer testvére, nehogy vénítse az anyját. A Herne fája körüli tréfa helyébe a sokkal valószínűbb álarczobál kerül. Ezzel aztán vége annak a hangulatnak is, mely Shakespeare darabjának a végén előmlött: a Szentivánéji álom tündérvilágának ez a kedves visszfénye eloszlott. A mesevilág helyett feltűnik a XVIII. századbeli Bécs. Helyi elem még sincs sok benne; mindössze annyi, hogy Lips Bügelfeld a menyasszonya helyett inkább a várost akarja látni:

Ich freue mich die Grenadiere an der Burgwache und den Stephansturm wieder einmal in der Nähe zu sehen. (II. 15.)

De a levegője egészen a lokális bohózaté. Valami szerencsétlen középút a polgári dráma és a lokális komédia közt; ebből a környezet és a tanulság, abból egynehány, a *commedia dell' arte* módján jellemzett típus van meg benne.

Nálunk nem nagy a népszerűsége és 1811 június 12-iki

bemutatója után¹ még ez évben mindössze két előadást ér, hogy 1817-ig letűnjék a műsorról. Ekkor tesznek vele ismét sikertelen kísérletet (február 6-án), de az átalakítás szelleme divatját múlta már. A közizlés fejlődésének bizonyítéka az a rövid tudósítás, mely Bäuerle színházi ujságjában erről az előadásról megjelent:

Heiliger Shakespear hättest du geahndet, dass dein *Merry wifes* (sic) of *Windsor* zur Be- oder eigentlich Ver-
arbeitung in solche Hände kommen dürften, du hättest sie wohl ungeschrieben gelassen. Herr Zöllner Sohn that auch heute das Beste bei dieser traurigen Sache, auch gehört der Kaufmann Bergmann (Ford) zu den besseren Leistungen des Herrn Rousseau.²

Ezzel a darab bevégezte pályafutását Pesten. Hogy a sugókönyvre miként került a más kézzel írott 1831-es évszám, nem tudom. Talán ekkor előadási tervvel kapcsolatban készült az újabb másolat? Pesten nem adták többé. Talán a budai közönségnek tálalták fel újra mint újdonságot? A budai színház műsorára nézve 1827-től fogva zsebkönyvek hijján a szórványos hírlapi tudósításokra vagyunk utalva s így nem adható e kérdésre biztos felelet.

¹ Az első előadás színlapját l. M. Sh.-T. IX. 108. l.

² *Allgemeine Theaterzeitung*. 1817. 144. l.

SHAKESPEARE SZONETTJEIBŐL.

Fordította FERENCZI ZOLTÁN.

A M. Sh.-T. IX. kötetében, (1916. 252—261. l.) közöltük a szonettek közül az I—XXVI., a X. kötetében a XXVII—LXXIV. számúakat. (1917. 221—237. l.) Most adjuk folytatásul a szonettek első csoportját tevő 1—126. szonettből a LXXV—CXXVI. számúakat s ezekkel az egész első csoportot. Ezek dr. Furnivall beosztása szerint a következő alcsoportokra oszthatók: 75—77. szonett. A költő versei egyhangúaknak tűnhetnek föl állandósága miatt s mert mindig ugyanegy tárgyról szólnak. Annak haszna, hogy mért vegyen barátja igénybe tükröt, órát és egyzőkönyvet. (87.) — 78—87. szonett: Egy költő versenytársáról szól. A 81-ik szonett különállónak látszik. — 88—94. szonett: Barátja elidegenedett tőle vagy legalább is Shakespeare azt hiszi. A 94-ikben a költő azt a gondolatát fejezi ki, hogy barátját rossz társaság megromtotta. — 95—96. szonett: Shakespeare határozottabb módon korholja és inti barátját. — 97—99. szonett: Ezeket Shakespeare valószínűleg azért írta, hogy újra megnyerje barátja szeretetét, de látható siker nélkül. — 100—126. szonett: Legjobban úgy nézhetők, mint egy összefüggő költemény, írva arra, hogy a költő bizonyos hosszabb elválás után kibékült barátjával. A költő azt állítja, hogy barátja iránti szeretete nagyobb, mint előbb volt; magára veszi belső viszonyuk megszakítása miatt a hibát; beszél egy szégyenletes tetről, mi miatt szenvedett; védi magát a hűtlenség vádjá ellen. A 126-ik az *Ajánlás* (Envoi) s befejezi a szonettek első sorozatát.

LXXV. Elmémnek az vagy épp, mi táp a létnek,
Vagy mint a földnek tavasz zápora;
S én nyugtodért oly nagy tusában élek,
Minőt fősvényben támaszt birtoka:
Most büszke, kincsemmel, majd reszketek,
Hogy zsákmány lesz rabló agg kor kezében;
Most jobbnak tartván, lennem csak veled,
Majd jobbnak, hogy világ is lássa élvem:
Olykor gyönyörben úszom, látva téged,
És majd egy pillantásért sorvadok;
Nem bírva s nem sovárgva semmi élvet,
Csak mit kell tőled kapnom vagy kapok.
Így éh gyötör, majd túlbőségbe' minden,
Vagy mindent falhatok vagy semmi sincsen.

LXXVI. Uj pompától mért így megfosztva versem?
 Mért oly kevés az új s friss változat?
 A korral mért nem csálnak félre engem
 Uj írásmód, sok gyártott fordulat?
 Mért írok én csak mindig egy irányba'
 S adok eszmémre ismert öltözéket,
 Hogy mindenik szó majd nevem kiáltja,
 Jelül, hol termettek s honnan jövének?
 Oh nézd, csak rólad írok folyvást, drága hívem,
 Szerelmem s csak te vagytok tárgyaim,
 Így legjobb részem: ó szók váltva díszben,
 S mit adtam, azt adom csak újra im:
 Mert mint a nap új s régi is naponta,
 Szerelmem is, mit mondott, újra mondja.

LXXVII. Szépséged mint megy el, tükröd mutatja,
 Órád, mint vesztesz drága perczeket;
 Ez üres könyv lesz elméd lenyomatja,
 S e könyvből venned ezt a tant lehet:
 A sok redő, tükrőtől hűn mutatva,
 Eszedbe hozza nyílt sírok sorát;
 Órád árnyék-mozgással oktat arra,
 Idő mint siklik öröklétbe át.
 Nézd: mit nem bír megőrzeni emléked,
 Bízd e lapokra s észre azt veszed:
 E sarjakban, mik agyadból jövének,
 Uj ismerősöket lel szellemed.
 Hányszor tekintsz ez alkotásaidra,
 Hasznát veszed s ez könyved gazdagítja.

LXVIII. Idéztelek Múzsámként oly gyakorta,
 S oly mértékben segített tollamat,
 Hogy minden idegen toll eltanulta,
 S ontják sok versök védelmed alatt.
 Szemed, mely zengő dalra bírt némákat,
 S ügyetlenség is tőle föntre szállt,
 Növelte tollát mester-szárnyalásnak,
 S kettős fenséggel ékíté a báj.
 De tartsd legtöbbre mégis alkotásom,
 Mert erőm mind tiéd s tőled eredt:
 Mások művében javítsz csak irányon,
 S ékes bájjal a tudást díszited:
 De az egész művészet vagy te nékem,
 S nagy művészet lesz így zord nyerseségem.

LXXIX. Segélyed míg csak én vevém igénybe,
 Kedves hatásod csak versemben élt;
 De most költsésem bája végit érte,
 S beteg Múzsám helyet mással cserélt.
 Édes hivem, e tárgy, mi kedves lényed,
 Tudom, joggal vár művészből kezet;
 Mégis mit költöd rólad csak beszélhet,
 Tőled rabolja s azzal is fizet.
 Erénnyel díszít és csak tetteidből
 Lopá e szót; ad szépséget neked,
 S arczodról vette; nem ruházhat ő föl
 Más díszszel, csak mi benned létezett.
 Mit rólad mond, hát ne köszönd, neked
 Mivel adós, azt mind te fizeted.

LXXX. Mily csüggedést, ah, érzek rólad zengve,
 Tudván: föbb szellem kapta föl neved,
 S rászórja, mi dicsőt csak tud, nevedre,
 Bénítani nyelvem, zengvén híredet.
 De mert becsed, mint oceánnak árja,
 S elbír szerény és legbüszkébb vitorlát,
 Merész sajkám, bár attól messzi hátra,
 Hullámidon mer mégis tenni próbát.
 Engem habon tart legkisebb segélyed,
 Míg ő legmélyebb mélyiden evez;
 Ha roncs leszek, kis sajka, mitsem érek,
 De benne nagy hajó s értéke vesz.
 Ha boldogul ő, én meg tönkre mentem,
 Mi legfájóbb: szerelmem volt a vesztém.

LXXXI. Akár síriratod megírni élek,
 Akár túlélsz, ha porlok föld alatt;
 Ki nem írhatja már halál emléked,
 Bár fönt belőlem semmisem marad.
 Neved mostantól örök hírre jut,
 Bár holtan elfelednek végleg engem:
 Nekem a föld csak köz-sírt adni tud,
 Míg léssz temetve te ember-szemekben.
 Gyöngéd versem lesz sírköved, a melyet
 Olvasni fog, mely még nem él, a szem;
 S zengik, ki voltál, eljövendő nyelvek,
 Mikor, ki most él, mind halott leszen.
 Fogsz élni (tollam oly nagyot művelhet)
 Ember-szájon, míg ott lehell az élet.

LXXXII. Tudom, nem vagy Múzsámmal egybekelve,
 Nem ér hát vád, ha ajánlásokat
 Méltatsz, miket szép tárgyra, tennevedre
 Írnak, mely áldást mindent könyvre ad.
 Te oly tudós, mint szép, méltán találad,
 Tollam nem éri el magad becsét;
 Keresni hát magad kénytetve látod
 E finomabb kor frissebb veretét.
 Tedd hívem ezt; de bármi czifra szókat
 Eszeltek ki, mit szónoklat csak ad,
 Igaz szép te, igaz hűn szólni rólad
 Igaz szókkal birt csak igaz barát;
 És sápadt arczra ama durva festés
 Jobban találna; nálad visszaélés.

LXXXIII. Nem láttam, hogy festésre volt szükséged,
 S így színt arczodra nem tevék, — hívém
 Vagy hihetém, hogy mint dús, nem igényled,
 Mit költöd ró le kis adós czimén:
 Ezért dicséretedben én aludtam,
 Hogy élve itt, láttasd magadban ezt,
 Mint áll egy újszerű toll hátra abban,
 Ha oly becsét, mint benned él, lefest!
 Te bűnnek tartád ezt a némaságot,
 Minek, hogy néma, az legtöbb erénye;
 Mert némaság szépnek nem árt; de mások
 Csupán sirt ásnak, éltet adni vélve.
 Szép szemed egyikében több az élet,
 Mint dicsversével két költő elérhet.

LXXXIV. Ki mond nagyobbat? ki mondhatna többet,
 Mint e nagy mondást: te vagy önmagad?
 Mert mind a kincs föl van halmozva benned,
 Mely jelzi, hogy hol lelni másodat.
 A tollban nagy nyomor, annyit se bírni,
 Hogy adjon bár tárgyára némi fényt;
 De szólva rólad, ki tud annyit írni,
 Hogy te te vagy: írt már szép költeményt.
 A benned írtat csak másolja ő le,
 Nem rontva, mit természet jól csinált,
 S oly másolat lesz esze hirdetője,
 Hogy bárhol megcsodálnak ily irályt.
 Áldott szépséged átka: úgy szeretned,
 Ha dicsérnek s ez mélyen árt becsednek.

LXXXV. Múzsám, mint illik, nyelvlekötve hadd,
 Míg híred rajzai dús színezésben
 Írják aranytollal le arczodat,
 Az összes Múzsáktól csiszolt beszédben.
 Én szépet gondolok, más ír szép szókat,
 S minden himnuszra «Amen»-t rebegek,
 Mint sekrestyés, mit képzett szellem rólad
 Ír csiszolt tollal símán zengve meg.
 Midőn dicsérték, — «mind igaz», — feleltem,
 S bármint dicsérnek, én még túlozom;
 De csak gondolva, mert hozzád szerelmem
 Bár szóban végső, első a soron.
 Bánj jól másokkal versökért; velem
 E némaságért, mely szól ékesen.

LXXXVI. Okozta duzzadt vitorlás ódája,
 Jutalmául remélve drága lényed,
 Mely ért eszméim mind agyamba zárta,
 Méhökbe, sirba, hol nyerék a létet?
 Önlelke, szellemek tán oktaták
 Emberfölköttn írni s tört le lelkeim?
 Nem; sem ő, sem ez éji czimborák,
 Ez oktatók, nem rémitének engem.
 Sem ő, sem ez a nyájas házi szellem,
 Mely éjjel ál-tudással csalja meg,
 Nem kérkedhetnek, hogy én néma lettem;
 Miattok félsztől nem levék beteg;
 De hogy bájoddal verse rakva lett,
 Tárgyam fogyott s versem szenvedte meg.

LXXXVII. Ég áldjon! túl nagy kincs vagy birtokomra,
 S tenértéked nagyon is ismered;
 Kötésünk, mely becsedről szólt, fölöldva,
 Lejárt a fennállt szerződés veled.
 Birhatlak, szólj, önkényt magad nem adva?
 S ily gazdagságra hol enérdemem?
 Megszűnt ily birtoklásom jogalapja,
 S szerzett jogomnak vége teljesen.
 Te átadád magad, becsed nem értve,
 Vagy túlbecsültél, ki azt megkapám;
 S így nagy javad, mit adtál, félre értve,
 Rád visszaszáll jobb fontolás után.
 Így bírtalak, álmokép játsza vélem,
 Király valék álmomban, semmi ébren.

LXXXVIII. Ha kedved jön, kevésre tartni engem,
 És érdmem a gúnynak kiteszed,
 Melletted küzdök én is magam ellen,
 Mondván igaz vagy, bár vagy hitszegett.
 Mert gyarlóságom ismerem nagyon jól,
 Mentségedül hát olymit írhatok
 Rejtett hibákról, szégyenfoltjaimról,
 Hogy válva tőlem híred nőni fog;
 S ép úgy nyerek, mint nyersz te, én is ebben,
 Mert csak tiéd levén egész szívem,
 Neked a szégyen, mit magamra vettem,
 Javadra válván, kettős jó nekem.
 Ekép szeretlek; úgy tiéd szívem,
 Hogy javadért mi rossz, mind viselem.

LXXXIX. Mondd: egy hibámért hagytál el te engem,
 S e bántás indoklását hadd nekem;
 Mondd: sántítok és lesz bízogni kedvem;
 Okoddal szemben nem ellenkezem.
 Tennyelved, hívem, fél-úgy sem gyalázhat,
 Hogy lelj ürügyre szakítnod velem,
 Mint én magam gyalázom: tudva vágyad,
 Ha kell, nem ismerlek, mind idegen;
 Sétádra nem kísérlek; s kedves, drága
 Neved nem fog ez ajkon hangzani,
 Nehogy (mert köznapi) nevednek ártva,
 Hogy rég ismerlek, fogná mondani.
 Érted magamnak ellene leszek,
 Olyat, kit gyűlölsz, nem szerethetek.

XC. Gyűlölj, ha vágysz hát; ha valaha, mostan,
 Míg a világ mindenben megakaszt,
 Alázz meg sors daczával összeforrtan,
 S utólag hogy rám támadj, ne halaszd:
 Ah! ne jöjj, ha szívem e bűt túlélte,
 Legyőzött kinnak hátul cselt ne vess;
 Esős hajnalt ne adj széldúlta éjre,
 Hogy a kitervelt végromlásra vess.
 Ne légy végső, ha terved válni készen,
 Mikor sok kis baj engem már levert,
 Küzdj legelől, hadd mint elsőt megérnem,
 A legrosszabbat, mi sorstól kitelt;
 Mi más csapás ér, s most oly számba megy,
 Mind semmi már, ha rám szakadt ez egy.

XCI. Ez rangra büszke, más hódol eszének,
 Más kincsre tart, amaz, hogy teste ép;
 Öltönyre más, mely divatmű, de félszeg;
 Sólyomra, ebre, más hogy lova szép;
 S minden szeszélynek megvan külön élve,
 Miből a legtöbb örömet meríthet;
 De mindez nem mérték magamra nézve,
 Én följavítom, egy főbb jóra mindet.
 Nagy származásnál jobb nekem szerelmed,
 Több kincsnél s díszruhánál többet ér,
 Sólyom vagy ló oly gyönyört nem szerezhetsz;
 Bírásod büszkébbé tesz bárkinél.
 Inségem az, hogy mindent elvehetsz,
 S eképp a legnagyobb inségre vetsz.

XCII. De tedd a végsőt, hogy ellopd személyed,
 Éltem végéig biztos vagy nekem;
 S csak míg szeretsz még, addig tart ez élet,
 Mert csak szerelmedtől függ életem.
 Nem kell a bajok bajától se félnem,
 Ha legkisebbje végez már velem.
 Azt látom, túl egy jobb sors int elébem,
 Mint ez, mely nem függ, csak szeszélyeden.
 Nem is gyötörhet többé lengeséged,
 Mert lázadásodtól függ életem.
 Óh! az üdv mily kincsét tudom enyémnek:
 Üdv, hogy szeretsz s üdv a halál nekem.
 De hol nagy szépség, hogy ne lenne foltja?
 Lehetnél csalfa s mégse tudnék róla.

XCIII. Hadd éljek így, hivén, hogy hű maradtál,
 Csalt férjként; így szerelmed látszata
 Valónak tetszhetik még, mássá változott bár;
 Szemed velem, de szíved elhagya:
 De mert nem élhet gyűlölet szemedben,
 Hogy megváltoztál, ott nem látni meg.
 Álszív kitűnik másnál más jelekben,
 Mint furcsa ráncz, szeszély, sötét szemek;
 De elvégzé az ég téged teremtvé,
 Hogy csak szerelmet lássunk szemedben;
 S bármit gondolj vagy érezz is szivedbe',
 Pillantatod csak szendeség legyen.
 Mint Éva szép almája, lesz szépséged,
 Ha külsődnek meg nem felel erényed!

XCIV. Ki bír hatalmat ártani s mégsem árt,
 S mit főkép tenni látszik, hagyja félbe,
 Ki kőkemény marad megatva mást.
 Merev, szilárd, hideg, esábtól kísértve:
 Az ég kegyének gazdag birtokossa,
 S megóvjá a természet kincseit;
 Arczának ura és tulajdonossa,
 Míg mások önjavuk csak kezelik.
 Széppé teszi a nyárt a nyár virágja,
 Habár csak önmagának hal vagy él;
 De a virág, ha jut rút rothadásra,
 A legsilányabb gaz is többet ér;
 Mert az édes legkeserűbb, ha erjed,
 Bűzös b a gaznál lilium, ha senyved.

XCV. Szégyent mily széppé s kedvessé teszed,
 Mely, mint hernyó az üde rózsakelyhet,
 Megrágja bimbódzó szép hírneved!
 Óh bűneid mily kedvességbe rejted!
 A nyelv, a mely szól élted folyamáról,
 S kalandjaidról rossz-májún beszél,
 Nem korholhat, mintegy dicsér, ha gáncsol,
 S neved mondván, rossz hírnevet dicsér.
 Óh mily otthont szemeltek ki e vétkek,
 Melyek lakul revének tégedet!
 Hol minden foltot fátyla főd a szépnek,
 S így báj lesz mindaz, látni mit lehet!
 E kiváltsággal, hívem, bölcsen élj;
 Rossz kézben tompa lesz legjobb aczél.

XCVI. Ez mond: hibád könnyű vér s ifjúság;
 Más szól: vidámság s ifjúság a bájod;
 Itt bájod kedvelt, ott inkább hibád:
 Minden fölgyült hibád te bájra váltod.
 Mint trónon a királynő ujján, ékek
 Gyanánt tűnnek föl legrútább kövek;
 Így lesznek benned a hibák erények,
 S valódi értékeknek tetszenek.
 A zord farkas hány bárányt csalna lépre,
 Ha fölvehetne bárány-alkatot!
 Mi sok nézőt vezethetnél te félre,
 Ha bűverőd egészen ráadod!
 De azt ne tedd; mert úgy szeretlek én,
 Hogy, mert enyém vagy; hied is enyém.¹

¹ E két sor ugyanaz, mint a XXXVI. két utolsó sora.

XCVII. Mi télszerűnek tűnt nekem az élet
 Tőled távol, futó év dísze te!
 Mily fagy gyötört, és napok oly sötétek!
 Mily téli pusztaság mindenfele!
 Pedig nyár volt, míg így távolban éltem;
 Majd gazdag ősz, dús áldással rakott,
 Tavasz vidám terhét hordván ölében,
 Mint özvegy-méh, a férj ha már halott:
 Ez áldás mégis, mint apátlan gyermek,
 S árvák reménye tűnt szemembe fel:
 Mert a nyár s élvei téged követnek,
 S ha távol vagy, madár sem énekel;
 S ha énekel tán, oly bús dalra kél,
 Hogy sápad a lomb, félvén, jön a tél.

XCVIII. Tavasszal váltam tőled el, mikorra
 A vig ápril szép dísz magára vett,
 Mindenbe olyan ifjú lelket oltva,
 Hogy vén Saturn is tánczolt s nevetett.
 De sem madárdal, sem szagára, színben
 Ezer virágnak kedves illata
 A nyárról némi vigat bár mesélnem,
 Vagy csokrot szednem, rá nem bírhatta;
 S csodát nem ígért lilium hava,
 Magasztalásra rózsapír se készítte,
 Mindez csak kedves, csak bájkép vala,
 Rólad másolva, mindnek mintaképe.
 Nekem ez tél volt s te távol levén,
 Mint árnyaddal, velök úgy játsztam én.

XCIX ¹ Így szidtam a korán nyílt ibolyát:
 «Szép tolvaj, honnan illatod? ha hívem
 Lehéből nem? És büszke bíborát
 Szelíd arcodnak, ennek színeképen
 Festéd, bár durván, véreiréből át.»
 Kezed miatt szidám a liljomot,
 A majoránát, mert fürtid szedé meg,
 A rózsák tüskén félve álltak ott,
 Ez szégyenpirban, az félsztől fehér lett;
 Egy, sem fehér, sem bíbor, megrabolván
 Mindkettőt s még hozzá lehelleted;
 Egy bosszúálló féreg dísze ormán
 Ezért neki halállal fizetett.

Nyílt több virág is, de oly egy se, mely
 Báját, színét nem tőled lopta el.

¹ Ez a szonett 15 sorból áll.

C. Múzsám, hol vagy, hogy oly soká felejtéd
 Azt zengni, kitől összeröd fakad ?
 Tüzed tán holmi hitvány dalra vesztéd,
 Erőd rontván, díszíteni aljasat ?
 Térj meg, hanyag Múzsám s pótolod sietve
 Kedves versekkel elpazalt időd ;
 A fülnek zengj, mely figyel énekedre,
 S tolladnak tárgyat ad s illő erőt.
 Nem nyugvó Múzsám, szép arczát figyeld meg,
 Rótt-e idő rá már egy-egy redőt ;
 Ha rótt, gúnyverset írj, hogy megvetettnek
 Nézzék mindenhol a rontó időt.
 Adj hirt neki, míg kór pusztítná éltét,
 S kivéded kor sarlóját s kardja élet.

CI. Hanyag Múzsám, hogy mented hallgatásod
 Az igazról, mely szépségben ragyog ?
 Mi jó s igaz, hivemben megtalálod ;
 Te is csak tőle függsz s ez létjogod.
 Felelj Múzsám s tán így felelni véled :
 «Igazra nem kell szín, szép önszínében ;
 Szépnek ecset nem, festni tiszta szépet ;
 S mi legjobb legjobb nem vegyítve éppen ?»
 Mert nem szorult dicsdalra, néma volnál ?
 Ne mentsd magad így ; mert csak rajtad áll,
 Hogy tovább éljen arany sírszobornál,
 S hírt nyerjen ő, mely jövő korra száll.
 Fel Múza hát ; megmondom, mit tegyél,
 Hogy mindig úgy lássák őt, mint míg él.

CII. Szerelmem nőtt, bár gyengült látszatára ;
 Bár szemre kisebb, nem kisebbedék ;
 Árú az oly szerelem, ha kiáltja
 Az eladó mindenhol nagy becsét.
 Szerelmünk új volt, még tavaszban éle,
 Midőn naponként dalba szőttem én ;
 Mint fülmile zeng a nyár kezdetére,
 S elhal dala értebb napok jövén :
 Nem mintha most a nyár oly szép ne volna,
 Mint mikor az éj halk lett bús dalára,
 De vad dalkar az ágakat levonja,
 S ha köznapi a szép, már vész varázsa.
 Így hallgatók én, mint ő, olykoron,
 Mert nem kívánom hogy megund dalom.

CIII. Óh jaj! miért szól Múzsám oly szegényen,
 Holott csillogni oly nagy tért talál;
 Tárgyam magában is nagyobb becsében,
 Dicséretem mint hogyha véle jár.
 Oh ne szidj, többet hogy nem írhatok én!
 Lépj tükrödhöz s ott arcod nézheted,
 Mely meghaladja végleg minden eszmém,
 S tompítva versem lesújt engemet.
 Nem volna bűn hát, vágyva megjavítnom,
 Csonkítani tárgyat, mely jó volt előbb?
 Mert versemet más célra én nem írom,
 Mint zengni, báj s tökély benned mi szép;
 És több, jóval több, mit tükröd mutat,
 Ha belenézel, mint mit versem ad.

CIV. Nekem sohsem vénülsz meg, szép barátom,
 Mert mint mikor láttam arczád először,
 Szépséged az ma is. Zord tél már három
 Ízben fosztá meg erdők nyári disztől;
 Három tavasz ment hervadt őszbe át
 Év változásin; három nyár hevében
 Már három ápril veszté illatát,
 Hogy láttalak volt, mint most üde-szépen.
 De ah! a báj, mint óra mutatója
 Elhagyja tárgyát lopva, nesztelen;
 Így szép külsőd, bár szemre nem mozdulva,
 Szintén elhagy s hogy áll, téved szemem.
 Félvén ettől, utókor észbe vedd,
 Még nem valál s nyár bája oda lett.

CV. Ne mondják, hogy bálványzás így szeretnem,
 S hivem ne nézzétek bálvány gyanánt,
 Mert mind, mi dicséret van énekemben,
 Szól egyről, egyhez, egykép, egyaránt.
 Kedves ma is, az holnap is szerettem,
 Állandó oly fokon, hogy ez csodás;
 Ezért mindég oly állandó a versem,
 Egyet mond mind s nincs benne változás.
 Dalomnak csak a szép, jó s hű a tárgya,
 Szép, jó s hű csak, mit versem váltogat,
 S eszmém mind kimerül ezt egyre váltva,
 Három tárgy egyben csodás földadat.
 Külön szép, jó s hű gyakran létezők,
 De hárma egyben, mint most, sohse még.

CVI. Ha mult időkről szóló krónikákban
 A legszebb lények rajzát nézem én,
 S szépítve szépet ó-rimet ha láttam,
 Holt hölgyek s büszke hősök zengzetén,
 Ekkor a mint dicsértek csodaszépet,
 Minő volt láb, kéz, homlok, ajk s a szem,
 Rémlík, hogy őstollal leírni véltek
 Oly szépet, mint te bírsz most teljesen.
 Csak jóslat így összes dicséretök
 Korunkból, adván már előre képed,
 S mert mintegy sejtve látott csak szemök,
 Gyarlók valának méltón zengni éked.
 Hisz mi, kik látjuk azt itt megjelenve,
 Csodálja szem, a nyelv dicsérni gyenge.

CVII. Sem enfélelmem, sem a nagy világnak
 Jós lelke, sejtve jövő vészeket,
 Határt nem szabhat e szerelmi lángnak,
 Bár veszte, mondják, elvégeztetett.
 Fogyatkozását im legyőzte a hold,
 Sok sötét jós önjóslatán kaczag;
 Bizonytalanság biztos koronát hord,
 S nyujt békénk örök olajágakat.
 Most, hogy e balzsamkor harmatja érte,
 Szerelmem friss s nekem halál is enged,
 Hogy e kis versben élek ellenére,
 Mig balga, néma serget ő ijesztget.
 S emléked e vers lesz, mig zsarnokok
 Sírdíszé és érezsírja veszni fog.

CVIII. Mit rejt az agy, mit tinta csak megírhat,
 Mit nem mondott neked hű szellemem?
 Mi újat szóljak, föl most még mit írjak,
 Szerelmem s érdemed kifejtésem?
 Semmit szép ifjú, mégis imaképen,
 Naponként mondom csak egyet lehet;
 Nem ó az ó, s egymásé mi aképpen
 Mint mikor áldám először neved.
 Örök hűség, így hűség új mezében,
 Kor dúlását, porát föl nem veszi,
 Sem a redőt, mi megjön szükségképen,
 Sőt a vén kort még apróddá teszi;
 Lelvén első szerelmi okra ott,
 Miről kor s külső mondják, hogy halott.

CIX. Oh, sohse mondd, hogy értél csalfaságon,
 Bár lángom, távol, hűlni látszatott!
 Magamtól ép oly könnyű volna válnom,
 Mint lelkemtől, mely benned nyert lakot:
 Ez szívem otthona: ha útra keltem,
 Mint vándor, még megtértem idején
 Megint, idő által ki nem cserélten, —
 S szennyem lemosni, vizet hoztam én.
 Ne hidd soha, hogy bár természetemben
 Megrontni vért, él minden gyöngeség,
 Oly nagy szenny érjen, benned elveszejtnem,
 Egy semmiért, a jó ily összegét;
 Mert semmi e nagy mindenség nekem,
 Rózsám, kívülél s benne mindenem.

CX. Óh jaj! való, hogy bolygék erre, arra,
 S világ előtt szereplék, mint bolond,
 Magam csalám, becsest olesóra tartva,
 Sértélek, mint rég, kötve új viszonyt.
 Igaz, furesán sandíték a hűségre,
 De égre! szívem e tévelyen át,
 Újjá lón és rosszabb próbákból érve,
 Neked nyújtá szerelmem legjavát.
 Elmult az már; vedd, minek vége nincsen:
 Étvágyam többé el nem rontom én
 Újabb próbán, kísértni régi hívem,
 Hűségben istent, kihez köttetém.
 Legfőbb jóm, menny után, ölelni jer
 Te legszeretőbb, legtisztább kebel.

CXI. Oh, szidd a Sorsot enmagamra nézve,
 E bűnök vétkes istennője ő,
 Hogy jobbat nem nyújtott e földi létre,
 Közönségnél, mely aljasság-szülő.
 Rút szennyfoltot nevem innen nyere,
 S állásomtól úgy átítatva lényem,
 Majdnem miként a színfestő keze:
 Szánj meg s kívánd hát újrászületésem;
 Mert jó betegként, iszom szívesen
 Eczetített gonosz ragályom ellen;
 Nincs keserű, hogy keserű legyen,
 Kettős rossz sincs, csak gyógyulást szerezzen.
 Szánj meg hát, drága hívem s hidd nekem,
 Ha szánsz, elég, hogy gyógyulttá tegyen.

CXII. Ha szénsz s szeretsz, ez már letörli szennyem,
 Mit közgyalázat homlokomra tett;
 Jónak, rossznak ki tart, mit bánt az engem,
 Ha bűnöm elfödöd s becsem hiszed?
 Egész világom vagy s nyelved ítélje,
 Ezt kérem csak, becsem és szégyenem;
 Nem él más értem s én másért, hogy érte
 Változzék jóra-rosszra érekszívem.
 Oly mélyre dobtam minden más beszédre
 Az összes gondom, hogy kígyó-fülem¹
 Bezárt minden gáncs s hízelgésre nézve.
 Csak halld, mi megvetéssel illetem:
 Oly szorosan fűződsz át éltemen,
 Holt a világ kívüled, azt hiszem.

CXIII. Szemem elmémben él, elhagyva téged,
 S ez, mely sokféle utamon vezet,
 Félig szolgál, félig vakság veré meg,
 Bár látni látszik, tényleg vége lett;
 Mert nem nyújt képet szívemnek virágról,
 Madár s alakról, ha nyer képzetet:
 Gyors tárgyiról eszemnek be se számol,
 S enlátomásait sem őrzi meg;
 Mert mi legszebb vagy legdurvább, ha látja,
 Ha az legszebb vagy bár rút szörnyeteg,
 Legyen galamb, varjú, nap, éj világa,
 Tenger, — mindben képed mintázza meg.
 Veled eltelve másra képtelen,
 S hű elmém hűtlenné teszi szemem.

CXIV. Elmém vesz be, csak mert te koronázod,
 Királyok mérgét, ily hízelkedést?
 Vagy mondjam azt, jól szemem az, ki látott
 S szerelmedtől nyert oly bűvészkedést,
 Hogy szörnyből, durva anyagból teremtsen
 Oly szép cherubot, mint édes magad,
 Hogy a rút tüstént fő tőkélyre keljen,
 Ha a tárgyakra vet egy sugarat?
 Az első áll; ez hízelgés szememben,
 S nagy elmém ezt királyn hajtja fel:
 Szemem jól tudja ízlését e nemben,
 S borát inye szerint készíti el:

¹ My adder's sens, tulajdonképen: vipera-fülem vagy áspis-fülem, mely célzás e kígyófaj sükettségéről való hitre.

Ha méreg, kisebb bűn, mert kedveli
Szemem ezt s első, ki megízleli.

CXV. Hazugság volt az mind, mit eddig írtam,
Az is, hogy nem bírlak szeretni jobban;
De akkor lelni rá okot nem bírtam,
Hogy ily nagy lángom még magasbra lobban.
De nézve kort, hol millió esetleg
Esküt felold s király-végzéseket,
Hervaszt szent bájtt, letompít szikla-tervet,
Korváltozáshoz köt szilárd eszet;
Oh, jaj! nem mondhatám-e akkor, aggva
Dúló időn: «Most legjobban szeretlek»,
Midőn biztos valék bizonytalanba',
Jövön kétkedve, adva fényt jelennek?
Kisdéd a szerelem s én tévedék
Felnőttnek tartni, mi fog nőni még!

CXVI. Ne mondjátok: hű lelkek frigygye gátot
Elismer. Nem szerelem az, a mely
Megváltozik, ha mást változni látott,
Vagy hive válván, készül válni el.
Oh nem; — torony örök szilárdan állva,
Vihart lenéz, ingást nem ismer ez;
Bolyongó bárkák szép csillagsugára,
Megmérve, mily nagy, ám nem, mily becses.
Nem kor bohócza; rózsajk meg orezák
Bár a kor sarlaját megszenvedik,
Ezt nem rontják meg gyors hetek, meg órák,
De sőt kitart az idők végeig.
Ha tévely ez s idéznek engemet,
Sohsem irék s lóny sohsem szeretett.

CXVII. Vádolj csak, hogy én szűkösen fizettem,
Mik nagy erényid méltán illeték;
Szolgálni drága szerelmed feledtem,
Mihez fűz folyvást minden kötelék;
Hogy gyakran aljas elmék közt forogván,
Világba szórtam drágán vett jogod;
Hogy minden szélre felvontam vitorlám,
Mind messzebb hagyom el pillantatod.
Szeszélyim és botlásim mind jegyezd fel,
S biztos érvekhez adj gyanúokat,

Tekints rám zord redőkre vont szemöldöddel,
De mégse sujtson fölgyúlt haragod:
Mert ment, hogy czélom volt próbára tenni,
Mi állandón s mi híven birsz szeretni.

CXVIII. Mint étvágyunk, hogy ingerlőbbé váljon,
Inyt-izgató, maró élvszert veszünk;
Mint még nem érzett baj, hogy be ne álljon,
Bajt félve szert szedünk s rosszul leszünk:
Így mindig édes bájoddal betelten
Étkembe keserű mártást tevék,
S mint jóléttől beteg, beteggé lennem
Tetszett, még mielőtt beteg levék.
Ily módszer, szerelemben megelőznöm
Nem lévő bajt, kész betegségre vála,
S kellett gyógyítani épet, ki beteg lőn
Jóléttől s keserűt vesz gyógyulásra.
De megtudám s úgy van, hogy ily szerek
Mind mérgek annak, ki tőled beteg.

CXIX. Volt Szirén-könnyitalban annyi részem,
Mely szűrve volt pokol-sötét üvegben,
Reméltem félve és remélve féltem,
Folyvást vesztvén, midőn hívé, hogy nyertem!
Szívem mily undok tévelyekben éle,
Mig örök-áldottnak hívé magát!
Szemem, ah, mint gödrébe el se fére,
Ez örült láz agyam ha járta át!
Óh áldott rosszlét! mert most megtanultam,
Rossz által mint lesz jó sokkalta jobb;
S feldult szerelem újra felvirultan
Szébb lesz, mint volt, szilárdabb s még nagyobb.
Büntetve így megtérek s megnyerem
Háromszor azt, mi vesztes volt nekem.

CXX. Most jó nekem, hogy bántál egykor engem,
Mert bűm nélkül, mely engem akkor ért,
Vétkem miatt most tönkre kéne mennem,
Ha csak idegem nem acél vagy ércz.
Mert ha bántásomon, mint én tiéden,
Azt érzéd, akkor poklok kínja ért:
És én a zsarnok, még csak rá sem értem,
Mégmérnem kínomat bántásodért.
Bűnk éjén, óh, hogy is nem érzé mélyen

E szív, nagy búsebe mi mély lehet,
 S tüstént nem nyújtók egymásnak szerényen
 Mentségünk, mely beheggeszt szívsebet!
 De bűnhődés most vétked; mert enyémet
 Eltörli a tiéd s enyém tiédet.

CXXI. Jobb lenni rossznak, mint rossznak hitetni,
 Ha a nem-rossz úgy szenved, mint a rossz,
 S a legszebb élv is önmagába semmi,
 Ha nem nekünk az, csak is látszatos.
 Csalfán gonosz szemek mért is merészek
 Hő vérem csinyjeit bírálni meg?
 Vagy gyöngeségim gyöngébb lesni készek
 Mért vélik rossznak, mit jónak hiszek?
 Nem; — az vagyok, a mi; s kik rám pirítnak,
 Hogy félreleptem, magokról ítélnek:
 Lehet, hogy jó vagyok s ők kancsalítnak,
 Nem mérhetők rám e szennyes beszédek;
 Ha csak nem vélik, hogy rossz minden itt, —
 Mindenki rossz, s gonosz uralkodik.

CXXII. Ajándokod, könyvecskéd él agyamban,
 Mint örök emlék vésve oda lőn,
 Mi ily üres játékszert túlhaladtan,
 Ott él koron át, sőt örök időn:
 Vagy addig bár, míg eszem s szívem élnek,
 És tart ezek természetes kora;
 Mig részök rólad ők a feledésnek
 Nem adják, nem vész emléked soha.
 E szegény könyvbe nem fért volna annyi
 S rovás se kell, fölvésnem, hogy ki vagy;
 Ezért valék merész azt másnak adni,
 S olyat vevék, mely rólad többet ad;
 Rád emlékezni ily eszközt követnem,
 Ez annyi volna, mint téged felednem.

CXXIII. Idő! ne kérkedj, hogy megváltozom tán:
 Az új móddal emelt pyramisok,
 Nekem nem újak s mind nem csodalátvány,
 Mind régiek s új csak ruházatok.
 Létünk rövid, s ezért csodáljuk őket,
 Ha régi holmit ujként kötsz reánk;
 És inkább hisszük, hogy élvünkre jöttek,
 Mint töprengjünk, hogy róluk már tudánk.
 Sem krónikában nem bízom, se benned,

Sem multat, sem jelent én nem esudálván;
 Mert mind hazug, mit írsz s mutatsz a szemnek,
 Többé-kevésbbé adva hebehurgyán:
 De fogadom és mindig így teszek,
 Sarlód s magad ellen igaz leszek.

CXXIV. Ha csak véletlen szülte vón szerelmem,
 Szerencse fattya vón, apátlan árva,
 Játék idő-kegyben s kor-gyűlöletben,
 Gaz gaz között vagy szép virágok társa.
 Nem; távol épült minden változástól,
 Nem szenved hiú fény közt s nem vesz el
 Lelánczolt lázadás csapása által,
 Mit e csaló kor divattá emel:
 Politika sem hat rá, ez eretnek,
 Rövid óráknak bérszolgája ez;
 Sőt áll maga hódolva bölcséletnek,
 Nem nő a hőben s záporban se vesz.
 Tanúi az idő balgái ennek,
 Kik bűnben éltek s halnak mint a szentek.

CXXV. Fölötted baldachint én mért emeljek,
 Külsődnek adva külső dísz jelét,
 Vagy mért alapját örök épületnek,
 Mely gyorsabban vész, mint rom s düledék?
 Nem láttam-e, ki kap külsőn, kegyen,
 Rossz üzleten mindennél veszni többet,
 Jó táp helyt kevert édességeken
 Magok rontó bámész koldus nyerőket?
 Nem; — hadd szivedben hűn szolgálni nékem,
 S szegény, de szabad adóm így vegyed,
 Miben nincs pótszer, nincs mesterkedés sem,
 Csak szívesere, de én csakis tied.
 Menj rút rágalmazó! Az mentve tőled,
 Kit leginkább vádolsz, a tiszta lélek.

CXXVI. Oh ifjam, ki birtokba vetted át
 Idő homok-óráját s sarláját;
 Ki léssz koroddal szebb és ebbe' jelzed,
 Hogy híved hervad s nő édes személyed:
 Ha természet, a pusztulás királya,
 Míg méssz előre, mégis visszaránta,
 Időt erővel gyűrni le, veled
 Ez terve s ölni dúló perczeket.

KAZINCZY FERENCZ MACBETH-FORDÍTÁSA BÜRGER UTÁN.

Irta: CZEKE MARIANNE.

(Második czikk.)

II.

Ezt a művet Kazinczy a magyar játszószin számára lefordította, Bürgert követve prózában, a boszorkányjeleneteket kivéve, melyek verses fordításnak készültek. Szándékosan alig hagyott ki valamit, még Bürger következetlenségeit se. Donalbain, a király második fia, mint láttuk, nem szerepel Bürgernél; mindazonáltal a II. 2. jel.-ében, midőn a gyilkosságot felfedezik, Donalbaint is költögetik a mellékszobában s az összes, a gyilkossággal kapcsolatos jelenetekben, «hercegekről» beszélnek, holott csak egyről tudunk. Kazinczy ezt is változtatlanul átveszi. (Kézirat 19b., 21b., 23a. lapjain.) A pár kihagyott hely a következő:

A II. 1. jel.-ében (13a. l.) Kazinczy e mondat után: «hová az örök Végzések s természetfelett való Hatalmasságok hívnak», kihagyja Macbeth szavait Bürgernél (84. l.): Ich habe schon unter Weges hin und her darüber gedacht. (U. i. a boszorkányok jóslatának megvalósításán.)

II. 7. jel.-ében (20a. l.): «nézzétek az ólálkodó halált magát», azután kihagyva: Auf! Auf! und seht das Vorspiel des grossen Gerichts. (Bürger, 102. l.)

III. 6. jel.-ében (28a. l.) «minden vidámságokat kedvetlenségre változtattad», utána kihagyva: durch diese Faselei.

IV. 2. jel.-ében (33b. l.) «Köszönöm jó tanácsodat akárki vagy» után kihagyva: Du hast meine Furcht richtig gestimmt.

IV. 6. jel.-ében (39b. l.) ... «s az asszonyokat is neki tüzeli a fegyverfogásnak» után kihagyva: um nur dies grausame Elend ab zu schütteln.

V. 1. jel.-ében (40b. l.). «Az asszony: Személyének minden ragyogó fényéért sem akarnám mellyemben viselni azt a szívet» után Bürgernél még ez van: *Arzt: Gut, gut. Kammerfrau: Gebe Gott dass es so sei.* (Itt helyesen tette, hogy kihagyta, mert Bürger is hiányosan s így értelmetlenül fordított.)

V. 2. jel.-ében (41b. l.) «... üres hangzat mögé bujt átkokat» után kihagyva: Und auch die (Augendienerei) versagte mir das arme Herz wenn es nur dürfte.

V. 8. jel.-ében (43b. l.) «Törjön meg az a nyelv, mely ezt mondja» után kihagyva (171. l.): Sie entnervt den besten Teil meiner Mannheit.

U. o. «Egy póznán hordoztatom majd széllyel utálatos képedet» után kihagyva: mit der Unterschrift: Hier ist zu schauen der Tyrann der Tyrannen.

A boszorkányjelenetek kihagyása (I. 3., 6., 8. és IV. 1.) nem számítható annak, mert üres helyet hagyott nekik, szándékát jelölve ezzel, hogy le fogja fordítani őket.

Ezt és a külső formához való ragaszkodást megállapítván, rátérhetünk magára a fordításra. E célból megvizsgáljuk: 1. a tévedéseket, azaz miben értette félre a szöveget; 2. az eltéréseket, azaz hol alakította át a képeket, hasonlatokat, hol hibázta el őket, hol vonta össze vagy bővítette, végül 3. a kifejezési módot, azaz mily mértékben megfelelők a magyar kifejezések az idegen költői mű visszaadásának s mennyiben felelnek meg a magyar olvasó nyelvi és æsthetikai igényeinek.

Lássuk először a tévedéseket. Előrebocsáthatjuk, hogy kevés az olyan, mely a mű meg nem értéséből ered, mi Kazinczynál, ki németül tökéletesen tudott, egészen természetes. A legtöbb tévedés abból származott, hogy felületesen olvasta a szöveget. Ez ugyan ellene mond a Kazinczynál szinte közmondásossá vált műgondnak, de érthető, ha tekintetbe vesszük egyrészt azt, hogy épen akkor készült, a megjelent műveken kívül, az a sok, csak később kiadott fordítás, másrészt meg azt, hogy ő e fordítás javíthatásába épen csak bele kezdett és saját bevallása szerint nem kiadásra, hanem «emésztő tüzre» szánta. Ezért maradhatott benne a pár tévedés s ha

így tartalmi hűségben vesztett is a mű, nyelvi tekintetben, mint látni fogjuk, inkább nyert.

I. Tévedések:

II. felv. 1. jel. (13b.) ... s szopjátok *epévé* tejemet = und saugt meine Milch für Galle (epe gyanánt).

U. o. 3. jel. 14a. volna csak vége mindennek, mikor majd meg lesz téve a tett, úgy bezzeg jó volna a dolog, így hamar meg volna téve. Wäre alles vorüber, wenn es gethan, so wär's gut es würde schnell geschehen. (K. teljesen félreértette: Ha mindennek vége volna, mikor megtörtént a tett, akkor jó (ajánlatos) volna, ha hamar menne végbe.)

II. 3. jel. 15a. ... kitépném fogatlan szájából az enyimnek (a csecsemőnek) *szívét* s agyvelejét kifrecscenteném, ha úgy esküdtem volna meg, mint te. Dennoch würde ich dem meinigen die *Brust* aus dem zahnlosen Mund reißen und ihm das Gehirn ausschlagen. (Teljesen félreértve: *emlőimet* tépném ki helyett.)

U. o. 19a. vérengző történet *kengyelfutója*, és ha nem, iszonyú *zürzavart* mutat. B. dass es *Vorlaute* blutiger Begebenheiten und grässlicher *Verheerungen* sind. (Kazinczy bizonyára *Vorläufer*-t olvasott.)

U. o. 20b. Iszonyú volt csak nézni is *rájuk*. Sie *sahen* wild und verstört *aus*.

U. o. A pislogó mécs pedig sötét éjt *gőzölget*. ... und noch *dämpft* finstere Nacht die wandernde Lampe. (Helyesen: az ide-tova lobogó lámpa [mécs] fényét a sötét éj tompítja.)

III. 3. jel. 24a. ... midőn királynak nevezték ... B.-nél: Als sie mich zu erst König nannten. (Valószínűleg tollhiba.)

U. o. 4. jel. 24b. *Gondolkozottok* azon, mit tegnap mondotam ... Habt ihr ... nachgedacht ... (Bizonyára tollhiba.)

III. 5. jel. 26a. ... kiket magunk elől a *nyugodalom ösvényéről* hembergettünk le. Bürger: die wir uns aus dem Wege zur Ruhe schafften. (Helyesen: kiket mi az útból eltettünk [örök] nyugalomra.)

III. 6. 27a. ... a *megtaposott kigyó*=*ausgewachsene* Schlange. (A kifejelett, az öreg kigyó.)

U. o. 28a. Lehet-e érdekeltetés *nélkül* nézni, mint suhan el előttünk valami, mint a *nyári köd*? Kann man denn so etwas, wie eine Sommerwolke vorüberziehen lassen ohne davon betroffen zu werden? (E fordításnak semmi értelme. Macbeth ép az ellen-

kezőjét mondja: Lehet-e érdekeltetés [megdöbbenés] nélkül ezt nézni, akár csak mint valami tovasuhanó nyári felhőt?)

IV. 2. jel. 34b. Pokolbeli lelkek = Abscheuliches Gesicht. (Látomány.)

IV. 3. 34b. Azok, a mik az ő szívében elsők, az én kezemben is elsők legyenek... Bürger: Von nun an müssen die Erstlinge meines Herzens auch Erstlinge meiner Hand sein. (Ez talán toll-hiba.)

IV. 4. 34b. Banco az a derék öreg épen virradta felé került elő... Und der tapfere Banko reiste zu spät um die Nacht. (Ez azonkívül, hogy nagyon eltérő, teljesen téves. Nemcsak hibás, hanem értelmetlen is, mert hiszen Banco épen nem «került többé elő», mert megölték.)

U. o. O miért ne mondhatná az, a kinek tetszik, még azt is, hogy *Duncant* Fleance ölte meg. Azonkívül is gyanusnak mutatja a megszökés. Wenn man Lust hat, so kann man ja auch sagen, Fleance habe ihn umgebracht. (Ez az *ihn* az előbbi mondat *Banco*-jára vonatkozik, nem *Duncanra*.)

U. o. Nem jó dolog oly felette jókor indulni. Man sollte eben nicht so spät in der Nacht reisen. (Megint nem fordítja helyesen a «spät»-et s azonkívül elfelejti, hogy Banco épen nem indult jókor, különben nem lett volna kérdéses visszatérése az estebédhez. Ebben az egész részben Kazinczy nagyon eltér Bürgertől, még pedig szükségtelenül.)

IV. 6. jel. 37b. Feslettség kútfeje. Pfuhl von Wohllust. (Feslettség mocsara h.)

V. 2. jel. 41a. Hadd *tolakodjanak*, ha tetszik... Mag doch alles *überlaufen*. (Kazinczy itt valószínűleg a kicsordulás fogalmára gondolta, pedig átpártolásról van szó.)

U. o. Tizezer lud? Ez a kérdés a németben és angolban szójátékon alapul. Macbeth t. i. azt kérdi a halvány hirnöktől: Warum siehst du so *gänsemässig* aus. Kazinczy azt kérdezteti: Megint leesik az állad? Tehát az «1000 lud» válasznak semmi értelme, bizonyára figyelmetlenségből eredt.

U. o. *Másként* míg a Birnami erdő Dunsinanhoz nem jut... Zwar bis Birnam's Wald etc. ...

V. 4. jel. 43a. Már a Dunsinan alatt kiköltek a hajóból = Schon ist's am Fusse des Dunsinan. (Kaz. talán azt hitte, Dunsinan sziget, innen a tévedés.)

V. 3. jel. 42b. Az Isten tudja, mit tesz a hátán az a sok kék folt... was für Klauen ihr das Gesicht auf den Rücken gedreht

und die blauen Flecken gekniffen haben, mag der allmächtige wissen. (B.-nél is igen kétértelmű. Jelentheti: ki tudja miféle karmok fordították arcát (*ihr das Gesicht*) hátra és csipték kékre — vagy ezt is: Isten tudja, miféle karmokat forgatott meg a hátán a kísértet (*das Gesicht*) s miféle kék foltokat csipett rajta. Azt semmi esetre sem jelenti, mit Kazinczy mond.)

Már ez a felsorolás is mutatja, hogy a szorosan vett tévedéseken kívül Kazinczy mennyire eltér a szövegtől. A most következő «eltérések»-ről azt jegyezzük meg, hogy nem hamisítják meg a német szöveg értelmét, csak módosítják, nézetünk szerint minden ok nélkül, megváltoztatva, sőt elejtve ezáltal a Bürgertől hiven átvett shakespearei képeket és hasonlatokat is.

II. Eltérések:

I. 2. jel. 7a. Mint az a csolnak, melyet révésze ellenébe hajt az árnak... wie ein Schwimmer, der dem reissenden Strom entgegen arbeitet. (69. l.) (A képet egészen megváltoztatja, bár Shakespeareé.)

U. o. 4. jel. 8b. Oly csudásan beburkolva szurtos lepleikbe = so eingeschrumpft und schauerlich in ihrer Tracht.

II. 4. jel. Halált és hideglelést egyem = Tod und Verderben zu essen. (Nem szerencsés változtatás, legalább nem ebben a sorrendben.)

II. 5. jel. A nyelin = auf der Klinge. (Nem sorolható a tévedések közé, mert nem hihető, hogy Kazinczy ezt nem tudta volna.)

II. 3. jel. 14b. Ne lépünk elébb ebben a dologban. Alig adott ránk új fényt. Er hat uns kaum mit neuen Ehren bekleidet, die erst ausgetragen sein wollen. (Ezt a képet elejti.)

U. o. Csak rávehetné magát az ember, hogy a jövődő élet szemlélése előtt szemeit behunyja. Könnte man sich ja wohl einmal über das künftige Leben hinwegsetzen. (Nehézkes.)

II. 6. jel. 18b. Térj vissza, kérlek, gyávaságodból... Verliere dich doch nicht so armselig in Gedanken.

U. o. 17b. ...reszkette pislogtam mozdulásaikat. Ich so dastehend und auflauernd ihrer Angst.

U. o. 6. és 7. jel.-ben mindenütt kard áll, a német Dolch helyett.

III. 2. jel. 23a. El ne vondd tőle magadat = ich bitte dich dabei zu sein.

III. 4. jel. Kész vagyok azt feldulni = dass ich ihr zum Trotz alles unternehme.

III. 5. jel. Meg nem fordítható dolgokat felejteni kell = Dinge, die gar nicht zu ändern sind, muss man ausser Acht lassen.

III. 5. jel. Nem háborgatja fel csendes alvásából = nichts kann ihn mehr anfechten (semmi sem bánthatja).

III. 5. jel. A csevegő bikkesbe = dem dohlenvollen Gehölz zu. (Sikerült kép K.-nál.)

III. 6. jel. 27a. Mely most elásta magát = der Wurm der entschlüpft ist.

U. o. 5. jel. 26b. A varjuk serege = die Krähe.

U. o. 6. jel. 27b. Csak nevelni fogjátok baját = so macht ihr ihn böse.

U. o. Beillene ez a sok szájvonás, szemmeresztés a Vasbába estvéli meséjéhez a kandalló mellett. Pfuj nem szégyelled? Mit hunyorgatod rettegve szemeidet? Tapogasd, ha nekem nem hiszel, az a mit látsz egy üres szék (átalakítva). Wahrhaftig, solche Grimassen und Verzuckungen, fein natürlich nach gemacht, sollten sich hübsch ausnehmen am Kaminfeuer bei dem Märchen eines alten Weibes, wofür ihre Grossmutter Gewähr leistete. Schäm dich! Warum schneidest du solche Gesichter? Am Ende siehst du doch nichts weiter, als einen Stuhl.

U. o. Míg emberi rendelések nem tették bátorságossá az együtt lakozást = ehe noch menschliche Satzungen den friedfertigen Staat säuberten.

U. o. 28a. Hivj ki a bajvívás mezejére = fordre mich in eine Wüste auf's Schwert heraus.

IV. 2. jel. 32a. Ha minden szélvészt le kellene is bár oldani lánczairól, hogy a templomot feldöjtsék = Müsstet ihr auch die Stürme zum Kampfe gegen Kirchen entfesseln.

U. o. 4. jel. 34b. Alig lehetett csudálatosabb történetet hallani = die Sachen sind wunderlich gegangen.

U. o. 35a. De még Malcolm és Donalbain sem tudom, hogy tisztítsák ki magokat atyjoknak istentelen megölésekből. Wer siehet es nicht ein, wie abscheulich Malcolm und Donalbain handelten, dass sie ihren liebeichen Vater mordeten? Eine verfluchte That!

U. o. Csak Macbethhez nem járul semmi gáncs. Ő siratta a szegény megöltet. Wie schmerzte sie nicht den ehrlichen Macbeth.

U. o. Avagy nem mutatja-e csak ez a felhevülés is a Macbeth ártatlanságát és azt, hogy tette nem csak *ártatlan* (!), hanem okos tett is volt. (Mennyivel jobb a német!) War das nicht edel von ihm gehandelt? Gewiss; und weise dazu!

U. o. Mert ki türhette volna el azt, hogy a két komornyik magát a gyilkosság vétke alól mentegesse s azt tagadja vagy másra kenje? Denn wer hätt' es ohne Verdruss anhören können, wenn die Buben es geläugnet hätten?

U. o. Boldogítsa az Isten minden igyekezetében = Nun, so mag er sich nur so weit halten, als er immer kann.

IV. 5. jel. 35b. S minek kell az okosságot az oly szökés mellett nevezni, a mely hanyatt-homlok rohan a veszélybe? Und wo bleibt denn die Klugheit bei einer Flucht, die so gegen alle Vernunft rennt?

U. o. 6. jel. 37a. Mert azok, kiknek sorsodon meg kellene indulni, pizszeni se mernek = denn dieser (Malcolm) verzagt mit allen seinen Ansprüchen.

U. o. 38a. Ó elnyomatott nép, mikor szabadulsz ki igazságtalan birtokosod véres buzogánya alól, mikor derül fel ismét boldogságod víg napja. O unglückliches Volk! Von einem unrechtmässigen Tyrannen mit blutigem zepter beherrscht! Wann wirst du wiedersehen die Tage des Heils?

U. o. A szerelem még soha se *tanított bukásra*. Noch hat mich Wohllust nie überwältigt.

U. o. 39b. Ideje kegyelmes Hertzeg, hogy eszmélkedjünk = Nun ist die höchste zeit zur Hilfe.

U. o. Nem az ő vétkekért, hanem az én undokságaimért lettek ők Macbeth dühösségének áldozatjaivá. Nicht um ihrer Missethaten, sondern um der meinigen willen wurd' ihr Leben ein Schlachtopfer.

V. 1. jel. Szól! Vigyázzunk minden szavára, hogy a mit egyikünk elfelejt, azt a másik eszébe juttassa. Helfen Sie mir's behalten.

V. 1. jel. 40b. Ki idézhet egy Macbethet vádba? Wer darf unsere Übermacht zur Rede stellen?

U. o. 41a. Azt soha se hittem volna. Solche Krankheit ist mir noch nicht vorgekommen.

V. 2. jel. 41b. Mindent előrelátó *valóságok* tették a jövődőlést. Allwissende Geister haben den Ausspruch gethan.

U. o. Az a bátor lélek, a mely itt, itt éppen a melylyben akik, soha sem fog csüggedezni. Der Geist, der mich beherrscht,

soll nicht von Zweifeln wanken, und nie dies Herz in mir von Furcht erschüttert werden. (K. nagyon összevonja, pedig B. itt szóról-szóra Shakespearet adja.)

V. 6. jel. 43b. Lyukamba zártak mint a borzat. Sie haben mich gestellt wie einen Eber. (Mennyivel megfelelőbb a Bürger illetve Shakespeare hasonlata.)

U. o. Küzdeni fogok, míg csontjaimról le nem *marják* a húst = bis mir das Fleisch von den Knochen abgehackt ist. (Erre is áll a fenti megjegyzés. Itt is Shakespearet változtatta meg Kazinczy.)

U. o. Nekem nincs szó, beszédem ez a kard. *Vérengző fenevad, állj ki.* Ich habe keine Worte; meine Stimme ist in meinem Schwerte. *Du Bösewicht, blutiger, als Worte dich beschreiben können.* (Kazinczy nagyon összevonta Bürger e költeményében is nagyon homályos mondatát. Szász: Hangom kardomban van s te vérszopóbb, mint szóval mondható.)

Az eddigiekből látható, hogy Kazinczy szabadon bár, de tartalmilag az értelmet tekintve, hiven fordított tévedései és eltérései mellett is. Átérhetünk tehát a kifejezés-módra, azaz arra, hogy mennyire simul nyelve az idegen kifejezésekhez s mennyire tudja «*kinyomni*» az idegen fogalmakat. Ez a kérdés nála sokkal bonyolultabb, mint bármelyik más műfordítónál. Ismeretes t. i. az ő nagy szerepe, nyelvünk ujításában s hogy fordításainak, félszázados irodalmi működésének főcélja az volt, hogy nyelvünket a fejlettebb nyugati népek nyelvéhez, a francia, de különösen a XVIII. század második felében nagyon kifejlett német nyelv magaslatára emelje. Ebből a szempontból eltérései és kifejezési módja egészen más megvilágítást nyernek. Láttuk, hogy gyakran szinte ok nélkül tér el a szövegtől, hogy kifejezései nagyon gyakran nem megfelelők; azaz a mai olvasó szemében vagy nem felelnek meg a kívánt fogalmaknak, vagy a szószerinti fordítás által értelmetlenekké, erőltetettek és magyartalanokká váltak. Tudva pedig azt, hogy Kazinczy mily tökéletesen birta úgy a német, mint a magyar nyelvet, tehát nem szorultságból használhatta a nem megfelelő kifejezéseket, — akkor, ha helyesen akarjuk őt bírálni, föltétlenül számba kell vennünk az irodalmi magyar nyelv állapotát az 1780—90-es években, továbbá Kazinczy ez időben vallott fordítási elveit,

nyelvújítási törekvéseit s ennek kapcsán bővülő nyelvanyagát.

Ezért a következő részben összegyűjtjük: 1. a meg nem felelő; 2. a szokatlan kifejezéseket, melyeket a régi nyelvből, a régi jelentéssel vagy pedig a tájnyelvből vett át; 3. az idegenszerűségeket, még pedig külön a) azokat, melyek a szöveg szószerinti fordítása miatt ilyenek, b) azokat az idio-tismusokat, melyeket a szövegtől függetlenül, szinte mechanikusan használ, azaz melyek, saját szavait idézve: «a fordítókra oly igen szoktak ragadni, hogy idegenszerűségeket maguktól gyakran nem veszik észre». (Múz. I. 50.)

III. Kifejezési mód.

1. Meg nem felelő kifejezések.

I. 2. jel. 6b. lap. Egy vérében *fetrengő* katona. (A katona valószínűleg sebesült volt, de nem hevert a vérében.)

U. o. 7b. *Megrugaszkodik* = will gehen.

I. 3. jel. Titkot oldozó *nöstények* = geheimnisvollen Propheetinnen.

I. 5. jel. 9b. ... hogy tégedet a Norvégyi *fene* sereg közt tulajdon szemével láta szabdalkozni = in dem Getümmel der un-bändigen Norweger.

II. 1. jel. 12b. Büszkeség = Ehrgeiz. (Kazinczy Macbethben már használja a nagyravágás szót helyes értelemben.)

U. o. *Élesség* = Bösartigkeiten.

U. o. Hogy a szaladva hozott hirt *kihörögje* = aus zu krächzen.

II. 3. jel. 14a. Öldöklés = Meuchelmord.

II. 3. jel. 15a. *Hevesen* = mutig.

II. 4. jel. *Szintén* az utolsóig = bis an das letzte.

U. o. 16a. Halált és hideglelést egyem = Tod und Verderben. (Ebben a sorrendben nem lehet enni.)

U. o. Az álom meleg ápolgatásait a *fetrengő* ágyamról gör-gessem le = im unruhigen Bett das ... über mir abzuwälzen.

II. 5. jel. 16b. Átkozott kísértés = Verdammter Spuck.

U. o. Ordögi álmok kötődnek a leeresztett kárpitok megett az álommal = Teufels Träume necken den Schlaf hinter zugezogenen Vorhängen.

II. 6. jel. 17a. *Feltételének* elébe = seinem Vorsatz entgegen.

U. o. 17b. De könyörgöttek = aber sie beteten.

U. o. 18a. Mely a gondok zsinatját = den Wirrwarr aller Sorgen.

U. o. Micsoda gyermeki eszelősködés = was für Grubelein.

U. o. Csördülés = Geräusch.

U. o. 18b. Éjjeli öltözetbe = den Schlafrock angezogen.

U. o. 7. jel. 19b. Én egészen *elfelejtettem* őket = Ich denke nicht mehr an sie.

U. o. Az *iszonyúság* megtette remekmunkáját = Der *Frevel* hat sein Meisterwerk gemacht.

III. 1. jel. 23a. *Rá kelletik* fordítanom = soll wohl daraufgehen.

III. 3. jel. 24a. Nem csak *földsziint* ereszti az én Bankómtól való tartalom gyökerét = Meine Furcht vor Banko'n wurzelt nicht bloß obenauf.

U. o. Banko *fajtájai* = Banko's Brut.

III. 4. jel. 24b. Akármily *famankót* = eine Schafs-Seele.

U. o. *Tüzetek* szikrázik = Eurer Muth leuchtet aus euch hervor.

U. o. 5. jel. 25b. Jobb volna az *El-ölt*, mint az *ölő* lenni = der Vertilger als der Vertilgte.

U. o. 26b. Dongó éjjeli bogár a tunya éjre *hortyogó alvást* *húz* = der herumschwärmende Käfer der trägen Nacht Gähnen und Schlaf zugesummset haben wird...

U. o. *Zúdulva* jönnek ki zsákmányolásra = auf ihren Raub ausschwärmen.

III. 6. jel. 27b. *Mi rántja* vissza felségedet? = Was setzt Eure Majestät so in Bewegung?

U. o. Utoljára magamat sem *fogom megismerni*, ha meggon-dolom = ich mich selbst und mein Gemüth nicht mehr kenne, wenn ich denke...

U. o. Kinek házánál *kémény* ne legyen = in dessen Hause ich nicht einen Bedienten im Sold hätte. (K. itt a «kémény» szót a hallgatódzásra érti.)

IV. 2. jel. 33b. *Felzendültek* csoportozatja = Aufruhr, du wirst...

U. o. 34a. *Ó vásulj* el szemem = Erstarre mein Auge. (Szász: vakuljatok szemek.)

U. o. Az *összvetetelt* Banco = der wundenvolle Banko.

IV. 3. jel. 34b. Valami *lókopogást* hallottam = Ich hörte Pferdegallopp.

U. o. Minekelőtte a *feltétel meghül* = Ehe noch der *Entschluss* erkältet... (*Feltétel* = Vorschlag. Clavigo.)¹

IV. 4. jel. 35a. Macbeth okosan bánt, hogy őket agyon *vagdalta* = Er hat also, wie gesagt, alles recht wohl gemacht.

U. o. *Kedvetlenségbe esett* = fiel in Ungnade. (Halásznál: *kedvetlenség* = Laune. A *testvérek*.)

U. o. A mit nekem *egykor* mondott = was er mir damals sagte.

IV. 5. jel. 35b. Minden ő neki az *ijedtség* = Furcht ist alles bei ihm (félelem helyett).

U. o. 36a. (Lady Macduffhoz szólva): Ha egy szegény ember tanácsát meg nem veted, *lódulj* innen = so bleiben Sie hier nicht...

U. o. *Másként* nem abban a világban élek-e? = Aber nun besinne ich mich, ich lebe in dieser irdischen Welt (különbön helyett).

IV. 6. jel. 36b. Én nem vagyok *pribék* = Ich bin kein Verräther.

U. o. Feslettség *kútfeje* = Pfuhl von Wollust.

U. o. 38a. *Megfojtanám* országom elsőt = würde ich meine Edeln... aus dem Wege räumen...

U. o. Ez az *elhevülés* = diese edle Hitze. (Halásznál: *elhevülés* = Einbildung. Stella. *Hevülés, hevület* = Leidenschaft. Stella.)

U. o. Magát az ördögöt sem árultam volna el *incselkedő társainak* = und würde selbst den Teufel nicht an seine Gesellen verrathen.

U. o. Temetési harang *bödül* is meg = wenn eine Todtenglocke läutet.

U. o. A ki olyat *beszél*, mely egy órával történt ezelőtt, nem beszél ujságot = O wer von der (Unthat) *erzählt*, die nur eine Stunde alt ist, wird ausgezischt (*beszél* itt *elbeszél* értelemben).

U. o. Annak a *fene* sárkánynak = der Tyrannen.

U. o. Nem az ő vétkekért, hanem az én *undokságaimért* lettek ők Macbeth *dühösségének* áldozatjaivá = Nicht um ihrer Missethaten, sondern um der meinigen willen wurd' ihr Leben ein Schlachtopfer.

U. o. Elementek az aratók s már *előrántották* sarlóikat = Die Schnitter dort oben greifen schon nach den Sicheln.

¹ Halász: *Adatok a nyelvújítás történetéhez*. Magyar Nyelvőr III—IV. köt.

V. 1. jel. 40b. Ezt a kis *darab* kezét = können diese kleine Hand.

V. 4. jel. 42b. S a mi sok tegnapjaink a halál setét kriptájába bolondnak tartották a gyertyát (homályos) = und alle unsere Gestern haben Narren zur dunklen Gruft des Todes hinunter geleuchtet.

U. o. Minden legény kezében nagy levagdalt *tölgy fiatalok* voltak = Alles trug Zweige von Birnams Walde. (Nem gondolható, hogy K. ne ismerte volna az *ág* szót.)

U. o. 43a. *Nyujtsátok ki a zászlókat* = Die Fahnen ausgesteckt.

U. o. *Csörtess bomladás* = Rausche Zerstörung.

V. 6. jel. 43b. El nem *szaladhatok* = Entfliehen kann ich nicht.

U. o. *Volna-e eszem, ha, hogy* a tragoedia a szokott mód szerint végződjön el, magam ütném által magamat? = Warum soll't ich den tragischen Narren spielen? ...

V. 8. jel. 44a. *Törjön meg az a nyelv* = Verflucht sey die Zunge ...

U. o. Add meg hát *magad s élj*, hogy az egész világ *rád mereszthesse szemét* = Und leb' als ein *Schaustück*, der Welt und Nachwelt zum Anstarren!

U. o. Egy póznán *hordoztatom majd szélylyel* utálatos képedet = Wie ein seltenes Ungeheuer wollen wir dich abgemalt auf einer Stange herumtragen lassen.

2. Szokatlan, de nem magyartalan kifejezések a régi vagy tájnyelvből.

I. 2. jel. 6b. ... *meg nem szűnt* valamig = und liess nicht eher ab ...

U. o. Egy kevésbé *megszűnven* = nachdem es etwas eingehalten ...

IV. 3. O idő, mikor *szűnsz meg* = O Zeit! immer entrückst du ...

V. 1. Néha egy fertály óráig se szűnik meg = Dies hab ich sie schon eine Viertelstunde lang thun sehen. (Ez a szó a 40-es években is nagyon el volt terjedve, ugyancsak az *abbahagyni* értelemben. Lemouton Emilia is sűrűn használja Shakespeare fordításában.)

I. 4. *Kényszerítlek* = ich beschwöre dich.

IV. 2. *Kényszerítlek* benneteket mesterségetekre = Ich beschwöre Euch bei Eurem Handwerk. (Ny. Sz. Jordánszky codex = adjuro.)

II. 2. *Úgy beszéllek közönségesen* = so will es verlauten. (Ny. Sz. Calepinus = vulgo.)

IV. 6. jel. *A közönséges csendességet* = den *allgemeinen Frieden*.

U. o. Mit illet az, a *közönséget* = die *allgemeine Sache*. (Ny. Sz. Páriz—Pápai = res publica.)

III. 3. jel. perczentés = Augenblick. (Ny. Sz.)

III. 4. jel. 25a. Egy szándék elbeszélésével *hiszek meg* beneteket = will euch einen Anschlag anvertrauen. (Ny. Sz. meg-hisz = vertrauen.)

III. 6. jel. Lady Macbeth: férfi vagy-e osztán? Macbeth: El-hiszem! és *hollyan*; egy oly merész... Das versteht sich! Und noch dazu ein herzhafter... (Tájszótár.)

U. o. ... hogy *késődésének oka* inkább... = die Ursache seines Verzuges... (Páriz—Pápai. Ny. Sz. = Verzug, Aufschub.)

III. 4. jel. Hogy engem gyanú ne *érdekeljen* = dass ich ohne Verdacht bleibe...

III. 6. jel. Lehet-e *érdekeltetés* nélkül nézni? = kann man... ohne davon betroffen zu werden? (Ny. Sz. — Stella-ban már «interessieren» jelentése van.)

U. o. *Eltávozása* csak egy pillanatig tart = Der Anstoss dauert... (Ny. Sz. «Jövendőlnec vala elragadtatás vagy elmének eltávoztatása által».)

U. o. Egészen *megkábultál* = Ganz und gar entmannt von Thorheit. (Eszét veszti értelemben. Ny. Sz.)

IV. 2. jel. Kettőztetett *bátorsággá* teszem a bátorságot = Ich will die *Sicherheit* gedoppelt sicher machen. (Ny. Sz.)

IV. 6. jel. ... irántad való hihetetlenkedés = Misstrauen gegen dich.

U. o. Hirtelen hihetőségemet = meine eilfertige Leichtgläubigkeit... (Ny. Sz.)

U. o. E szép *elhevülés* e feddhetetlenségnek nemes gyermeke = diese edle *Hitze*. (Ny. Sz.)

II. 4. jel. Üreg mélység = ein unermesslicher hohler Abgrund. (Ny. Sz. Páriz—Pápai, vacuus = üreg hely.)

V. 1. jel. Egy *asszony udvarnok* = eine Kammerfrau. (Ügyes képzés, jobban megfelel, mint komorna, mert a királyné körül udvarhölgy szokott lenni; angolban is: a *Waiting gentlewoman* = szolgálattevő nemes hölgy.)

III. 3. jel. Nem csak földszint ereszti az én Bankótól való *tartalékom* gyökerét = Meine Furcht vor Banko'n wurzelt nicht

blos oben auf. (N. Sz. tartalék = Bänglichkeit, Ängstlichkeit. Később tartalék = Geheimnis.¹)

III. 5. jel. Míg a véghez vitt tettet *öröm sikoltással* hallgatód = bis du der vollbrachten That zujauchzen kannst. (Ny. Sz. Kresznerics = aufschreien.)

V. 9. jel. Végy valaha ismét lélekzetet és örvendezz víg *sikoltozásokkal* = Athme wieder auf und jauchze ...

U. o. Be boldog vagyok, hogy én adhatom itt a legnemesebb fiadnak közepette, szádba ezt az örvendező *sikoltozást* ... = dir vorjauchzen kann.

III. 4. jel. Sőt világosan *törölhetném el* szemeim elől = blank und bar aus meinen Augen vertilgen lassen.

II. 6. jel. *feltételének elébe* = seinem Vorsatz entgegen.

IV. 3. jel. Minekelőtte a feltétel meghűl = Ehe noch der Entschluss erkaltet. (Ebben az értelemben szokatlan. Később Kazinczy-nál is módosul: = Vorschlag Clavigo és Erd. levelekben = Bedingung. Lásd Halásznál.)

II. 6. jel. Micsoda gyermek *eszőlősködés* = was für Grubeleien.

IV. 5. jel. 36b. *Vaj* meg! = Jawohl er ist todt! (Bizony meghalt értelemben. Tájszólás: csángó, székely.)

3. *Idegenszerűségek*: a) *melyek a szöveg szószerinti fordításából eredtek*:

I. 5. jel. 11b. Olyannyira *elhaladott* = ist so weit voraus.

II. 1. 13b. *Fojtsátok bé* a megbánás szivárgásait = *verstopft*.

U. o. *Vastag éj* = dicke Nacht.

II. 3. 14b. Ne lépünk elébb ebben a dologban = Wir wollen nicht weiter in dieser Sache gehen.

II. 4. *Jöldögélő* esztendőök sorát = Reihe *kommender Jahre*. (Itt a gyakorító ige logikus bár, de szokatlanul hat, nem elég méltóságos.)

II. 6. *Szomorú egy látás*. Bolond vagy szomorú látásoddal együtt = Das ist ein trauriger Anblick. Du bist ein Narr mit deinem traurigen Anblick.

U. o. 18a. A második *menetelét* a nagy természetnek = den zweiten Gang der grossen Natur.

U. o. Ennél jobb *be-kenést* = Firniss.

II. 7. 20a. A *szélvész harangját* = die Sturmglocke.

¹ Lásd Halász I.: *Adatok a nyelvújítás történetéhez*. (Magyar Nyelvőr. III—IV. köt.)

III. 3. Az lenni még semmi sem = Das zu sein ist noch nichts.

III. 5. 26a. A mi megvan, az megvan = Was geschehen ist, ist geschehen.

III. 6. *Torokmetsző* = Gurgelschneider.

IV. 2. *Kettőztetett bátorsággá* teszem a bátorságot = Ich will die Sicherheit *gedoppelt sicher* machen. (Magyarul értelmetlen. Szász: jobb voltomért.)

U. o. Egy *vérző* gyermek = ein blutendes Kind.

U. o. A te koronád vérbe keveri szemem *almáját* = Deine Krone verwundet meine *Augäpfel*.

IV. 4. *Kedvetlenségbe esett* = fiel in Ungnade.

IV. 5. A *legmagánosabb árnyékot* = *einsamster Schatten*.

IV. 6. 32a. Az a hír *futamodott el* = es lief das Gerücht *umher*.

U. o. *Homlokkal homlokba állítsatok össze* vele = *Stirn gegen Stirn stellt* diesen... und mich *zusammen* (szemtől szembe helyett.)

V. 1. De látása *zárv*a van = ihre Sinne sind *verschlossen*.

V. 4. 42b. *Másszor* halhatott volna meg. *Egykor* rá ért volna = Sie hätte ein anderes Mal sterben sollen. Es würde wohl einmal Zeit zu dieser Nachricht gekommen sein. (Szász: Halt volna meg később. Ily hirre is lett volna még idő.)

V. 4. 43a. *Szakállal szakállra* szállhatnánk velek öszve = Bart gegen Bart.

U. o. *Magam* leszek *minden magamnak* = So will ich *mir denn allein* genug sein.

b) *Idegenszerűségek, melyek nem a szöveg kényszere miatt keletkeztek.*

Míg az előzőben azokat a szólásokat soroltuk fel, melyek a szöveg szó szerinti fordítása által váltak idegenszerűekké, erőltetetté, de melyek, hogy úgy mondjuk, csak ad hoc szerepelnek, példaadáson kívül se nagyobb hatásra, se hosszabb nyelvi életre nem tettek szert, addig a most felsorolandó idegenszerű szófordulatok, kifejezési módok olyanok, melyeknek nagy része fennmaradt, melyek ellen a tiszta magyarság hívei mind máig hiában küzdenek. Ezek tárgyalását megkönnyítette Simai Ödön cikksorozata a *Magyar Nyelv* 1909—1917. évfolyamában: *Kazinczy nyelvújítása*, melyben

a nyelvújítás céljaira alkalmazott főeszközeit, a fordításokat tárgyalja. Minthogy pedig ezt a kérdést, az eddigi hasonló tárgyú tanulmányoktól eltérően, genetikus módon tárgyalja, Kazinczy újított nyelvének különböző stadiumai szemlélhetővé válnak. A tizenkilencz első czikk Kazinczy 1788—1795 közt megjelent fordításainak nyelvényegét dolgozza fel, úgy, hogy a Macbethben előforduló idegenszerűségek viszonyát a többi munkákhoz megállapítani nem volt nagy feladat. Természetesen itt csak azokra a kifejezésekre terjeszkedem ki, melyek még ma is idegenszerűen hatnak, gyakori használatuk mellett is, melyeknek azonban műfordításban helyük nincs. Mindazokat a szóalkotásokat, melyek ma már teljesen meghonosodtak (mint például erény, suhan, ömlik stb.), melyeket tehát csak a philologus vehet észre, az æsthetikus nem, melőzőm, s csak a szorosan vett idegenszerűségeket tárgyalom. Ezek világítják meg leginkább Kazinczynak e korabeli fordítási elveit, mert rendszerint valami idiotismus áttételei; már pedig ezek adják még ma is a legtöbb gondot a műfordítónak.

Az idegenszerűségek csoportosításában Simait követtem. A csillaggal jelzett szólásoknak Simainál nincs megfelelőjük.

A jelentéstani idegenszerűségek közül Macbethben fellelhető a *fogna* igealak, de csak egy helyen.

III. 3. Királyok fognának lenni gyermekeim? A *módhasználatban* Macbeth nem mutat idegenszerűséget.

A *műveltető igék* helyett a németes *lassen* hatásaként a «hagyni» igét találjuk, de azért a műveltető ige is sűrűn szerepel.

Hagyd felkölteni magadat Duncan = Lass dich aufpochen. (II. 6.)

Felhagyja magát akasztani ha ... = er liesse sich darauf rädern dass ... (II. 7.)

... ezt a drága gyémántot feleségednek *hagyta adni* = ... liess er deiner Gemahlin geben. (II. 7.)

... s életét egyedül az idővel *hagyja magától elnyeretni* = und sein Leben bloss an die Zeit verspielen. (IV. 2.) (Itt kettős műveltetés van, mint a hogy még ma is hallható: *hagy* magának *csináltatni*.)

Visszaható igék helyett a *sich*-nek megfelelő körülírás:

*Seborvos után kell körülnézнем magamat = Ich muss mich nach einen Wundarzt umsehen. (I. 2.)

A norvég király épen félrevonta magát = ... hatte sich's fein bequem machen wollen. (I. 2.)

El ne vondd magadat előle = ich bitte dich dabei zu sein. (III. 2.)

*Ettől el kell szoktatnod magadat = hieran musst du nicht mehr denken. (III. 5. Itt a német szöveg egészen más, tehát az idegenszerűség nem a szöveg kényszere alatt jött létre.)

A szenvedő alak helyett a német sein-nek megfelelő körülírás:

... mikor majd meg lesz téve a tett = wann es gethan ist. (II. 3.)

... össze gyűlve lesznek ott körülöttem = um mich her versammelt zu sehen. (I. 5. Megint nem a szöveg hatása.)

A többes számú név használatában Macbethben sok az idegenszerűség.

Hajaim szálai = mein Haar. (I. 5.)

Két komornyikjait. (II. 3.)

... s ábrázatainkat szíveinknek nyájas álarczáivá csinálják ... = unserer Gesichter ... unserer Herzen. (III. 5.)

... az ölyvök gyomrai = die Magen der Geier. (III. 6.)

Tüzetek szikrázik szemeitekből = Euer Mut leuchtet aus euch hervor. (Megint nem a német szöveg hatása. III. 4.)

Némelyikének kezeikbe (!) = Einige darunter tragen ... (IV. 2.)

Ellenben jól van alkalmazva: Két nemes születésű úr. (IV. 3.)

Melléknév áll elvont főnév helyett:

Gyűjtetek elő mindeneket ennek a borzasztó tettnek kinyomozására. (II. 7.)

... derék embernek tartotta minden = a német «Alles» hatása alatt, bár a szöveg ez: er wurde doch sonst für brav gehalten. (VI. 6.)

A határozatlan névelő németes alkalmazása elég feltűnő:

... nem vagy egyéb egy vértmocskoló álmnál = als ein blutschänderischer Traum. (II. 4.)

... királyi tekintetében egy Valami van = ... herrscht ein Etwas. (III. 3.)

Egy koronás gyermek egy zöld ággal = ein gekröntes Kind mit einem Zweig. (IV. 2.)

A te férjed egy nemes gondolkozású férjfi = Ihr Gemahl.

ist edel ... (IV. 5. Megint a szövegtől függetlenül használja az *egy-et*.)

Ki gondolta volna, hogy *egy* ilyen öreg emberben ennyi vér legyen? (V. 1.)

Idegenszerű szólások igéjük betűrendjében:

Áll ... mint a ruha, *nem áll* addig *jól*, míg meg nem kopik
egy kissé = sie *passen* nicht eher ... (I. 5.)

Csinál. De csinálj kurtán = Mach's kurz. (I. 2.)

A felséged seregeinek mozdulások *csinálják*, hogy valamit mi is lássunk = Die Zurüstungen *machen* dass ... (V. 2. Simai a *csinál* szónak okoz értelmét az Orpheus I. évfolyamából jegyzi fel, tehát a Macbeth fordítása évéből.)

Elő. Németes igekötős összetételek:

**Beszéld-elő* hát barátom ... = so sag her Freund! (I. 2.)

Kiáltatok *elő* valakit = Sorgt für die Lady. (II. 7.)

... *míg elő-kiáltalak* = bis ich dich rufe. (IV. 2.)

... az *elő-játszandó* királyi drámának = des erhabenen Schauspiel's. (I. 5.)

... *még* nem *jött elő* az, a kit = noch ist der nicht vorhanden ... (V. 4. Itt előtte bizonyára a *vorgekommen* szó lehetett.)

Tsak a boszorkányok ne *vegyenek elő* megint = Nur keine Gesichte mehr. (IV. 3.)

Fekszik. Valami nehéz *fekszik* a szíven = sie hat etwas schweres auf dem Herzen. (V. 1.)

Jön. Ha arra *jön* a dolog, ő neki mer az ároknak ugratni = (wenn es darauf ankommt), pedig a német szöveg ezt mondja: Er ist ein kleiner Wagehals. (III. 3.)

O ha arra *jön a dolog*, szintúgy pityereghetnék, mint egy vén anyó = O ich könnte mit meinen Augen ... (III. 5.)

Képzél. **Képzeld* azt onnan = Denk dir ihn nun vollends ... (I. 2. Simainál csak *el-képzél* van.)

**Keresztülesem* mindenen = ich werde entweder auf immer gesund. (V. 2. Itt bizonyára az *überstehen* ígére gondolt.)

Ki igekötős összetételek:

Egyet s mást *ki* tanulhassak = ausforschen. (III. 7.)

Megy. Mint *megy a dolog*? = Wie steht's Macbeth? (III. 5.)

Néz. Úgy *nézz ki*, mint a mostani idő = sieh aus wie die jetzige Zeit. (II. 1.)

... hogy ily sápadtan *nézz* *ki* józanságában = um so bleich und nüchtern aus zu sehen. (II. 3.)

**ne nézz oly holt szinnel* = sieh mir nicht so blass aus.
(V. 1.)

Tesz. Az iszonyúság meg *tette* remekét = der Frevel hat sein Meisterwerk gemacht. (II. 7.)

... ha meg van *léve* a tett = wenn die That gethan ist.
(II. 2.)

Van. *Az én férjem gyakorta *van így* s ifjú kora óta mindig *így volt* = Meine Gemahl ist oft so ... (III. 6.)

*A mi királyunk *oda van* = unser König ist todt. S hogy *van oda* ? = Ermordet ? (II. 7.)

Bár csak *oda ne lettek volna* = ich wollte, sie wären noch da. (IV. 4.)

... sok derék ember *oda van* = aus dem Wege geräumt.
(IV. 5.)

... Az atyád *oda van* = Dein Vater ist todt. (IV. 5.)

Vagy egészen *oda leszek* = wird mich ... auf einmal liefern.
(V. 2.)

**Légy hát oda* = so verzweifle. (V. 8.)

Oda vagyok örökre = ich bin verloren. (U. o.)

A legderekabb emberek élte hamarabb *van oda* mint a bokréta = ist schneller dahin. (IV. 6. Itt jól van használva. A németben az *ist hin, ist weg*, inkább tájszólás, jargonszerű, nem illik a fenti komoly alkalmakhoz.)

Még legtűrhetőbb az V. 3. jel.-ben a komorna szájában :
A királyné oda van = die Königin hat's weg.

Ül. *Neked valami *ül* a nyelveden = du hast etwas auf der Zunge. (V. 4.)

Ül. Hát miképen *üte ki* a csata ? = Wie steht's um die Schlacht ? (I. 2. Bizonyára az *ausfallen* hatása.)

Egyre *út ki* a dolog külömben is = Zu einem Wege muss es hinaus. (II. 7.)

Üz. Miért *üzi fel* ... az alvóit e háznak ? (III. 7.)

Már Macbethben is előfordul az a szinte hirhedtté vált idegenszerűség, melyet, mint Kazinczy non plus ultra germanizmusát szokták idézni, de csak a jóval későbbi Egmontból:

**Fennt éljen* a király = Der König lebe hoch. (I. 2.)

**Fennt éljen* Skóczia. (V. 9.)

Hasonlóan : *... a fennt-ülő Macbeth = der hochthronende Macbeth. (IV. 2.)

Mondattani idegenszerűségek közül a feltünőbbek ezek:

Az *állítmány kihagyása* német mintára e fordításban kevés található.

No, mi dolog? = Nun? (I. 2.)

Ha így, úgy én . . . (a *van* kihagyva) = Ist dem also, so . . . (III. 3.)

Találtad? = Ist er geliefert? (III. 6.)

Üljetek = Setzt euch. (III. 6.)

Ide azt = Mir die Dolche. (II. 7.)

Csak egy kis időt = Nur ein wenig Zeit. (II. 1.)

Mint látható, ezekben sem közvetlenül a szöveg hatott.

Magyartalan a *személyrag elhagyása* az ilyenekben:

Az leszek, kincs (kincsem helyett) = Das will ich Liebchen. (III. 6.)

Nyájas kedves Feddó = Liebe süsse Tadlerin. (III. 7.)

Mi volt, orvos? = Was giebt's Doctor? (V. 4.)

Az *alatt* névutónak mód vagy állapothatározóként való használata is németes; Macbethben csak egyszer fordul elő.

Azért ébredt fel, hogy ily sápadtan nézzen ki annak szemlélése *alatt*, a mihez . . . = beim Anblick dessen. (II. 3.)

Az *előlről* Simai hibás használatot jegyez fel, Macbethben jól van alkalmazva: Hova tűntek *előlünk*? (I. 4.)

Az *után* névutó használata okhatározó -ért rag helyén:

Seborvos *után* kell körülnézнем magamat = nach einem Wundarzt umsehen. (I. 2.)

Ragok helytelen használata:

-*ra* használata a német *auf*-nak megfelelőleg:

. . . azt a tettet tudnom magamra = dieser That mir bewusst zu sein. (II. 6. Valószínűleg *diese Schuld auf mir zu wissen* szó-lás hatása.)

-*hoz*

*. . . nem bizok érzékeny lelkedhez = ich fürchte deine milchichte Gemütsart. (II. 2. Valószínűleg *Vertrauen zu etwas haben* hatása.)

Az *infinitivus* németes használata:

. . . későn jősz *megnyerni segíteni* = um sie gewinnen zu helfen. (I. 2.)

. . . s alkalmatosságom lesz példáját adni . . . (I. 3.)

O idő, mikor szünsz meg félre rántani = O Zeit immer ent-rückest du. (V. 3. Itt nem is a szöveg hatott.)

Szórendbeli németesség a birtokos jelző elhelyezésében igen gyakori:

... s mosd le ezeket a rút *tanúid kezednek*. (II. 6.)

Miért űzi fel siketető zaj az alvóit ennek a háznak? = die Schläfer dieses Hauses? (II. 7.)

Kösd be gyenge *szemeit* a szánakozó *nappalnak* = dem mitleidigen Tag die zärtlichen Augen (III. 5.)

Hideg fuvalmai közt a pokol borzasztásinak = dem Grauen der Hölle. (V. 8.)

... ezen a gázlóján az *időnek*. (II. 3.)

Latinos-németes *genitivus partitivus*-féle szerkezet is akad:

A parányi ökörszem, a *legparányabbika a madaraknak*. (IV. 5.)

Én *egyike* vagyok *azoknak* ... (III. 4.)

Appositiót is találunk latinos elhelyezésben esetben és számban való egyezéssel:

... a halotti *bagolynak*, az éjjeli őrtállónak, szomorú visítása = der Schrei des Uhu, des traurigen Nachtwächters. (II. 6.)

Néha fölös *személyes névmást* használ:

A vártás azt beszéli ... Ő egy roskadt, őszhajú katona. (II. 7.)

Az ártatlan jó alvást, őt, mely a gondok zsinatját megcsillapítja, őt ... = Ihn, welcher ... ihn ... (II. 6.)

Mondattani idegenszerűség még a *ha, úgy* kapcsolat:

Miénk? úgy nyargalva futok. (I. 2.)

Ha ezt akarják az örök végzések, *úgy* igyekezetem nélkül is ... (I. 5.)

Ha a vég oly bizonyosan és oly hamar teljesedik, mint a kezdet, *úgy* örülhetsz. (II. 1.)

Ha így, *úgy* én Banko maradékaiért ... (III. 3.) Még számos más helyen ugyanígy a német *wenn, so* egyszerű fordítása.

Különös parancsoló felkiáltást találtam: Lüg, Schurke, dass du lügst fordítására: **Hazudj gazember, hogy hazudsz!* (V. 4.)

A tagadást is néha így fejezi ki:

sohasem csalatott volna meg egy barát is. (IV. 5.)

Még szólnunk kell az idegen szókról.

Ezek az 1790-es évek fordításaiban már nem oly sűrűn találhatók, mint a 80-as éveikében. Simai szószedete szerint *Hamletben* egy sincs. *Macbethben* is mindössze csak hármat találunk:

A Lehetőség *horizonján*. (I. 4.)

jó *appetitust* ... kívánok. (III. 6.)

a mit ennek a *Tyrannus*nak vaslábai tapostak el. (V. 9.)

A *Tyrannus* szó elkerülése pedig elég nehéz lehetett, mert a darab folyamán sűrűn fordul elő s körülírása bizony elég nehézkes:

hogy ennek a *korona-lopónak* = bei des Tyrannen Nachtmahl.
(IV. 4.)

Erősítsd meg székedet *tolvaj-király* ... = mächtiger Tyrann.
(IV. 5.)

szenvedhetetlen uralkodás = Tyrannei. (IV. 5.)

igazságtalan *birtokosod* = unrechtmässiger Tyrann. (IV. 5.)

az a *koronás tolvaj* = der Tyrann. (IV. 5.)

Istentelen = Tyrann. (V. 5.)

a fertelmes gyilkosnak = auf des Tyrannen Haupt. (V. 5.)

Látható tehát, hogy Kazinczynak a 90-es években a fordításról vallott nézetei és nyelvújítási törekvései nem engedik már meg az idegen szók sűrű használatát, melyektől még *Bácsmegyeije* hemzsegett.

Érdekes követni Simai adatai kapcsán azt az ingadozást, mely egy-egy kifejezési mód alkalmazása körül Kazinczynál tapasztalható. Például a tudatosan használt többes szám határozott számnév mellett nem zárja ki *Macbeth*ben a magyaros alkalmazást sem.

«*Két komornyikjai*»; de «*Két nemes születésű úr.*»

A németes (um, zu) infinitivus mellett egyenrangúan a magyaros *hogy*-os szerkezet is van. Az egyes szók jelentésénél is tapasztalható ez.

*Hamlet*ben Kazinczy, Simai adatai szerint, Batsányi után először használja az *el-néz* kifejezést *Nachsicht*, eltérés értelmében. *Macbeth*ben erre példa nincs, hanem a régies kifejezésmód szerepel:

... ennyi bosszantást *be-hunytt szemmel nézhettek* = gönnt ihr so hingehen lassen. (III. 4.)

Vagy pedig az *érdekel* szó. Ez már *Bácsm.*-ben *interessieren* értelemben szerepel; *Macbeth*ben még a régi «tango» értelemben: Hogy gyanu *engem ne érdekeljen*. (III. 4.)

... lehet-e érdekeltetés nélkül nézni = ohne davon betroffen zu sein. (III. 6.)

Viszont a gyáva, gyávaság kifejezés, úgy *Hamlet*ben, mint *Macbeth*ben már a mai értelemben szerepel, de található itt az *együgyű* értelmében is.

... élni a *gyávaság* vádlása alatt = *Verdammungsurteil* deiner Feigheit. (II. 3.)

Viszont: Térj vissza gyávaságodból = *Verlier' dich doch nicht so armselig in Gedanken.* (III. 6.)

Ugyanez áll az *el-öl* kifejezésre:

... inkább az *El-ölt* mint az *ölő* lenni = eher der Vertilgte als der Vertilger (III. 5.) mondja egy helyen *Macbeth*ben s ugyan-csak *Hamlet*ben is, Simai szerint. E mellett azonban gyakoribb a gyilkos, gyilkoló szó mind a két drámában.

*Hamlet*ben használja az *ör* szót, mely ott először jelenik meg; *Macbeth*ben azonban *éjjeli őrt álló* szerepel.

A *sivatag* szó, melyet Simai *Stellaban* lel fel először, már *Macbeth*ben is megvan:

I. 4. miért tartóztatjátok útunkat e *sivatagságon*?

Végre a hirhedt *fennt-éljen* a király, már a mint kimutattuk *Macbeth*ben fordul elő, holott csak a fogsága után megjelent Egmontból válik ismeretessé.

Egyszóval ujitásait mintegy tapogatózva alkalmazza, hol alkalmazza, hol elejti.

Ha már most azt vizsgáljuk, mennyire segítette elő Kazinczy *Macbeth*jében nyelvünk költőiségét, azt látjuk, hogy nem éri el azt a költői hatást, melyet *Bácsmegyei Levelei* keltettek, sőt keltenek még most is. Az ő alaptermészete sokkal inkább hajlott a sentimentalismus felé, tehát az ilyen alaphangú művek visszaadása természetsszerűleg jobban is sikerülhetett.

Mindazonáltal találhatunk itt is néhány kifejező fordulatot, sikerült metaphorás jelzöt:

- I. 2. párázó véres karddal.
- I. 4. példátlan unszolástokra.
- II. 2. a hol meg ne vetette volna tenyésző ágát (a fecske).
- II. 2. levegője tiszta és könnyű.
- II. 7. gyűjti össze az ég bosszúálló fergetegét.
- II. 4. Az álom jóltevő meleg ápolgatásait.
- II. 6. elhűtik a szándék forróságát.
- III. 3. erőtlen talpkövön.

III. 5. aluszsza puha álmát.

III. 6. a csevegő bikkesbe = dem dohlenvollen Gehölz.

IV. 2. magasról zuhanó hullám.

V. 3. életem fája harasztjai lassanként fakulnak s sorvadoznak.

V. 6. az élet csak egy ingó árnyék.

S még sok más. Ezek a szólások, Simai útmutatása mellett úgy vannak összeválogatva, hogy Kazinczyt, mint ezeknek a ma talán már közönségessé vált mondásoknak megalkotóját mutassák be.

Végül pedig álljon itt néhány olyan mondás, melynek magyarossága, szabatos kifejezésmódja kifogástalan, még akkor is, midőn az idegen szöveg, az idiotismusokra oly igen hajló Kazinczyt, könnyen csábíthatta volna idegenszerűsége.

I. 2. . . . valamig egy szabással ketté nem szelte a fejét = als bis er ihn vom Wirbel bis auf's Kinn zerspalten.

U. o. Ha legényesen dolgoztunk annak előtte, most annál tüzeesebben fogtunk az aprításhoz. (Lám itt nem használja a *ha* után az *ügy*-ot, pedig a németben megvan a *wenn*, so szerkezet.)

U. o. Az a marék nép = der kleine Rest.

U. o. győzni akart erőnek erejével = wollte . . . schlechterdings siegen. (Itt a sebesült katona beszél, már pedig ha a nényelven kell szólania, akkor nem találja szükségesnek a «csinosítást», tehát magyarosan beszél.)

I. 5. a maga által is megvallott hűtlenség *nyakát szegte* = ihn *gestürzt* hat. (Eredetileg így: megbuktatta.)

U. o. maga a tett *nincs* oly undok = ist minder gross.

U. o. míg *meg nem kopik egy kevésé* = als bis sie etwas abgetragen sind.

II. 1. Talán csak nem álomban lelt kincs? = Goldfund im Traum.

U. o. s a jövődő már-már úgy lebeg körülöttem mint a Jelenvaló = die Zukunft ist schon um mich, wie Gegenwart. (Illik ez a beszédmód Lady M. szájába.)

U. o. Töltsetek teliden tele = Erfüllt mich durch und durch.

II. 2. Meg nem tudok telni ezzel a kedves levegővel = Ich kann mich kaum satt athmen.

II. 3. Rajta veszünk? = wenn es uns aber mislänge?

U. o. borral és égett itallal úgy *megveszem* (komornyik-jait) = will ihnen mit starken Getränken so zusetzen . . .

II. 6. De hát ezt a kardot minek hoztad ki magaddal? = Aber warum brachtest du diese Dolche mit heraus?

U. o. Vissza, nem én = Ich? nein, ich gehe nicht wieder hin.

II. 7. *Konditsátok* meg a szélvész harangját! = Schlagt die Sturmglöcke!

U. o. *Verjétek félre* a harangot! a szélvész harangját! = Die Glöcke! Die Sturmglöcke geschlagen.

III. 2. Ki, igen is felséges Uram (arra a kérdésre: *Kilovagolsz-e?*) = Ja gnädiger Herr.

U. o. Viszem, igen is Felséges Uram (a fiút).

III. 4. Azt látjuk Felséges Uram = Nicht anders gn. H.

U. o. engem meg úgy úzóbe vett a sors = so herum müde gezaust.

III. 6. ... az a gazda megveszi a vendéglés árát = heisst seine Mahlzeit bezahlt machen.

U. o. Keveset *gondolnak* vele = die macht sich nichts daraus.

U. o. De ha máskor valakinek kiloccsantották az agyvelejét, felfordult és vége volt = ... so starb er.

IV. 2. Fogjunk körülte kézlánczot

S danolva ropjuk a tánczot,

Emlegesse kedvesen,

Miként láttuk szivesen.

IV. 4. hogy nyakra-főre gyűjti e táborozó-sereget = dass er schleunigst Kriegszubereitungen macht.

U. o. Valljon hova vette magát? = Wo mag er hin sein?

IV. 5. A fősvényység mélyebb és ártalmasabb gyökereket bocsát a bujaságnál, mely csak egy rövid nyár dudvája = das Gewächs eines kurzen Sommers.

IV. 5. Böven ihatsz te a szerelem kelyhéből titkon és mégis bornemisszának fog nézhetni a világ.

U. o. ne resteld a szót = sei nicht so wortkarg.

V. 1. Minden áldott éjjel = alle Nächte.

U. o. Szent Isten, ne szállj perbe velünk = Gott vergebe uns Allen.

V. 2. vesd a kutyák elibe az orvosságot = O, so wirf deine Arzneien den Hunden vor!

U. o. de ezt a lármát csakugyan nem szenvedhetem ... = Aber dennoch ist's meinen Ohren fatal. (Bürgert itt Kazinczy javította.)

V. 4. Magam vívok meg a világgal = Allein will ich's mit der Welt aufnehmen

V. 8. párját ennek a megveszettnek = die Seele des Ver-ruchten.

Mindez természetesen csak kis része az egésznek, csak mintegy mutatóványok arra, hogy Kazinczy mennyire jól irt magyarul, ha akart, vagy ha nyelvújító elveit mellőzte, mondjuk, megfelelkezik róluk. Erre igen tanulságos javításait szem-ügyre venni. — Mint már említettük, csak az első néhány lapon javított, azután abbahagyta. Ha már most a javításokat az eredetiekkel, t. i. a törölt részekkel összehasonlítjuk, azt tapasztaljuk, hogy a legtöbb esetben az eredeti fogalmazás magyarosabb s a javítás az idegenszerű. Például:

I. 2. Beszéld elő hát... kihúzva: Láss hozzá jó legény.

I. 2. De csináld kurtán; alatta kihúzva: *De ne szaporázd a szót* = mach's kurz.

U. o. De haszontalan = Aber umsonst. ... volt minden kihúzva.

U. o. imígy-amígy állott a dolog — alatta kihúzva *a csata dolga*.

I. 2. meg nem szűnt, valamig ketté nem szelte a fejét, alatta kihúzva: míg a gazembernek az álláig *nem hasította a koponyáját*.

II. 1. Jer e rejtek szobába — *ebbe* a kihúzva.

II. 1. Mely tsudás jelenség — alatta kihúzva: *Milyen csudálatos jelenségek*.

I. 4. Feleljetek hát! alatta kihúzva: *Szóaljatok meg hát*.

I. 4. Miért tartóztatjátok utunkat e sivatagságon? alatta törölve: ezen feldúlt mezőn? (Úgy látszik, javítás közben jutott eszébe e szó a nehézkes körülírás helyett.)

Ezek a javítások azt mutatják, hogy mint rontotta meg gyakran a nyelvújító, a túlfinomodott æsthetikus, az egészséges nyelvösztön alkotásait.

Mielőtt összefoglalnók vizsgálódásaink eredményét, álljon itt, a mű összhatásának bemutatására egy-két részlet a fordításból, nevezetesen a két első boszorkányjelenet (talán épen azok, melyek közül az egyiket a *Helikoni virágok* II. kötetébe szánta Kazinczy), továbbá Lady Macbeth és Macbeth nagy monologja, a dráma legismertebb, leghatásosabb jelenetei.

Első kijövetel.

Három boszorkány.

Első B. Topp! de virradta fel. (Jav.: Taopp! de virradta felé.)
Hol tsapunk majd egyyüvé?

Másod. B. Ha majd a' varju dögre száll,
'S az utasokra jajt kiabál;
Ha majd az akasztó fáról krárog,
'S a' sült koponyákon vákog;
A' baglyok ha kezdik a' húhogatást,
A' rusnya motsárban fel leljük egymást!

Harm. B. Addig ugyan egyget mondok még Macbethnek!

Első B. Lidértzke! lobogsz már?¹

Harm. B. . . . Oszoljunk! kergetnek!

Másod. B. Kakaskám! te is hívsz?²

Harm. B. . . . No rajta! kezét!

No rajta! Szemünk, szánk a' merre vezet!

(Összefogóznak, danolnak, 's karikatántztot járnak.)

Mindny. Meleget töltünk a' hidegbe,
Hideget töltünk a' melegbe,
Vért a fejrbe,
Fejéret a' vérbe,
S-s-szt! s valamit akarunk
Összve meg' összve-habarunk.

[Bürgernél ez a jelenet két sorral hosszabb (17:15.); viszont a Bürgeré négy sorral hosszabb az eredeténél.]

III-dik Ki-jövetel.

1. Cimbora, hol kóválygál?

2. Gyesznót fojtogattam.

3. Hát te társ, honnan csöszögysz?

1. Majd meglát'd.

Amott a kofák közt láték egyget

Tekenőkkel árulá a meggyet.

Csak csámesog, csak csámesog, csak csámesogatja.

Mi tagadás? biz azt megizelitém!

Kofácska, mondám, hottzi csak egyget!

Lófánkot te gérbic, nem meggyet.

Ezt feleli, 's a' kanfogát rám vicsorgatja.

Huhh csikorgós, csattogós, megezibálom.

¹ Láng lobban-fel a' tóban, annak jelül, hogy már ideje, hogy menjenek. (K. jegyz.)

² A nádasban haris szóllal meg, hasonló czélra. (K. jegyz. E két jegyzetnél nincs több a fordításban.)

Egy meg kettő hármat tesz
 Ha magához hármat vesz
 Meg meg hármat, szent szám lesz!

*Mind a Bosz. Szent szám, szent szám, szent szám lesz.*¹

MÁSODIK FELVONÁS.

I ki-jövetel.

Lady Macbeth (magában maradván): Jön? jön? — Igaz hirt
 hörgöttél é őrt-álló? Hah! rekedjen-meg az éjjeli varjú is a' Duncan
 halálos érkezése hírének krágogásában! Jertek elő Lelkek, kik öldöklő
 szándékot lehelletek, jertek 's fagyjaljátok-meg asszonyi reszketésemet.
 Töltsetek teliden teli fejem tetejétől fogva lábujjaim hegyéig iszonyu-
 sággal! Süritsetek-meg véretem; fojtsátok-bé a' meg-bánás szívargá-
 sait, hogy a' Természetnek semmi undorodó érzése ne borzasszon-meg
 irtóztató szándékomban 's e' közzé és a' tellesítés közzé ne lépjen.
 Öldöklés lelkei, jertek asszonyi emléimre, 's szopjátok epévé tejemet!
 Mind, mind jertek elő, akárhol kóborlotok, akárhol bontjátok láthatat-
 lanul a' Természetet! Jer vastag éj, 's rejtezz el a' pokol leg-sűrűbb
 gőzébe, hogy éles töröm ne lássa a' sebet, a' mellyet ütni fog, 's az
 Ég a homály kárpitján keresztül ne tekinthessen, 's rám ne kiált-
 hassa: *rettentő, állj-meg!* (*Trombita szó hallatszik. Lady Macbeth el-
 megyen.*)

V-dik ki-jövetel.

Macbeth (magában maradván): Hahhh! — Tör é ez itt előttem,
 felém nyúlva markolatjaival? Jer, hadd szorítsalak kezembe! — Mi
 ez? Nem tör? és még is mindig látom! Átkozott kísértés! 's egyéb-
 nek kell-e lenned a' kéznek, mint a' mia a' szemnek vagy? Talám tsak
 a' képzelés töre, talám tsak el-hevült agyvelőm gőzi az? — s még
 is éppen olly igazi, éppen olly való, mint ez, a' mellyet itt elő-kapok!
 — Ha, ha! értem mit akarsz! Útmutatóm akarsz lenni úgy é? Jó
 Éppen rád vala szükségem. — Vagy a' szemem, vagy egyéb érzéseim
 tesznek bolonddá. — Itt, itt, ezen a' helyen van még is! Még vér-
 tsepek is vannak már nyelén? Pedig az elébb még nem voltak! —

¹ Ezt a jelenetet Kazinczy kétszer kezdte meg; az első egészen kihúзва, a második is nagyon javítva. Két sorban törölve: Süldöket ölék. De hát te hol koválygál.

A 11. sor kihúzásai: Huhh, csikorgós, csattogós, bosszut állok, gondom lesz rá. (Mit csináljak? bosszúm állom. Bosszúm állom, meg-pergelem.)

A 12. sor kihúzásai: Borsért van. A latra borsért van Török országban. A latra borsért van, megrongálom. A latra borsért van Török Országban, megpászmálom.

Nem! nem való az, a' mit szemem lát. Vérengző szándékom tsalogatja úgy szemeimet. — Most az eggyik felén a Világnak megholttnak látszik a Természet. Ördögi álmok kötődnek a' leeresztett kárpitok megett az álommal. Boszorkányok 's kan ördögök kerengenek széllyel s úzik mesterségeket. A farkas ordít, 's fel-ordítja alvásából az otsmány fekete sárga Gyilkolást. Nézd, láb hegyen tipeg ő lassú nagy tolvaji lépésekkel fel-tételének elébe! — Tunya el-szunnyadt Föld, fel ne hortyanj! Ne halld lépéseit ennek a tipegésnek! Köveid különben ki-fetsegnék azt, 's félbeszakasztának borzasztó tsendességét annak az éjjéli órának, mely nekem így kedvez. — De mit fenyegetőzöm illy soká? Fenyegéstől ő meg nem hal. — (*Tsengetés hallatszík.*) A szók igen is elhűtik a' szándék forráságát. Rajta! Tsak három lépést, 's meg van téve a tett! (*Ismét tseng.*) Hív a tsengetyű! — Ne halld azt Duncán! az ő szava a te halotti harangodnak szava. Az Ég vagy pokol felé hiv téged. (*El.*)

Ezzel befejeztük a fordítás vizsgálatát és áttérhetünk értéke megállapítására.

Ismeretes, hogy Kazinczy egész írói és fordítói működésének, a magyar irodalmi nyelv fejlesztése, ujitása, sőt mondhatnók, részben megteremtése volt a czélja. Ezt a czélt szolgálta a magyar játékszín körül kifejtett tevékenysége is, a miért tömegesen fordított idegen műveket. Épen ezért fordítói pályája kezdetén (1788—1795.), melybe *Macbeth* is belesik, nem annyira azt nézte, hogy mit fordít, hanem inkább azt, hogy hogyan, s inkább arra törekedett, hogy olyan művet adjon, mely a művelt nagyközönség tetszését megnyerje, s így az irodalom iránti érdeklődést növelve, az irodalomnak is nagyobb lendületet adjon. Így kerül az *Idylliumok* és *Bácsmegyei Levelei* mellé, Schröder *Hamletje* és Bürger *Macbethje*, a sentimentalis lágyság után, a metaphysikai elmélkedésekben bővelkedő dráma és a zordon fenségű tragédia. A műfordítás nem czélja itt, csak eszköze a nyelv hajlékonyabbá és simábbá tételére. E korszakból nem is maradtak ránk töle elméleti fejtegetések a műfordításra nézve; ez irányú munkássága a fogsága utáni időre esik s csupán általánosságban nyilatkozik e tárgyról. A műfordítástól főleg azt kívánja, hogy ne lehessen rajta észrevenni, hogy fordítás, és úgy lehessen olvasni, mintha eredeti mű volna, de azért mégis az idegen szépségeket megglehessen benne érezni. E kissé homályosan formulázott, de magában véve még ma is helyes

érvényű elvek módjának megvalósításában bizonyos ingadozás tapasztalható nála, különösen az «idegen szépségek», jobbanmondva az idiotismusok átültetése tekintetében (a műfordítás egyik legnehezebb problémája), mint azt e fejtegetések is mutatják. Ez az ingadozás azonban nem a theoretizálóé vagy a kezdő fordítóé, hanem a nyelvújítóé, kinél, mint mondtuk, a műfordítás nem cél, csak nyelvgyarapító, nyelvfelesztő eszköz, mint ki a fordítást tisztán nyelvgyarapító, nyelvfelesztő minőségében nézi. Éppen ezért, gyakran látjuk, hogy a műfordításra vonatkozó fenti helyes elveiben útját állták nyelvújítási törekvései. Tehát ezt a fordítást is ebben a ketős vonatkozásban kell értékelnünk: nemcsak mint fordítást, mint valamely idegen mű visszaadását, hanem mint a drámai nyelv, a drámai dialogus megteremtésére, a nyelv fejlesztésére, költőibbé tételére való eszközt.

Ezeket előre bocsátva, vizsgálódásunk eredményét a következőkben foglalhatjuk össze: Ez a *Macbeth*, mint Shakespeare-fordítás, már csak a másodkézből vett szöveg miatt is, nem jöhet tekintetbe, de mint a magyar Shakespeare-honosítást elősegítő fontos mozzanat, becses irodalomtörténeti emlék. Mint műfordítás, tartalmilag hű ugyan, de sok helyt nagy eltérései, másutt megint a nagyon is szolgai követés miatt, abszolút értéke nincs. Viszonylagos értéke már jelentős, nemcsak kortársai, de a saját, későbbi fordításaihoz mérve is. Mert míg egyrészt a mű tartalmát, értelmét teljesen visszaadja, most még nem követi a fogsága után felvetett, a nyelvre oly károsra vált elvet, hogy a fordítandó művet az idegen író minden szeretett sajátságaival együtt kell áthozni, miáltal gyakran fordítása nehézkessé, idegenszerűvé, sőt értelmetlenné vált. Az e korbeli fordítások, *Macbeth*tel együtt, még távol állnak e túlzástól.

A mi nyelvezetét illeti, úgy mint többi e korbeli fordításai, ez is nem annyira új kifejezésekkel, mint művészi stílusával válik ki; de bár híven van fordítva, sok helyt a túlságos eltérések, másutt a nagyon is szolgai fordítás miatt a nyelvgyarapítási törekvéseknek megfelelőleg, abszolút értéke nincsen.

Viszonylagos értéke itt is azonban annál nagyobb; nemcsak a kortársak fordításai közt magaslik ki, hanem Kazinczy

későbbi, fogsága utáni fordításaihoz mérten is. Ugyanis, mint láttuk, ekkor még nem állította fel a nyelvre nézve oly károssá vált elvet, mely szerint a művet az idegen író minden különös sajátásaival együtt kell lefordítani. Ezért ez a fordítás, az e korból valókkal együtt, művészi stílusával válik ki, bár nem vetekedhetik a *Bácsmegyeivel* vagy az *Idylliumokkal*. Ezekben a műfajnak megfelelő, valóban költői nyelvet adott Kazinczy, míg a drámai erő kifejezése, a dialogus könnyeddé és még is erőteljessé tétele nem sikerült oly mértékben, mint a másik két műben; tehát a költői nyelv ez esetben a drámai nyelv fejlesztését nem is segítette elő oly mértékben, mint ott. Enyhítő körülményül azonban meg kell jegyeznünk, hogy hasonlíthatatlanul nagyobb feladat előtt állott, midőn *Macbethet* fordította, mint *Bácsmegyei* átdolgozásában.

A mi nyelvújítási törekvéseit illeti, fordítása teljesen beleilleszkedik az 1788—1795-ig megjelent művek sorába, melyekről Simai megállapítja, hogy Kazinczyt ezek mérsékelt nyelvújítónak mutatják, ki tartózkodik erőszakos szóalkotásoktól, merész csinálmányoktól. Ez áll *Macbethre* is. Itt sem ütközünk meg szóalkotásain, inkább idegenszerű szólásain, melyeket tudatosan, a nyelv gyarapítása céljából alkalmaz, bár csak szerény mértékben. Éppen azért, ha *Macbethjét* olvassuk, éppen úgy mint *Bácsmegyeijében*, sokkal közelebbinek, könnyebbnek érezzük a nyelvét, mint kortársaiét vagy akár az ő későbbi műveiét, a *Botsinálta* Doktort kivéve, vagy akár az 1840-es években a szép nemnek szánt szép-irodalmi folyóiratok nyelvét, melyben Shakespeare összes műveinek első magyar fordítását is kaptuk.

Éppen ezért Kazinczy ítéletében saját fordításáról nem osztozunk. A «szerencsésebb átdolgozást» nem tartottuk volna kíváncsiaknak, mert akkor Kazinczy radikálisabb nyelvújítása, tehát idegenszerűbb nyelvkezelése jutott volna érvényre; az «*emésztő tűz*»-től pedig sajnáltuk volna ezt a történelmi érdekességű emléket, melynek fennmaradása nemcsak hogy «el nem temeti fordítóját», hanem inkább abban segíti, hogy a ráhalmozott, részben igazságtalan vádak súlya alól tisztázódva felemelkedjék.

KIADATLAN MAGYAR SHAKESPEARE-FORDÍTÁSOK.

Írta: RÓZSA DEZSŐ.

I.

Vajda Péter Hamlet-fordítása.

Vajda Shakespeare-fordításai (*Hamlet*, 1839; *Othello*, 1842; *III. Richárd*, 1843) egyik bizonyosságát szolgáltatják annak, hogy az angol irodalom s főleg Shakespeare, német közvetítés nélkül is eljutott hozzánk. Shakespeare igazi megértését nem a német színtársulatok torz átdolgozásai mozdították elő, hanem a hamisítatlan pontos német fordítások vagy maga az eredeti.

Vajda Hamlet-fordítása, melyet a színészek is nagyon kedveltek, az első, mely angol eredetiből készült. Már Bayer József megállapította, hogy a fordítás hű és nyelve irodalmi. Feladatunk itt az, hogy megállapítsuk, a hazai Sh.-cultusban mily helyet foglal el s mily fordítási fokot jelöl Vajda munkája s elsősorban, hogy mily hatása volt rá Schlegel fordításának. Ez a fordítása híven követi az eredetit jelenetezésében és szövegében. Természetesen távolról sem oly költői, mint Arany s a hol Arany utólérhetetlen finomsággal szólaltatja meg a szív leggyengébb rezgéseit s a szenvedély legmegrázóbb kitöréseit, ott Vajda mélyen alatta marad, úgy verseléstechnikai, mint nyelvi szempontból, annyira, hogy szinte nevetséges, összehasonlításra gondolni. De a mi a két végletpont közé esik, eléggé megállja helyét, itt-ott ép oly emelkedett, mint Arany, s itt néha ezzel csaknem szószerint egyezik. Bár sokszor ellaposodik, nem szabad igazságtalanok-

nak lennünk iránta. A mint a részletes vizsgálódásokból kitűnik, ha Vajda Schlegel fordítását követte vagy segítségül vette volna, elkerülhette volna pontatlanságait, midőn az angol szöveget nem érti, a mi ritkán fordul elő. Gondos összehasonlítás meggyőzött arról, hogy Schlegel tévedéseit nem vette át s többnyire az eredeti alapján, helyes értelmezéssel fordítja a Schlegeltől félreértett kifejezéseket is. Egy-két esetben ő is félreérti a szöveget, a hol Schlegel, de ez a közösen használt források elégtelenségére vezethető vissza és nem arra, hogy Schlegel vette volna alapul. Vajda szövege ritkábban szorul magyarázatra, mert egyrészt szókincse egyszerűbb, másrészt többször fordít részleteket prózában. Érdekes formai sajátága, hogy a verssorok száma többnyire megfelel az eredetinek, sőt néha tömörebb és rövidebb az eredetinel. Sok az anapæstus, gyakoriak a 6 verslábas sorok, vannak négylábúak is. Szín helyett ábrázolást mond, a szellemet hol árnynak, hol léleknek nevezi. Az eredeti szövegben idegen kéztől eredő számos javítás van, a színek jelenetekre vannak osztva, a felvonások beosztása a színpad számára eltolódott: a II. felvonás a 2-ik színnel kezdődik s egészen az V. felvonásig minden felvonás első színe az előző felvonáshoz kapcsolódik. Az V. felvonás változatlan maradt.

A Schlegel-fordítással összehasonlítva, a következő különbségeket találjuk:

I. Felvonás. I. szín 9. sor. I am sick at heart. Vajda: Szívben beteg vagyok. Schlegel: Mir ist schlimmer zumut'. I. 29. Apparition, Erscheinung, árnyalak. I. 31. It will not appear, sie wird nicht kommen, nem fog megjelenni. I. 67. At this dead hour, um diese dumpfe Stunde, Vajdánál hiányzik a *dead* fordítása. I. 71. Eruption, Gärung, zavar. I. 83. whose image even but now appear'd to us. Schlegel nem fordítja, Vajdánál megvan: a kinek árnyát szemléltük. I. 126. And prologue to the omen coming in, Und Vorspiel der Entscheidung, die sich naht. Aranynál: Előbeszédét ránk törő gonosznak, Vajdánál: És a közelgető veszély előszava. I. 129. I'll cross it though it blast me. Stay, illusion! Ich krenz' es, Und sollt' es mich verderben. Steh, Phantom. Belé kapok, borzadva bár. Szellem, megállj. Schlegelé a helyes. I. 150. Our vain blows malicious mockery, S hiú ütésünk rossz gyalázkodás, Und unsre Streiche nur boshafter Hohn. Schlegel nem fordítja a vain-t, Vajda igen. II, szín 22. sor. Collegued with this dream of his advantage, Gestützt auf diesen Traum von seinem Vorteil,

Erője álmával szövetkezetten. II. 64. Time be thine, And thy best. graces: spend it at thy will, Zeit sei dein, Und eigne Zierde, nutze sie nach Lust, Légy időd ura, S magadnak éke, tégy, amit akarsz. II. 69. I am too much i' the sun, Ich habe zuviel Sonne, Sokat vagyok napon. II. 110. Unprevailing woe, unfruchtbares Leid, a bánatot, a hasztalant (Arany: e gyáva bűt). II. 111. Let the world know, Wissen soll die Welt, Mert tudja a világ (Arany: A világgal éreztetni kell). II. 172. A truant disposition, Ein müßiggängerischer Hang, Mulatni és henyélni vágyódás. II. 197. Till I may *deliver*, Upon the witness of these gentlemen, This marvel to you, Bis ich dies Wunder, Auf die Bekräftigung der Männer hier, Euch kann berichten, E nagy csudát be fogom bizonyítani. II. 204. Armed at point, exactly cap-a-pe, Schlegel kihagyja a sort, Vajdánál megvan: Felfegyverkezetten, tetőtől talpig. II. 207. Thrice he walked, By their oppressed and fear-surprized eyes, Schreitet dreimal Vor ihren starren, furchtergriffnen Augen, Vajda elhagyta a fear-surprized-et: Háromszor átment káprázó szemeik előtt. III. 74. And they in France of the best rank and station, Are most select and generous, Und die vom ersten Rang und Stand in Frankreich Sind darin von edelster und feinsten Wahl, A franciák, a legfőbb rangnak, Ezen tekintetben nagy jelessek. IV. 30. Or by some habit, that too much o'er-leavens The *form* of plausible manners, Auch wohl durch Angewöhnung, die zu sehr Den *Schein* gefäll'ger Sitten überroset — Gyakran bevonja rozsdával a tetsző erkölcsöket. IV. 48. Let me not burst in ignorance, Lass mich in Blindheit nicht vergehn, Ne hagyj tudatlanságban (burst kimarad). IV. 59. Say, why is this? wherefore? What should we do, Schlegelnél hiányzik, Vajdánál megvan: Szólj, mi ez És mit csináljunk? IV. 95. Let's follow him, Lasst uns gehn, Most kövessük őt. V. 10. Confined to *fast* in fires, Gebannt in ew'ge Feuersglut, Tűzárban *bőjtőlőt* (Schlegelnél hiányzik). V. 26. Revenge his foul and most unnatural murder, Räch' seinen schnöden unerhörten Mord, Boszuld halálát meg vad gyilkosán. V. 75. Thus was I, sleeping, by a brother's hand, Of life, of crown, of queen, at once despatch'd. So ward ich schlafend und durch Bruderhand Um Leben, Krone und Gemahl beschnellt, En-öcsém keze megrabolt, Éltem, *királyném* és koronámtul. V. 125. Arrant knave, ein ausgemachter Bube, korhely és csavargó. V. 128. Without more circumstance at all, Ohn' alle weitere *Förmlichkeit*, Minden további *bókók* nélkül is. V. 153. Consent to swear. *Bequemt* euch zu schwören, Ő is megegyez eskütökbén. V. 165. And therefore as a stranger give it welcome, So heiss als einen Fremden es willkommen, Bár különös, de jó azért s helyes.

II. felvonás. I. 7—15. Vajda fordítása hiányos. I. 69. Observe his inclination in yourself? Bemerk't mit eignen Augen seinen *Wandel*, Vizsgáld ki *hajlandóságát* magad. II. 142. If I had play'd the desk or table-book, Hätte ich dabei Briefertasche oder Schreibepult gespielt, Hogy ha melléje Érdektelen nézővé teszem magamat, Mit sem törődve

véle. II. 192. Conception is a blessing, Gaben sind ein Segen, a fogamzás áldás. II. 277. I am most dreadfully attended, Mein Gefolge ist abscheulich, Szörnyű rossz szolgálatot kapok. II. 439. Ei, meine schöne, junge Dame: az eredetiben hiányzik *schöne*, Vajda sem fordítja. II. 445. Give us a taste of your quality, Lasst uns eine Probe eurer Kunst sehen, Adjátok tanuját *minőségteknek*. II. 455. To make the matter savoury, um den Sinn zu würzen, Hogy a tárgyat még fűszerezné. II. 464. Hyrcanian beast, Hyrkaniens Tiger, Hyrcania *vadjai* (!). II. 475. To their lord's murder, Zu Ihres Herrn Mord, Zsiváncodásához. II. 482. Good discretion (= megértés), mit gutem Anstande, Jó illedelemmel, II. 578–580. Vajda rövidebben adja vissza az eredetit, természetesen halványabban is. II. 586. Dull, blöd, kába. II. 587. Unpregnant of my cause, Meiner Sache fremd, Dolgomat felejtve. II. 595. Why, I should take it: for it cannot be, Ja, nähm' ich's eben doch. Es ist nicht anders, Hah volna bár úgy, másképp nem lehet. (Ez a sor mintha Schlegel hatására mutatna). II. 601. Why, what an ass am I, *Ha*, welch ein Esel bin ich! Minő számár vagyok. II. 606. Unpack my heart with words, muss mein Herz entladen, Szívem szavakkal sáncolom be. II. 611. So struck to the soul, So getroffen worden sind Im innersten Gemüt, úgy meglepettek. I'll have these players play, Sie sollen was spielen, *Ezen színészek*...

III. felvonás. I. 11. Did he receive you well? Und wie empfangt er euch? *Jól fogadott?* (Az eredetinek megfelelően.) I. 26. To hear him so inclined, Hajlandónak *hallom* őt, Dass er sich dahin neigt. I. 43. To both your honours, Zu beider Ehre, Mindenitek becsületére. I. 59. Arrows, Schleudern, Vajda kihagyja, valamint I. 61. against a sea of troubles, Gegen eine See von Plagen is kimaradt. I. 60. outrageous fortune, des wütenden Geschicks, rossz szerencse. I. 64. Shocks, Stösse, búbanatai. I. 66. Devoutly to be wished, Aufs innigste zu wünschen, Vajdánál kimaradt. I. 67. There's the rub, da liegt's, Oh, itt a csomó. I. 78. Bodkin, Nadel, tű. I, 102. For to the noble mind, Rich gifts wax poor, when givers prove unkind, Dem edleren Gemüte Verarmt die Gabe mit des Gebers Güte, Mert az ajándék becsstelen lesz, ha az adó jósága elvész. I. 172. O'er which his melancholy sits on brood, Worüber seine Schwermut brütend sitzt, Miután ábrándja közt törekszik. II. 61. And crook the pregnant hinges of the knee, Es beuge sich des Knies gelenke Angel, Hajoljon ott meg a *térd*. II. 80. Even with the very comment of thy (Folio my) soul, So achte mit der ganzen Kraft der Seele, *Lelked* minden figyelmivel vigyázzad meg. II. 84. Foul, schwarz, koromfekete. II. 165. Ere love be done, Eh' Liebe stirbt, Míg tüzeink *hamuba alszanak*. II. 182. Treason, Verrat, Eskütörés. II. 191. But what we do determine, oft we break, Doch ein Entschluss wird oft von uns gebrochen, De illy határozat soká nem él. II. 351. To withdraw with you, Um Euch insbesondere zu sprechen, Hogy közelebből szólnak veletek (Arany: Csakhogy szabaduljak tőletek(?)). II. 393. They

fool me to the top of my bent, Sie narren mich dass mir die Geduld beinah reisst, Vajdánál (itt is talán Schlegel nyomán): Addig *bolondoskodnak* (!) hogy türelmem elvesztem. III. 1. Nor stands it safe with us, Auch steht's um uns nicht sicher, Bátorságom sincsen. III. 5. The terms of our estate, Die Pflichten unserer Würde, Vajdánál csak: méltóságunk. III. 34. Of vantage, Im stillen, Vajdánál hiányzik. III. 48. Whereto serves mercy but to confront the visage of offence, Wozu dient die Gnad', als vor der Sünde Stirn zu treten! Mire hát a kegy, Mint a bűnökkel szemtül szembe nézni? IV. 42. Modesty, Sittsamkeit, Vajda: szerénység, Arany: illem. IV. 55. In the index, Im Verkünden, Vajdánál hiányzik. IV. 125. Soldiers, Heer, hősök. IV. 144. Temperately, ordentlich, szeliden. IV. 151. Flattering unction, Schmeichel-Salbe, az ily kenet. IV. 159. In the fatness of these porsy times, In dieser feisten, engebrüst'gen Zeit, Oly szűkkeblű, *vészes* korban... IV. 161. For leave to do him good, dass sie nur ihm wohlthun dürfe, hogy javára meginthetné (!). IV. 184. The death I gave him, den Tod, den ich ihm gab. I gave him, Vajdánál hiányzik. IV. 203. *Famous* ape, Schlegelben nincs meg a famous, Vajdánál: *híresztelt* majom.

IV. felvonás. IV. 34. Market of his time, seiner Zeit Gewinn, Vajdánál hiányzik. IV. 48. Gross as earth, die zu greifen, mint a föld, nagyok. VII. 139. Hamlet, return'd, shall know you are come home, Schlegelnél hiányzik, Vajda: Hamlet megtudja jöttödet.

V. felvonás. I. 108—114. Is this the fine of his fine and the recovery of his recoveries to have his fine pate full of fine dirt? Will his vouchers vouch him no more of his purchases and double ones too, than the length and breadth of a pair of indentures; Schlegel: Werden ihm seine Gewährsmänner nichts mehr von seinen erkauften Gütern gewähren, als die Länge und Breite von ein paar Kontrakten? Mily elűtő a némettől Vajda fordítása! Nem az-é telekadóinak adója és segédszereinek segédszere, hogy finom feje tele van finom mocskokkal? Haszonbérleti nem bérlenek-e ki neki kettős bérletéből egyebet, mint pár kötelezvényi hosszaságot? I. 307. We'll put the matter to the present push, Schlegelnél hiányzik, Vajdánál: Mi a dolgot végre fogjuk hajtani. II. 3. [I] Remember it, Sehr wohl, emlékezem.

Ezek az adatok végleg tisztázzák azt a kérdést, vajjon Schlegel nyomán vagy Schlegel fordításának felhasználásával készült-e Vajda e fordítása. Mindössze egy-két esetben állapítható meg, hogy Schlegel értelmezésével egyezik s lehet, hogy ez is csak véletlen. Mindenképen eredetiből fordított s néha pontosabban és teljesebben adta vissza, mint Schlegel.

Végül néhány sort arról, milyen a fordítás Arany Hamlet-fordításához viszonyítva. Kis számmal találunk kifejezéseket,

melyek Aranynál hiányoznak vagy szabadabban, természetesen költőibb formában vannak meg. Pl.

I. felvonás. I. 34. Arany: Amit mi kétszer láttunk, Vajda: Két éjszakán (two nights). I. 42. Arany: Nem a király? Vajda: Nem olyan-e, mint a király? Looks it not like the king? I. 51. Aranynál hiányzik ez a sor: Megállj, beszélj, könyörgök, szólj, beszélj. I. 67. Mi részben *árt*, sajátlag nem tudom. (Arany.) Mit *véljek* a dologról, nem tudom, (Vajda.) In what particular thought to work, I know not. II. 71. Thy noble father, Arany: atyádat, Vajda: atyádat, a nemest. IV. 61. Int, hogy kövessed, mintha közleni Akarna *fontos* valamit veled (Arany); az eredetiben nincs ez a szó fontos, Vajda sem fordítja. V. 85. Howsoever thou pursu'st this act = De bárhogyan látsz a boszu művéhez (Arany), Üzended e cselekvést (Vajda). V. 93. O all you host of heaven! Oh, ég minden lakói (Arany), O égnek ellensége!

Álljon mutatóba néhány sor azok közül, melyek a két fordításban hasonlóak vagy azonosak:

I. felvonás. I. 2. Arany: Sokáig éljen a király! Vajda: u. a. I. 9. Egér se moccant (Arany), Egér se mozdult (Vajda). I. 43. Te tudsz latinul (Arany), Te iskoláztál (thou art a scholar. Vajda). Az óra egyet ütvén (Arany), Midőn az óra egyet kondula (Vajda). I. 69. Hogy ez honunkra nagy csapást jelent (Arany), Hogy országunkra ez zavart mutat (Vajda). Arany: Mi vagy te, mely az éjfelet bitorlod, Együtt ama szép harcias idommal, Amelyben egykor elhunyt Dánia Fölsége járt? Vajda: Ki vagy, ki így bitorlod az éjszakát, S azon derék és harczos alakot, Mellyben előbb az elhunyt Dánia Fölsége járt. Arany: Nem több-e hát, mint pusztá képzelet? Mit vélsz felőle? Vajda: Nem több-e ez, mint ábránd, képzelet? Mit vélsz felőle? I. 78. Munkába fog mind éjet, mind napot (Arany). Az éjt segédül a naphoz veszi. I. 107. Ez őrségünk oka, S az országos hűhónak kútfeje (Arany). Ez örködésünk kútfeje s alapja, A honban minden kapkodás s zavarnak. I. 112. Egy porszem ő, az ész szemét zavarni (Arany). Poroscka ő, az ész szemét zavarni (Vajda). I. 138. S ha életedben, zsarlott kincseket Raktál halomra mélyen föld alatt (Arany), Avagy ha életedben özvegytél A föld gyomrába zsarlott kincseket (Vajda). I. 145. Megbántjuk, a mily fönséges, midőn Erőszak látszatával fenyegetjük (Arany). Megbántjuk őt, hisz olly felséges ő, Erőszakot akarván tenni rajt (Vajda). I. 165. Tündér nem igéz, nem bűvöl boszorkány (Arany). Nem bűvöl a tündér, nem a boszorkány (Vajda). Tűzfarku csillag (Arany), Tűzfarku csillagok (stars, Vajda). II. 47. A szívvel a fő nem közelb rokon (Arany). A fő a szív iránt nem rokonabb (Vajda). II. 68. Jó Hamlet ezt az éjszint dobd le már (Arany). Vessed le Hamlet ezt az éji színt (Vajda). II. 93. De így megátalkodni a Bánatban: ez vétkes nyakaskodás, Nem férfias bú (Arany). De elmerülni a búbánatokban, Istentelen nyakasság,

férfiatlan (Vajda). II. 158. Gonosz hamarság (Arany). Gonosz sietség (Vajda). II. 245. Ha hős atyám alakját veszi fel, Megszólítom, ha mindjárt a pokol Tátong reám s parancsol hallgatást (Arany). Ha derék atyám alakját ölti fel, Megszólítandom, hogy ha a pokol tátogna is tiltólag (Vajda). III. 2. Aztán, ha kedvező szél lesz, hugom (Arany). Kedves hugom, ha kedvezővé válnak a szelek (Vajda). III. 38. A legszemérmesb lányka is pazar (Arany). A legszemérmesb lány is tékozol (Vajda). IV. 44. Gonosz legyen bár czélod, vagy kegyes (Arany). Czélod gonosz legyen bár avagy kedvező (Vajda). V. 39. De tudd meg, lelkes ifjú, A mely kígyó atyád' halálra marta, Most koronáját viseli (Arany). De tudd meg azt, nemes, jó, gyermekem, Azon kígyó, ki atyádnak éltét elmará, Most koronáját viseli (Vajda). V. 83. Ne engedd Dánia királyi ágát Vérbujaságnak átkos fekhelyül (Arany). A dán királynak ágya bujaság És fertelemnek fészke ne legyen (Vajda). V. 110. Letörlök emlékezetem Lapjáról minden léha jegyzetet (Arany). Letörlök emlékezetem faláról Minden apró dolgokat (Vajda), V. 134. Mert dolga, kedve van mindenkinek, A milyen, olyan (Arany). Mert dolga s kedve van mindenkinek, A millyen olyan (Vajda). V. 170. Több dolgok vannak földön és egen, Horatio, mintsem böleselmetek Álmodni képes (Arany). Földön s az égben több dolog vagyon, mint böleseségetek álmodja, Horatio (Vajda).

E példákat a többi négy felvonásból ép így növelhetnők annak igazolására, hogy Aranyra nem volt hatás nélkül Vajda fordítása s mindenesetre ismerte. Hogy a leggyönyörűbb részeknél Arany mily óriási magasságban van Vajda fordítása fölött, megláthatjuk, ha pl. Ophelia szavait vetjük egybe a két fordításnál, vagy a rimes sorokat. Vagy nézzük a következő helyeket:

Kizökkent az idő, oh kárhozat, Hogy én születtem, helyrehozni azt (Arany). Az idő ki van feszítve tengölébül, Oh gonosz Sors, mely véle engemet vitába hoz (Vajda). Ma éjjel fent van s dőzsöl a király, Nagy dáridóján bős táncz tántorog (Arany). Nem alszik a király, hanem pohárt ürit És csemegéz és lejtőkön kering.

IRODALOM.

The commedia dell' arte. A study in Italian popular comedy.
By Winifred Smith. Columbia University Studies in English
and comparative literature. New-York. The Columbia University
Press, 1912. 8-r. 290 lap.

Addington Symonds és Vernon Lee rövid munkáin kívül ez az egyetlen kimerítő munka, mely a commedia dell' arte eredetét, jellemzését, elterjedését és hatását tudományosan fejtegeti és kimutatja, mivel járult hozzá a dráma technikájának fejlesztéséhez. A XVI. század közepén kezdett a commedia dell' arte egyéni életet élni. Az olasz dráma a cinquecentoban gazdagabb volt, mint bármely más országban, boházatokban, moralitásokban egyaránt. A commedia dell' arte részeiben mindig az egyes színészek átmeneti alkotása volt, a kik játszották; a cselekményt a társaság minden tagja ösmerte, de a párbeszédeket mindig a pillanat sugalta. Az improvizálás csak részben történt. Nemcsak a scenario, a cselekmény vázlata volt leírva, hanem mindenki kapott szerepéhez egy könyvet, melyet akár kölcsönzött, akár eredeti beszédekkel betölthetett. Szerző részletesen ismerteti az előforduló alakokat. Így a zannit; szolgál és bizalmas keveréke, kinek hivatása minden elképzelhető módon nevetést előidézni: patois, costume és lazzi által. Arlecchino és Pulcinella köré csoportosulnak a többi zanni: Brighella, Pedrolino, Mezzetino, Cola és Trappolino. Olaszországban azért fejlődött ki annyira ez a műfaj, mert ott nem volt nagytehetségű drámaíró; s azok, a kik írtak, arisztokrata s akadémiai nevelésben részesültek és így csak szűk körben találtak megértésre s művészetük kevésbé volt meggyőző. Visszavezethető továbbá a színészek helyzetére, hogy rögtönzött darabokat írtak: Olaszországban a színészek tovább voltak főúri pártfogókhoz kötve, mint másutt, mert csak későn nyitottak nyilvános színházakat.

A helyett, hogy Rómában vagy a középkorban keresné a commedia dell' arte eredetét, szerző a XVI. századra tekint, — mikor e műfaj először ébred öntudatra. Élettől duzzadó népszellem

nyilatkozott meg az olasz drámában, úgy mint fél századdal később Erzsébet korában. A színészek fokozatosan testületekké alakultak s ezeknek volt előjoga a színészkedés. Utat találva a nemesekhez, kik elég hatalmasok voltak ahhoz, hogy védőik legyenek, megszilárdultak annyira, hogy nemcsak megadott, kész szövegeket, hanem rögtönzött darabokat is előadtak; erre a XVI. század közepe táján találunk először feljegyzéseket.

A *commedia dell' arte* sohasem fejlődött volna Smith szerint oly komplikált formává, mint a milyennek ismerjük, ha a hivatásos, kóbor színészek számára csak az ő szegényes színpadjuk maradt volna még; a fejedelmi és főúri bátorítás nélkül fel nem ismerve, művészietlen zagyvalék maradt volna. De ez a támogatás tette lehetővé, hogy számoljanak a szellemi világ érdekeivel s kényszerítette őket, hogy programjukat az akadémiai teoriáknak megfelelően módosítsák. Részletesen szól szerző az akadémiai szerepéről is, mely összefügg az olasz dráma emelkedésével és a klasszikus befolyással. Platus 12 darabjának felfedezése (1429) és Aristoteles *Poetikájának* kiadása (1493) is nagy mértékben előmozdította a kritikát és befolyásolta a drámai tevékenységet.

A *commedia dell' arte* népi és irodalmi elemek keveréke; az irodalmi elem befolyásolta a népiest s e közösség okozta, hogy bizonyos részei a tudós füleknek ép oly élvezetes volt, mint a tanulatlanoknak. A «zanni» és a «servetta» keveset köszönhettek a klasszikus hagyományoknak, de a szerelmesek viszonya, az ellentét a szerelem és végzet, barátság és kötelesség, atya és fia közt stb., a monologok mind megtalálhatók az írott vígjátékokban, az akadémikus darabokban s erősen klasszikus hatásra utalnak, a mint az érzés és *philosophia* az olasz költőkből való.

Smith ismerteti a tipikus scenariokat is. A legrégebb, melyet még amatőrök adtak elő, Massimo Trojano műve; *philosophiai* törekvések még nincsenek benne, nem vegyíti a szórakoztatót ethikai tanítással, a mit az akadémiai teoriák a vígjáték hivatásának mondtak. Régi elemek: a szerelem és becsület felfogása, a pásztori elemek s a *mythologia*. Különösen kedvelték az álruhákat. Nem mindig vígjátékok; szomorú pl. a *Queen of England* című. A *commedia dell' arte* diadalútja az idegen országokra is kiterjedt, miután hazájában végleges formája kialakult. S Arlecchino «lazzi»-jai nemcsak az idegen csöcseléknek tetszettek, hanem fejedelmi köröknek is. 1550 után hallunk róla először a külföldön. Különösen Franciaországban virágzott 1599–1624, Molière nagyon sokat kölcsönzött az olaszoktól, talán ő volt leghívebb tanítványuk.

Spanyolország is rokonszenvvel fogadta, leginkább Lope de Vegában mutatkozik hatásuk.

Angliában az olaszok gyakran voltak s a szárazföldön is gyakran játszottak együtt angol társulatokkal. A korabeli darabokban sokszor akadunk a *commedia dell' arte* visszhangjára, főleg Jonsonban. A kornak általában nem volt jó véleménye az olasz charlatanok működéséről, nem felelt meg az Erzsébet-kornak annyiban, hogy a *commedia dell' arte* nem voltak eszméi s nem nyújtott jellemrajzot sem.

A *commedia dell' arte* sok utánpótlást talált egész Európában. Egyes elemeit továbbfejlesztették, a melyek azután átmentek a rendes drámába, a melodrámába és a víg operába, a némajátékokba és a marionette-látványosságokba. Tulajdonképeni élete azonban csak olasz földön volt. Goldoni igyekezett realistikus és drámai elemekkel gazdagítani s munkáját, Goldoni genialitása nélkül, folytatta Riccobini.

A tudományos kutatásnak még nagy teret hagy e mű, de sok homályos és helytelen nézetet irtott ki s kijelölte az utakat, melyeken a még megoldásra váró kérdéseket tisztázni lehet.

Rózsa Dezső.

Martin Marprelate and Shakespeare's Fluellen. A new theory of the authorship of the Marprelate tracts. By J. Dover Wilson. Reprinted from «The Library», 1912. London, 1912. 8-r. 74 lap.

Hét Marprelate-röpiratot ösmerünk. Az első kettő, az *Epistle* és az *Epitome* 1588 májusban, a másik rész októberben jelent meg, mert Waldegrave nyomdász a felfedeztetéstől félve, egyik helyről a másikra vándorolt. Őt a martinisták szökevénynek tekintették s megvetették; utána következett Hodgkins. Wilson megvizsgálja a szerzőség kérdését;¹ mellőzi az eddigi nézeteket s magukból az iratokból indul ki (kiadta Pierce, Clarke & Co.-nál, 1911). Két csoportot különböztet meg köztük; nemcsak időbeli különbözőségük miatt, hanem azért is, mert két új író tűnik fel a röpiratokban, a kik magukat Martin Marprelate fiainak nevezik: Martin Junior és Martin Senior. Wilson három különböző szerzőt tesz fel; felveti a kérdést: hogyan kerültek Martin Marprelate írásai fiai kezébe, mikor róla négy hónapig semmit sem hallottak, mert hallgatásra volt kárhoztatva? Mért hallgatott négy hónapig,

¹ L. Magyar Shakespeare-Tár V. 257. l.

mely időköz a röpirat két csoportját egymástól elválasztja? A kérdés összefügg a portugál expedícióval, melynek célja az volt, hogy Don Antonio visszakerüljön a trónra. Martin Marprelate is résztvett ebben az expedícióban. Wilson azt vitatja, hogy Martin Marprelate azonos Sir Roger Williams személyével, a ki az egész szellemi harcztot szervezte s az első három irat szerzője is. Williams jó katona s ezenkívül tudós, olvasott ember is volt. Egyike az Erzsébet-korabeli nagy alakoknak, a ki Erzsébettel összeveszett — hogy miért, az homályban marad —, elmenekült Londonból s magával vitte Waldegrave-t, nyomdászát, a Swiftsure hajó fedélzetén. A kedvezőtlen időjárás következtében Rochelleben rekedtek s itt hallotta Essexről, hogy még nem tanácsos Londonba visszatérnie s elküldte félbemaradt írásait. A történétírók mind utaltak Williams hasonlóságára Shakespeare Fluellenjéhez. Hiú, önhitt, pedáns, nyílt jellem, bátor, hazafi; szeszélyes, komoly, de élénk, ellenmondást nem tűrő: Shakespeare valószínűleg úgy vitte színpadra alakját, a hogy találta. Fluellen Williams személyisége ép olyan, mint a minőt a Marprelate-iratok szerzőjéről képzelhetünk.

Wilson egyes mondatokat vesz alapul, melyek elvezették Portugáliába, Erzsébet udvarába, a Globe színházba és Shakespearehez. Szerinte döntő a stílus, a szókincs és a mondat szerkezet s Williams stílusa egyezik Martin Marprelate stílusával. Abból von következtetéseket, hogy Williams hol volt, kiket vitt magával, milyen célzások találhatók az útra, az útítársakra. Hasonlóképen állapítja meg Martin Junior és Martin Senior személyét is a *Protestation* alapján, melynek második fele más légkörbe vezet és más stílust mutat, mint az eleje, kikutatja, kiével egyezik ez a stílus és így jut el megállapításaihoz.

Rózsa Dezső.

Georges Pellissier: Shakespeare et la superstition shakespearienne, Paris, Hachette, 1914, 303 old.

Pellissier oltárrombolásra vállalkozott. Elég terjedelmes könyvében azt akarja igazolni, hogy Shakespearet érdemén felül dicsőítik s hogy a művelt világ Sh.-cultusa semmi egyéb, mint oktalan rajongás. Ennek a *shakespearei babonának* a lelkébe akar nézni. Az a szándéka, hogy összeszedje mindazokat az érveket, melyek Sh. művészetének gyarlóságát bizonyítanák. Nem árt ezzel a munkával megismerkednünk, hogy lássuk: Pellissier mennyire agyar-

kodó, szörszálhasogató módon igyekszik érvényesíteni a maga álláspontját.

Sh. drámáit óriási lim-lomnak tekinti. Először szerkezetükkel foglalkozik. Szemére lobbantja, hogy kénye-kedve szerint eszközli a helyváltozásokat, így A két veronai nemes II. felvonásában hét változás is van. Kifogásolja azt is, hogy az idővel is könnyelműn bánt el. Különösnek tartja, hogy a Vihar cselekvénye három óra alatt megy végbe, a Szeget-szeggel eseményei három hét korlátai közé szorúlnak; Julius Caesarban rohannak a történések; Othello-ban és Macbethben az alapul szolgáló néhány nap nem elégséges arra, hogy a szenvedély kifejlődjék; a Téli regében pedig egyszerre tizenhat évnyi ugrás történik. Hibáztatja, hogy sokszor nem ügyel a fokozatokra s átmenetekre, személyei közül egyszerre sokan megokolás nélkül megváltoznak, mint Leontes a Téli regében.

Nagy fogyatkozásnak tartja, hogy több történet egyesítésével erősen megsérti a cselekvény-egységet: Cymbelineban három tárgy is van; a Makranczos hölgy kettős cselekvénye laza összerová, hasonló jellegű Julius Caesar szerkezete. Hibának tekinti az epizóddal való alkalmatlankodást (Minden jó, ha jó a vége, Vízkereszt, Athéni Timon); másrészt arra is utal, hogy olykor (Téli rege, Sok hűhó semmiért, A velencei kalmár) a két cselekvény észrevehetően egyenlő terjedelmű.

Majd az expositiókra tér. Learét botornak találja. Nem egyszer — hangoztatja Pellissier — Sh. expositiója olyan mozzanatot hallgat el, melyet mégis csak kellene ismernünk (A velencei kalmár, stb.). Kifogásolja, hogy olykor jelentéktelen alakok irányítják (Cymbeline); hiba, hogy az expositiót irányítók gyakran a közönséghez fordulnak (Cymbeline, Makranczos hölgy, stb.); más-kor meg henye, hatásvadászó jelenettel kezd, a valódi expositio pedig csak a következő színben van (Vihar, Macbeth, Hamlet). Megoldásait is gyarlóknak bélyegzi: A velencei kalmár mértéken túl húz ki egy kimerített cselekvényt, utolsó felvonása csak toldalék; egyesek lehangoló nyerseséggel oldódnak meg, mint Coriolanus és Hamlet; máskor hirteleni jellemalakítás útján történik a megoldás (Minden jó, ha jó a vége, A két veronai nemes).

A belső szerkezetet is kifogásolja; ügyetlenséget, sietséget talál benne (Hamlet, A velencei kalmár, Julius Caesar, kivált Athéni Timon). Nagy bajnak tartja, hogy gyakran olyan személy értesít valamely fontos dologról, ki egészen idegenül áll a cselekvénnyel szemben, így Macbethben (III. fv. VI. sz.), a Téli regében (V. fv. II. sz.). Coriolanusban (IV. fv. III. sz.), A két veronai

nemesben (II. fv. IV. sz.). Itt-ott gyermekes naivságokat is igyekszik kihalászni.

Külön fejezetben szól arról, hogy Sh. gyakran olyan fogásokkal él, melyeket bármely vaudeville-író megvetne. Kivált a vaskos személycseréket kárhoztatja (Tévedések vígjátéka, Vízkereszt, Szeget szeggel, Téli rege, Lear király, stb.) Szerinte hibát követ el a monolog alkalmazásában (A két veronai nemes, Cymbeline). Súlyos fogyatkozásnak tartja, hogy árulói [Edmund, Jago] feltárják szándékaikat, mielőtt végrehajtásukra gondolnának.

Szigorúan ír leleményéről is. Arra utal, hogy mikor Sh. módosítja a kölcsönvett tárgyakat, javításokat egyáltalán nem eszközöl rajtuk: a melodramai Lear király történetébe nem egy túltengés, kibővítés, túlzás kerül; Hamlet jelleme és viselkedése Belleforest elbeszélésében nem tüntet fel annyi lazaságot s ellenmondást, mint Sh. tragédiájában; az Othellónak forrásul szolgáló elbeszélést is több mozzanatban jelesebbnek tartja, mint Sh. szomorújátékát. Kifogásolja, hogy egy-egy epizód közbetolakvása czél nélkül való, vagy hamis nyomra vezet (a Vízkereszt III. fv.-ban, a Sok hűhó semmiért I. és II. fv.-ban, stb.). Úgy találja, hogy olyan jelenetei is vannak, melyek csupán a szemnek és a fülnek szólnak (Coriolanus csataszínei, Othello II. fv.-nak eleje, a Vihar első színei). Egy-két jelenete, — mond Pellissier — noha szépségük tagadhatatlan, késleltetón hat a cselekvényre, így Romeo és Júliában az V. felvonás I. színe. Azzal is előhozakodik, hogy Sh. epizódjai gyakran épen annyira feleslegeseek, mint ízetlenek (Macbethben, A velencei kalmárban). Úgy véli, hogy Hamletben is sok a henye jelenet.

Pellissier szerint Shakespearenél gyakran egy egész felvonás mindenféle haladás nélkül pereg le: mindaz, a mi Romeo és Júlia II. felvonásában módosítja a helyzetet, három sorból is kitelnék; Othello II. felvonását is üresnek tartja. Azt is kiemeli, hogy egyik-másik alakja, a dráma kára nélkül, eltűnhetnék: ilyenek Julius Caesar Portiá-ja, Artemidorus-a, névtelen költője és Cicero-ja, a Szeget-szeggel Lucio-ja, Othello Roderigo-ja, Romeo és Júlia Mercutio-ja. Egyes alakok, események, látványosságok és epizódok csak töltelékek, melyekkel csak a leleményben való fogyatékoságát takargatja.

Pathosáról szólva, azt írja, hogy sok testet vet a színpadra, hogy csak az idegeket zaklatja, így Macbethben, Learben. Ügyetlenséggel vádolja a csodás elem alkalmazásában, nevetségesnek tartja Leonatus Posthumus álmát Cymbelineban, a boszorká-

nyokat Macbethben; a hallucinációt kicsinyesnek, gyerekesnek tekinti:

Szerinte Sh. a jellemkomikummal nem törődött: komikuma gyakran trágár, piszkos, illetlen. (Perikles IV. felv.-a, a Szeget szeggel I. fv. II. színe, stb.). Nagyon elítélőn nyilatkozik szójátékairól s rejtvény-motivumairól. Majd arra mutat rá, hogy a komikum Sh.-nél ellenkezik a körülményekkel és a személyekkel: a dajka néhány jelenete Romeo és Júliában feltartóztató, felesleges. Gúnyosan szól az Ahogy tetszik Jakabjáról s Lear király bolondjáról; kárhóztatja azt a nézetet, hogy Jakab és a bolond mélységes bölcselkedés letéteményesei, ő csak haszontalan badarságokat s elcsévelt mondásokat talál szavaikban.

Nagy kedvteléssel emeli ki, hogy mennyire vét a történeti színezés ellen: Troilus és Cressida nem görög levegőjű, hanem a középkor lovag- és hűbérvilágának tükre; Athéni Timon szelleme nem athéni, pessimismusa az északi vadóc emberé; római darabjaiban is elhanyagolja a történeti színezést. Kedvvel gyűjtögeti és csoportosítja anachronismusait; gúnyolja azt a törekvést, mely ezeket a vétségeket menteni igyekszik.

Azt is kutatja, hogy drámáinak erkölcsisége hamis: a véletlennek a Viharban, A velencei kalmárban, Romeo és Júliában jelentős szerepe van. Téves megállapításnak tartja, hogy Sh.-nél a bűnösök mind elveszik büntetésüket, a jók pedig jutalmukat: Desdemonánál csak a vaskalapos kovácsolhat ki bűnt, viszont A velencei kalmár Jessicája megszökik az apai házból, ellop hazulról sok mindent, Lorenzo-val mégis boldog. Dőreség az a hiedelem, hogy Júliát vagy Cordéliát Sh. meg akarta büntetni. Az általános nézettel szemben tagadja, hogy Shakespeare A velencei kalmárban a zsidók iránt való türelem erkölestanát hirdetné; A velencei kalmárban csupán drámaköltői munkát végzett. Észreveszi, hogy Sh. vígjátékaiban *megbocsátás* a végső szó.

Bő fejezetet szentel a jellemeknek. Kifogásolja, hogy «nagyon gyakran» alakjainak nincs semmiféle megállapodottságuk; személyei egy-egy helyzetben olyan viseletet tanúsítanak, mely meghazudtolja jellemöket, mint a Viharban Ferdinand, Cymbelineban Cloten; több alakja bizonyos pillanattól kezdve megismerhetetlenné válik, mint Laertes, Polonius, Macbeth felesége; a darab vége felé hirtelen átalakúlnak Orsino a Vízkeresztben, Jachimo Cymbelineban, Glocester Lear királyban.

Vannak olyan alakok is, kiket Sh. «rosszul» ábrázol. Julius Caesar szerepét Julius Caesarban egészen elhibázta. Lear jellemét

kifogásolja, Prospero alakításában is gáncsoskodik. Azt is fejtegeti, hogy III. Richardot érdemén túl magasztalják, pedig III. Richard egész lángelméje abban áll, hogy orozatlanul hazudik s megszegi szavát. Othello Jago-járól is elítélőn szól. Nagyon akadémizál a nőalakjairól szoltakor is. A Makranczos hölgy Katalinja grotesque jelleműl tűnik fel előtte; Mirandában nem látja vakon a szüzi ártatlanság megtestesülését, Ofélia ártatlansága a «libákéra» emlékezteti; Cordélia hallgatása sem tetszik neki, Desdemonában hihetetlen balgatagságot és tehetetlenséget lát.

Coriolanus, Timon, Romeo, Lear megteremtésében nem vesz észre «lélektani tanulmányt»: Coriolanusban nincs erkölcsi egyéniség, hatalmas ösztönei rabja; Timon szertelen; Romeóban és Júliában nincs jellemalakítás, szereplésük inkább «csodás szerelmi duett»; Lear bárgyú, majd bolond; Brutus lelki válságában hiányzik a pszichikai elmélyítés (az I. fv. végén még határozatlan, a II. elején már fogadja az összeesküvéket); Macbeth és Othello rajzában elemi lélektant lát; Macbeth esete nem erkölcsi, hanem pathologiai jellegű; «a fajankó» Othello olyan hiszékeny, hogy mélyebb érdeklődést nem kelt. Majd azt hangoztatja, hogy Hamlet egyénisége bonyolult. Hamlet ingatag, képtelen a cselekvésre. «Épen olyan vitéz, mint félénk; épen olyan merész, mint határozatlan; épen olyan erélyes, mint a milyen gyenge.» (273.) Rosszúl, találmányra teremtett alaknak bélyegzi.

Kárhoztatja, hogy drámáinak alakjai gyakran csupán a költő szócsövei. Rámutat a Vihar, Hamlet és Macbeth egyes alanyi helyeire. Hibáztatja még, hogy bármilyen is Sh. személyeinek jellege, a pathetikus helyzetekben mesterkéltnyelve beszélteti őket, így Macbethet, mikor Duncan meggyilkolására serkenti magát. Juliánál is a legszörnyűbb képek hajszeját látja (IV. fv. I. sz.). A fenyéren bolygó Lear jelenetében csak Sh. retorikai készségének csillogtatására ismer. Úgy véli, hogy Macbeth is tele van ilyen mozzanatokkal. Úgy csúfondároskodik, hogy a concetti-ben meg a kényeskedő modorban Lily-vel versenyez: ilyen módon írja le Romeo a maga szerelmét, de Júlia sem marad mögötte; ilyenkor nem is a szerelmesek beszélnek, hanem maga Sh., felhasználva a galanteria egész készletét. Kipellengérezzi még Sh. szószaporításait, henye jelzőit, alkalmatlan s jelentéktelen körülírásokat, czifra ékítményeit (Ahogy tetszik, Vihar, Minden jó, ha jó a vége, Hamlet, Cymbeline, Macbeth).

E mű sajátos, ellenszenvet kifejező álláspontjával hívja fel a figyelmet. Rümelin és Tolsztoj mellett foglalhat helyet. Shakespeare-

becsmérléseikkel igazán az «advocatus diaboli» szerepére vállalkoztak. Pellissier-re az a legjellemzőbb, hogy erőszakosan beleköt Sh. egy-két fogyatkozásába, majd ezeket lelketlenül csigázza, csúri-csavarja. Valósággal belelovalja magát a hibacserkészletbe. Igazi szörszálhasogató munkát végez (pl. Hamlet expositiójáról, belső szerkezetéről, stb., stb.) s visszataszító kicsinyeskedésekkel kotrászgat, így az anachronismuskok körül. Nagyon feltűnő, — az ismertetésből is kiderül különben — hogy alanyi értelmezéseinek és öntelt ítélkezéseinek tárgyi érvényességet szeretne adni.

Nem nehéz kiéreznünk még azt sem, hogy munkáját kiváltképekettős hatásra írta: az egyik a nemzeti dramaturgiai hagyomány, a másik Voltaire szellemének irányítása. A francia nemzeti irodalmi köztudatban, a hármas egység körül való igyekvésben, az érzék a dráma szigorúan egységes szerkezete iránt tagadhatatlanul kifinomodott, másrészt a «raison» parancsszava a francia művészi meggyőződésben sokkal hathatósabb, mintsem Sh. kereteken átviharzó, hatalmas szenvedélyekkel teljes világa dramaturgiai tekintetben, a francziáknál gáncstalan méltánylásra találhatott volna. Csupán néhány mozzanatra utalunk. Az egyik legkiválóbb francia Sh.-könyv írója, Mézières, nyomatékosan hibáztatja, hogy egyesek Sh.-t Homeros-szal hasonlították össze: «Stílus- és szerkezethibák vannak nála (Sh.-nél). Már ennek is meg kell gátolnia, hogy a görögökhöz hasonlítsák s hogy munkái említésekor kiejtsék a tökéletesség szót.»¹ Brunetière, a francia irodalom egyik legkiválóbbja, Sh. drámáiról ezt hangoztatja (1892): «Drámaköltészete mint ilyen: a művészet gyermekora.»² Ez a szerkezetre vonatkozó megjegyzés épen olyan túlzott, mint Pellissier szavai. Pellissier, a német és angol Sh.-imádók ellenében, ezzel büszkélkedik: «A mi izlésünk, a józanság, a rend, az összhangzó arány e klasszikus izlése még ma is . . . érzékenyebbé tesz bennünket bizonyos fogyatkozások iránt, mint az angolokat és a németeket.»³ Ez a nemzeti szellem nemcsak sugalmazta, hanem elfogulttá is tette Pellissiért. Ez serkenti könnyelmű nyilatkozatokra. Milyen cynismussal írja: «Shakespeare-re épen úgy, mint Dumas Sándorra nézve, a történelem csak szög, melyre képeit akasztja.»⁴ A sekélyes történeti érzékű

¹ A. Mézières: *Shakespeare. Ses œuvres et ses critiques*. Első kiadása 1860-ban készült. A f. idézet a hetedik kiadás 580. oldalán.

² Brunetière: *Les époques du théâtre français*, ötödik kiadás, 360 o.

³ 302. l. — ⁴ 108. l.

Dumas-val merészkedik összehasonlítani azt a Shakespeare-t, kinek remekművein annyi jeles költő történeti érzéke nemesedett.

A másik mozzanat: Voltaire hatása. 1908-ban Voltaire-ről Pellissier könyvet írt (*Voltaire philosophe*)¹, Voltaire-rel rokonérzéssel foglalkozott, elveit lelkébe fogadta. Most már szépen kisarjadt Voltaire Sh.-becsmérlése is, egész kötetté terebélyesedett. A legsajátságosabb, hogy könyve végén ezt írja: «Mégsem tagadhatjuk meg tőle a nagy költő nevet.»² Az, a ki műve szellemét ennyire kikezdő következtetéssel áll elő, érdemel-e ugyan komolyabb mérlegelést? Az, a ki Shakespeare gyengéiből, hibáiból egész kötetet tudott összeróni s olvasóját valóságos hiba-dzsungelbe tuszkolta, kaczagtató logikával ezt a költőt mégis kiválónak mondja. Minden alapos Sh.-ismerő eddig is tisztában volt azzal, hogy nála is vannak fogyatkozások a szerkezetben, az anachronismusokban, de tudta azt is, — ezt már az elvakult Pellissier nem fejt ki — hogy ezeket utólérhetetlen erények ellensúlyozzák. De tudja még, hogy korától elszigetelve Sh.-t sem lehet méltatni, míg Pellissier a kor hibáit is Sh. gyarlóságaiul tünteti fel. Tudja értékelni a forrásokban való lélektani és művészi elmélyedést is, mihez Pellissier nem széptani iskolázottsággal lát, hanem ügyézi rabulistikával. Ezt a művet hallgatással mégsem szabad mellőznünk, mint a hogyan a Bacon- és Rutland-hóbort hullámválásaival is számot kell vetnünk.

Elek Oszkár.

¹ Ismertettem az *Athenaeum* 1912. évf.-ban.

² 303. l.

VEGYESEK.

János király IV. 1. színének első magyar fordítása egy ifjusági elbeszélésben.

Ez az elbeszélés a *Magyar Gyermekekről* cz. ifjusági folyóiratban jelent meg 1844-ben (Alapítá 's szerkeszti Szilágyi Ferencz professor. Második Esztendő. 1844. Első félév. Januarius-Junius. III. Darab. Kolozsvártt. Az Ev. ref. főiskola könyv- és könyomó intézetében. 8-r. 2, 415, 1. l.) a jan. 1-sei számban *Gyermekek ártatlanság varázs ereje* cz. a. (7—15. l.), szerző megnevezése nélkül, de természetesen vagy maga Szilágyi vagy a kolozsvári ref. főgymn. tanárainak egyike írta, vagy a mi hihetőbb, egy német hasonló tárgyú ifjusági elbeszélést dolgozott át.

Az elbeszélés Magyarországra lokalizálva, a mohácsi idők utánra van téve, Ferdinánd és Zápolya idejére, midőn egyes hatalmas kóbor vezérek állottak fosztogató csapatok élére. Ilyen volt az elbeszélés szerint a magyar történelemben ismert Fekete János nevű alacsony születésű rác, kit követői nemcsak fekete színéről, hanem egy, a jobb szemöldökétől lábafejéig szalagszerűen levonuló fekete anyajegyről neveztek Feketé-nek. Ez egykor Zápolyának, mint vajdának, lovásza volt, de midőn emez király lett, Fekete a szerb despota fiának adta ki magát s ezért Császár János-nak is gunyolták. Tízezernyi rác, oláh, török rabló seregével kivált a Tisza és Temes közt garázdálkodott. Mindkét ellenkirály pártjára igyekezett őt vonni, a mi Ferdinándnak sikerült is.¹

Egyik dúló csapatja a Tisza mellett elpusztította a Szendei-család birtokát s elrabolta Béla nevű 10—12 éves fiát, kinek «őszinte nyájassága, természeti ártatlan tekintete» meglágyította a

¹ Neve helyesen Fekete Iván, Cserni v. Csarni Jovan (Ivan Czarny), ismert történelmi alak, ki Iván czár-nak hívta magát, kit végre 1527. jul. 15-én Czibak Imre legyőzött s Török Bálint jul. 25-én levágott fejét Budára küldte.

rácز főnök vad szívét, miért életben hagyta, sőt utóbb mint saját fiát tartotta. Ettől fogva Béla, sejtve befolyását, gyakran igyekezett a vad vezért kíméltre bírni, sőt néha erősebb kifejezéseket is használt, miért aztán elidegenedett tőle. «Végre Béla, midőn egy vendégség alkalmával Császár Jánost vidámabbnak látta: arra is vetemedett, hogy tőle atyjának elrablott birtokát kérje vissza és személyes elbocsáttatásáért esedezzek.»

A vezér zord tekintettel utasította el, mire Béla így mert felelni: «Jól van — te apámnak nevezed magadat, 's idegenkedel engemet elrablott birtokainkkal természetös apámnak visszaadni; én ellened a császárnál panaszt teszek, 's ha ott sem nyernék, majd lesz idő, mikor megerősödöm, akkor képes leszek veled megmérkőzni 's birtokainkat magam veszem el tőled.» Erre a vezér elhatározta a fiú megöletését s ezt egy bizalmasára bízta, kit ilyenekre szokott használni. Most következik *János király* IV. fv. 1. színének fordítása párbeszédes alakban a következőképen:

«Két szolgál kiséretében lépett az e' végre kijelelt szobába, (t. i. a vezér megbízottja) 's így szólott hozzájuk:

Hevítésék meg a' vasakat; azután rejtezzetek az olaszfal megé; midőn toppantok, ugordjatok-elő, s a nálam találandó ifiat kötözzétek a' székhez. Vigyázzatok, hogy magatokat el ne áruljátok 's álljatok lesbe!

ELSŐ SZOLGA. Úgy hiszem, hogy te erre meg vagy hatalmazva.

BÍZTOS. Hogy is mertek abban kétkedni! Ne féljeteK semmit, takarodjatok, 's parancsom szerint legyetek készen. Ezzel a' szolgálk eltávoztak, miután a' biztos kiáltott: Jöszte Béla! valamit akarok néked mondani. A' kiáltásra Béla bément 's nyájasan idvezlette a' biztost.

BÍZTOS. Jó reggelt fiam.

BÉLA. Ha fjadnak szólítál, kérlek légy nyiltszivű irántam, 's mond-meg, miért vagy ily komor!

BÍZTOS. Valóban ezelőtt vidámabb voltam.

BÉLA. Boldog idő az, melyben az ember vidám lehet! Nékem úgy tetszik, senki sem lehet kedvetlenebb mint én. Emlékezem, midőn Pesten voltam, láttam oly kedvetlen fiatal embereket, mint a' komor őszi idő, kik csak tettetésből szomorkodtak. Beesületemre mondom! volnék csak szabad, ha juhokat kellene is őriznem, vidám lennék. Az volnék itt is — ha attól nem tartanék, hogy nagybátyám a vezér nékem még több szenvedést okoz. Ő tőlem fél, én pedig tőle. Mit tehetek róla, ha nem az ő fija, hanem a' Szendei család ivadéka vagyok? Semmit. Istenemre mondom,

örömet lennék a' te fíjad vagy rabod, ha tudnám, hogy engem szeretsz !

BÍZTOS. (Félre.) Ha még sokáig beszélek vele : gyermeki ártatlan csevegése szánakozásra indít, mely belőlem ezen gyűlöletes foglalatosságban, már csaknem egészen kiholt. Félre tehát veled asszonyi lágy szívűség, keménynek kellennem, 's a' dolgot mentől előbb végrehajtanom !

BÉLA. Te beteg vagy, arczod halovány, úgy látom ! Valóban óhajtanám, hogy beteg volnál 's melletted viraszthatnék. Higgy nékem, jobban szeretlek, mint te engemet.

BÍZTOS. Beszédje mély gyökeret ver szívembe. — Olvasd e levelet ! (Féloldalt mutatja néki a' parancsot). No látod szerencsétlen ifiu. Te a' legkeserűbb kínokra vagy kárhoztatva. Asszonyi gyáva sopánkodásokkal az időt nem vesztegethetem. Hát nem tudod olvasni ? roszul van írva ?

BÉLA. Ez istentelen czélra igen is jól. Néked tüzes vassal kell szemeimet kisütni, nemde ?

BÍZTOS. Igen is.

BÉLA. 'S akarod.

BÍZTOS. Akarom, — meg kell lenni !

BÉLA. 'S mernéd azt megcselekedni ? Emlékezz rá, midőn csak fejed fájt, nyakravalómmal kötöttem körül homlokodat, azzal, mi legkedvesebb előttem, mert szeretett kedves testvérnéném csinálta azt nékem, 's többé vissza sem kértem tőled. Egész éjjel kezeim között tartottam fejedet, 's időpercenként készen állottam segedelmedre, mint a' vigyázó őr, ki az ellenség előtt áll. Hányszor nem kérdeztem : mi bajod ? hol fáj néked 's miként segíthetek rajtad ? Sok szegény földmives gyermeke érzéketlenül, nyugodtan aludt volna melletted, a' nélkül, hogy csak egy nyájas vigasztaló szót szólott volna is hozzád : de én a' te beteg őrződ, ki születésemre több vagyok amazoknál, csüggedetlen állhatatossággal örököttem melletted. Azt gondolod tán, hogy az csak tettetés volt ? Tedd azt velem tehát, ha Isten is úgy akarja, a' mit parancsod tart. Ki akarod sütni szemeimet ? Azon szemeket, melyek soha sem tekintettek és sohasem fognak rád álnokul tekinteni ?

BÍZTOS. Megesküdtem a' vezérnek, 's teljesítenem kell szigorú parancsát.

BÉLA. Oh ! máskor senki sem merne ilyet cselekedni : de most a' szigorú kéntelenség vas időkorában élünk, 's kemény törvényének engednünk kell. De gondold-meg jó ember, hogy megtűzesített vasaid ártatlanságom kiömlő nedves könnyeiben meghülnek,

's ha vad szívü parancsnokod könyörületlen rendeletét rajtam végrehajtod, vasaidat a' rozsdá csak azért emésztendi-meg, mivel oly szemek nedvében feredtek, melyeknek világát minden igaz ok nélkül óltották-ki. Hát te érzéketlenebb tudnál lenni érzéketlen vasaidnál? Valóban ha angyal jelenjék-meg nekem, 's az erősítse, hogy te fogod szemeimet kisütni: még sem hihettem volna azt, 's inkább tettem volna fel másról akárkiről a' világon mint rólad — mert nincs senkiben bizodalمام csak te benned.

BÍZTOS. (Toppant.) Jertek elő szolgák! (tüzesített vassal, kötelekkel 's t. e. előjönnek). Tégyetek parancsom szerint.

BÉLA. Oh ne hagyj kérlek! Szemeim világa, hóhérjaim látására már is elvész.

BÍZTOS. Adjátok ide a' vasakat 's kötözzétek meg őtet.

BÉLA. Oh kérlek, ne bánjatok ily szigorán velem! Hiszen, ha meg kell lenni, nem ellenkezem; merőn 's mozdulatlanul fogok állani mint egy darab fa. Az Istenért! csak meg ne kössetek! Engedj szavamnak, küld-ki szolgálóidat 's én csendesesen megállok mint a' bárány; nem mocczanak én egyet is, nem szólok csak egy szót is, hideg vérrel fogok tekinteni szikrázó vasaidra. Csak szolgálóidat küld-ki, megbocsátok néked mindent, valamit velem véghez viendesz.

BÍZTOS. Menjetek! hagyjatok magunkra.

ELSŐ SZOLGA. Részemről nem gyönyörködöm az ily tettekben. (Mindkét szolga eltávozik.)

BÉLA. Istenem! oh vezér te elküldöd e' jó embert, ki mord tekintetű ugyan, de érzékeny szívű. — Hivd-vissza kérlek, hogy sorsomon való szíves részvéte szánakozásra indítsaon téged is.

BÍZTOS. Jöszte fiu, 's készülj.

BÉLA. Tehát nincs szabadulás?

BÍZTOS. Nincs egyéb, mint hogy szemeidet kisüttessem.

BÉLA. Oh! ha valaha csak egy porszem, csak egy hajszál hullott, csak egy bogár csapódott szemeidbe, 's érezted azon borzasztó fájdalmat, melyet az okoz: most visszaborzadnál ez iszonyu tettől.

BÍZTOS. Hát még ilyenekkel akarsz engem eláltatni! Hallgass! Egy szót se többet.

BÉLA. Egy száj nem elegendő arra úgy-e, hogy két szem életét meg tudja tartani? Engedd, hogy beszéljek, 's ha azt akarod, hogy elhallgassak, úgy vágd-ki nyelvemet, csak szemeimet hadd épségben. Ne égesd-ki azokat, csak azért is, hogy téged mindenkor láthassalak. Nézd! úgy is a' vas már meghült, 's már nem érhet-nél vele czélt.

BÍZTOS. Újra meghevittethetem.

BÉLA. Nem — mert már a tűz is kialudt, mintha nem akarna ez igaztalan kínzás eszközévé lenni. Nézd csak magad ez ártatlan szemet! még csak egy eleven szikrát sem találsz abban, 's már hamu fedi.

BÍZTOS. Újra felelevenítettetem.

BÉLA. Ha azt teszed, csak keménységedet árulod-el, melyen pirulnod kellene. De vigyázz, nehogy szikrája szemedbe pattanjon, 's téged azon borzasztó tetre emlékeztessen, melyet rajtam elkövetni akarsz. Minden, a' mit kínzásomra akarsz fordítani, megtagadja tőled szolgálatját; tűz és vas kialuszik, meghidegül, csak kőszived nem gerjed szánakozásra.

BÍZTOS. (Hosszas magávali küzdés után.) Jól van, nem bánom, maradj épségben tehát! Szavaid meggyőztek, — 's nem csak a' vezér vagyonaért, de a' világ minden sűrű kincséért sem fosztanálak meg szemeidtől: pedig esküszöm neked, hogy erősen elhátaroztam volt magamat e' vassal szemeidet kisütni.

BÉLA. Most viszont jó barátom vagy már látom! Eddig mind ellenségnek mutattad magadat.

BÍZTOS. Hallgass, egy szót se többet. Éljd boldogul! A' vezér előtt életben létednek titokban kell maradni. — Vigyázóidat hamis hírekkel kell eláztatnom. Te pedig jó gyermek! légy nyugodt 's aludj bátran és csendesen; én a' világ minden kincséért sem okoznék neked fájdalmat.

BÉLA. Isten fizesse-meg néked jó ember!

BÍZTOS. Szót se többet! Jer csendesen utánam! Nagy veszélynek teszem ki magam miattad.

Következett éjjel, a' biztos szabadon bocsátá ötét, 's útát mutatott néki, hogy elszökhessék. Szendei Béla sietett használni a' kínálkozó alkalmat, 's a' bezárt kapukon ki nem mehetvén, a' vár falára mászott 's onnan aláugrott: de estében valamely kiálló éles kőszirthez csapódván, magát öszve zúzta, 's ott, hol kínzói körmei közötti szabadulását reménylette, találta szörnyű halálát. Benne a' Szendei család utolsó ivadéka holt ki.»

Ezzel végződik az elbeszélés. Látható, hogy az elbeszélés első része, természetesen lényeges módosítással, *János király*-ból az Arthur herczeg elfogatására vonatkozó részeket tartotta némileg szemel előtt a III. fv. 3. színéből, melyből, ugyan csakis jelezve, átvette az Arthur megvakíttatására vonatkozó utasítást is. A Béla halálára vonatkozó rész azonos a IV. fv. 3. színében Áthur halálamódjának rajzával. A közbeneső s itt szószerint idézett rész, mint

említettük, már egyenesen fordítás és az egész IV. fv. 1. színét tartalmazza, még pedig eléggé szószerint és elég híven, csak több helyen hol rövidítve, hol körülírva, bővítve, meg is toldva egy-egy magyarázó kifejezéssel s mindenütt a személyekhez alkalmazott módosításokkal, a mint ez természetes. A nehezebb helyeket olykor kihagyja vagy átalakítja, lehet, hogy néha a kifejezés egyszerűsítésével érthetőbb, világosabb s egyszerűbb akart lenni, mint az író ifjúsági elbeszéléshez találóbbnak vélte. A főbb eltérések a következők:

Az 1—5. sorban többest használ: «hevítések» stb. egyes helyett. A 3. sorban: «upon the bosom of the ground» (a föld keblére) s az 5. sorban «fast» (erősen) kimaradt. A 7. sor után: «miután a biztos kiáltotta» toldás. A 9. sorban: «Good morrow, Hubert» így: «A' kiáltásra Béla bément 's nyájasan idvezlette a biztost». Ugyanitt: «little prince» így: «fijam». A 9—10. sort, talán mert nehéznek találta, átalakította: «Ha fíjadnak szólítál, kérlek légy nyíltszívű irántam.» A 14. sorban «in France» helyett «Pesten». A 22. sorban «Geffrey's son» helyett «Szendei család ivadéka». A 25—27. sor, Hubert tömör beszéde, ki van bővítve. A 33—36. sor Aranynál így:

Ejnye balga nedv!

A szörnyü kínzást ajtón dobja ki!

Sietni kell, mert elhatározásom

Lágy női könyben mindjárt elpotyog.

E sorok helyett, talán mert nem tudta híven adni, egész más, bár rokon tartalmat ad. A 43. sorban «a princess» helyett «kedves testvérnéném» áll. A 45—48. sor Aranynál:

És, mint az óra fürge percei,

Fel-felvidítám a nehéz időt...

E nehéz helyett átalakítja. A 70. sort Arany így adja: «mégse hinném; se másnak, Huberten kívül». E helyett egy értelmileg más körülírást ad, mert talán nem értette meg pontosan. A 76—84. sor egészben hű. A 87. sort Arany így adja: «Oh jaj! kiszídtam egy barátomat!» A fordításban lényegében más van. A 92—93. sorban: a mote (porszem), a grain (homok), a dust (porszem), a gnat (legyeecske), a wandering hair (lengi hajsza) rövidítve van adva, de lényegében az. Arany az «a mote» helyett «szálkát» mond. A 94—96. sort a fordító összevonja. A 98. sorban: «a brace of tongues» (két nyelv) helyett «egy száj nem elegendő»

van téve. A 106—111. sor szintén össze van vonva és sokkal szégyesebb. Aranynál így:

Nem azt ugyan; meghalt bűvában a tűz,
Hogy, bár az ember kényelmére van
Teremtve, ily méltatlan szörnyű célra
Fordítottak. — No, íme, nézd magad,
Nincs már e szénben semmi ártalom;
Az ég fuvalma, ím, elfújta lelkét,
Szórván fejére bűnbánó hamút:

A 116—117. nehéz sort átalakítja. Aranynál:

És mint az eb, ha harcra mérgelik,
Hozzá kap ötet csipkedő urához.

A 120. sort: «Creatures of note for mercy-lacking uses», szintén kihagyja nehézsége miatt. A többiben az eltérés csekélyebb jelentőségű; mert különben alig van oly hely, melyre egy vagy más észrevételt ne tehetnénk; az azonban látható, hogy ha nem is szó szerinti hű fordítást, de a szöveg hű követését lehet és kell megállapítanunk.

Ezt az ifjúsági elbeszélést IV. elemibe járó tanuló-koromban olvastam tüdőgyulladásban feküdve, midőn már jobban voltam. Mélyen hatott rám s természetesen, nem tudtam, hogy Shakespeare egyik legszebb helyéről van szó. Később, midőn János királyt Arany fordításában olvastam, természetesen eszembe jutott az egykor mély benyomást tett jelenet és hosszas keresés után megeléve, ritkasága s érdekessége miatt siettem újra kiadni és ismertetni.

Ferenczi Zoltán.

Náray Antal «Romeo és Julia» fordítása.

Bayer Shakespeare drámái hazánkban I. 329. l. azt írja, hogy «Romeo és Juliából az első fordítási mutatvány P. Horváth Lázár tollából az *Athenaeum* hasábjain jelent meg 1838-ban». (Shakespeare és drámái cz. értekezésében. L. *Athenaeum*. 1838. I. 17., 41., 65., 152., 180., 209. hasábon, 2., 3., 5., 10., 12., 14. sz.) Ez tévedés. Shakespeare e művéből pár mutatvány jelent meg angolból már Horváth *Az elbujdosott* regényében 1836 aug. 20-án. (Jelenkor. 1836. 67. sz. Értesítő.) Ezzel egy másik cikkben fog-

lalkoztunk.¹ Ezzel csaknem egyidejűleg jelent meg pár hóval később Náray Antaltól is egy részlet, verses alakban, a *Tudománytár* IX. kötetében (szerk. Csató Pál) 1836. IX. 194—198. l. E közlés az 1836-ik év I. kötetére esik, de később jelent meg, mint kellett volna, t. i. augusztus végére, mert benne már pl. Az *elbujdosott* és Jósika regényei, *Abafi* és *Zólyomi*, mint megjelentek említettnek (188. l.); már pedig ezek augusztusban kerültek ki sajtó alól, ez utóbbiak aug. 4-ikére, amaz aug. 20-ára. Valóban a *Tudománytár* említett kötetében oly értekezések jelentek meg, melyeket az Akadémia kiadásra 1836 márcz. 7-én (Hollók Imrétől), 28-án (Walther Lászlótól) és ápr. 11-én (Szmodics Jánostól) fogadott el. (*Tud. Gyűjtemény*. 1836. VII. 125., VIII. 133., 134. l. A *M. T. Társ. Évkönyvei*. III. 83. l.) Az 1836-iki III—IV. k. pedig csak 1837 januárra és februárra jelent meg. (*Fügylmező*. 1837. 24., 42. l.) Csató itt A *magyar literatura* című áttekintésében (IX. 187. l.) ezt írja: «Náray Shakespearenek csaknem valamennyi remekét lefordította már s most munkáját sajtó alá egyengeti». Ezzel jelzi ezt a fontos hírt s ez vezette, hogy belőle egy részt közöljön.

Az említett rész közlését Csató Pál így vezeti be A *magyar literatura* című cikkben: IV. — Mutatvány Sh. drámáinak magyar fordításából Náray Antaltól. (A *Tudománytár* redactiója úgy hiszi, kívánatokat előz meg, egyszersmind e folyóirat céljait eszközli, midőn ezennel késznek nyilatkozik, alkalmas kéziratokból, ha a munka tudománytartalmú: egyes, de némi egészset képző részeknek, ha pedig szépliteraturai: hosszabb vagy rövidebb mutatványoknak előkelő (t. i. előleges) közlésére s a közönséggel megismertetésére. Így következik itt is egy jelenet Náray Antal urnak fentebb említett magyar Shakespearejéből.)

«*Romeo és Julia*. IV. felv. 1-ső jel. Lőrincz barát. *Julia*. Gróf *Paris*.»

Itt következik e részlet előleges kiadása. Megjegyzi Csató a jegyzetben, hogy «A fordítás a következő kiadás után történt: *The literary treasures of England* . . . published under the direction of Ch. Weil, phil. doct. Stuttgart, 1828. I.² — Egyik legújabb, legteljesb s legpompásabb kiadása Sh. munkáinak a következő: *The Poems and Plays of W. Sh.*, with a life of the Author and a selection of notes, critical, historical, explanatory and glos-

¹ *M. Sh.-T.* X. 258—260. l.

² T. i. Vol. I. Tom. I. *Sh's Masterpieces*. Vol. II. T. II. *Sh's choicest plays*.

sarial, selected from the editions of Rowe, Pope, Johnson and Stewens, Malone and other eminent Commentators; to which are added the prefaces of Rowe, Pope and Johnson. With three portraits and forty superior illustrations, engraved on steel by C. Heath, C. Rolls, F. Bacon etc., from designs by Smirke, Westall, Corbould, Stephanoff and Wright. In eight volumes. London, printed for Scott and Webster. 1833. 8. m.»

A közölt rész az eredetiben 126 sorra terjed, a fordításban 6 sorral több, t. i. Julia első válasza Lőrincz barátnak 2 sorral, Julia második válasza 2 sorral s a barát tanácsa 2 sorral több. Egyébként a fordítás nagyon hű. Álljon itt Julia első válasza:

Oh, jaj, ne mondd, hogy hallod azt, barát,
 Vagy mondd meg ezt is, mint kerüljem el.
 Ha bölcseséged nem nyújthat segílyt,
 Csak bölcsnek ismerd enszándékomat,
 S tüstént segíték én a késsel itt.
 Isten szivünket adta Romeoval,
 Te meg kezünket össze, s hogysesem e kéz,
 Melyet te Romeonak bépecsétlél,
 Új alkunak szolgáljon oklevélül,
 Vagy hű szivem hitetlen pártosul
 Máshoz hajoljon, inkább ölje ez meg
 Mindkettejét. Hosszú tapasztalásu
 Korodból adj azért rögtön tanácsot,
 Vagy, nézd, közöttem s inségem között e
 Vérszomjazó kés lészen majd a bíró,
 Ki azt itéli el, minek korod
 S mesterséged hatalma végbementét
 Nem birta eszközölni tisztesen.
 Oh, szólj, ne késldődjél. Meghalni vágyok,
 Ha válaszod segédem nem leszen.

E részben e sorokat fordította három sorral:

God join'd my heart and Romeo's, thou our hands;
 And ere this hand, by thee to Romeo's seal'd...

Továbbá az 59—65. sort kénytelen egygyel megtoldani.

E fordított részletre a kolozsvári *Nemzeti Társalkodó* (1836. II. 20. sz. 316—318. l.) nov. 15-én néhány megjegyzést tett *Több szem többet lát cz. a.* («Megjegyzések a Romeo és Julia dráma fordítási próbájára. Tudománytár. IX. p. 195—198.») Ebben ezt mondja: «Általánosan az egész töredék hívségét, szép és könnyen

folyó nyelvét meglepő gyönyörrel tapasztalám, s ezért bátrabban kimondhatom hibáztatásomat, a nélkül hogy kajánnak tartassam, annál inkább, mivel még az egész kijőve nem lévén, mód van a (netalán elismert) hibák igazítására.»

Kifogásolja, hogy a 3-ik sorban: «I am nothing slow, to slack his hast,» nem azt teszi, a mint Náray fordítja: «S én sem lévén rest, azt nem gátolom». Ugyanis ez azt akarja kifejezni, «hogy ama siettetés saját óhajtasával annyira megegyezik, miszerént nem hogy gátolná, de inkább sürgetné boldogsága elérését: Je n'ai garde de le faire retarder, mondaná a francia.»

Továbbá a 14—15. sor:

«s minthogy ezt a szűz magától
Nem bírja, társat ád ahhoz neki,»

szintén hibás; mert az angol: «Which, too much minded by herself alone, May be put from her by society», ezt jelenti: «Melyet (t. i. bűjét), mivel egyedül felette gyakran forgatja eszében, talán el lehetne tőle távoztatni társaság által». A kép tehát más, mert Sh. a magányt a társasággal, a fordító az egyes erőt a segítő erővel teszi ellentétbe. A 20-ik sor fordítása: «Jövő esőtörökön meg kell, s meg is lesz», «zsarnoki» kifejezés az angolhoz mérve: «That *may* be, must be, *love*, on Thursday next»; mert a «*may* be» = «meglehet», «*must* be» = «meg kell lenni» s így a fordító a climax-ban (fokozás) alsó foknak veszi, mivel Sh. végzi s a «*love*» = «kedves», enyhíti a mondást, melyet a fordító kihagyott. A 33-ik sorban «slander» nem «gyalázatot», hanem «gyalázás». Az 53-ik sorban: «resolution» nem «szándék», hanem «eltökélés v. elszántság». Amazt «design v. purpose» tenné s gyöngítné a sort.

A 69—70. sort:

Hold, daughter: I do spy a kind of hope,
Which craves as desperate an execution...

Náray így fordítja:

Várj, egy reményfajt sejditek, leányom!
De azt kivinni olly szörnyű dolog...

Ebben a «reményfaj» bár megfelel, «de nem szerencsés kifejezés», «a reményt kivinni, nincs magyarul mondva. Sh. az allegoriát űzi s a remény által kívántatja (craves, erős, tüzes, áhi-

tozó kívánságot teszen) a dolog kivitelét». Egyébként a bíráló nagyon dicséri a fordítást s hozzáteszi: «Ha az egész e töredéknek felel meg, s német szerint szólva, az utósó kezét nem sajnálandja tőle N. úr, oly remekkel fogunk dicsekedhetni fordítási nemből, melyet keveset, és nagyon keveset számíthatunk hajnalló litteraturánkban.»

Kitől való ez a bírálat, nem tudjuk; de alighanem P. Horváth Lázártól, ki maga is foglalkozott *Romeo és Julia* fordításával. Ez különben Sh.-fordításról az első bírálat magyar nyelven. Később, tudjuk, hogy Náray beadta e fordítását az Akadémiához, mert *Romeo és Julia* is 1831-ben az Akadémiától kijelölt 71 lefordítandó darab közt volt.¹ A fordítás, mint láttuk, már 1836 elején kész volt, de az Akadémiához Náray csak 1837-ben adta be, hol az osztály Schedel Ferencznek és Balogh Pálnak adta ki bírálat végett, a kik kiadásra ajánlták, s a nagygyűlés 1837 aug. 31—szept. 9-ike közt kiadásra elfogadta. (*A T. Társ. Évkönyvei*. IV. 36. 1.) Ugyanott ezt olvassuk: «Kazinczy Ferencz árváinak a Molière vígjátékáért: Kénytelen házasság, és Náray Antalnak *Romeo*ért ív szerint négy arany» adatott. (43. 1.) Így jelent meg a *Külföldi Játékszínen*. (Kiadja A Magyar Tudós Társaság.) Tizenhetedik Kötet. *Romeo és Julia*. Budán, A magyar kir. egyetem betűivel. 1839. 8-r. 176, 4. l.² Megjelent 1839 okt. 29-ikére. (*Tudománytár. Literatura*. III. 412. 1.)

¹ A lefordítandó 71 darabot Döbrentei, Schedel (Toldy) és Vörösmarty jelölték ki. E bizottság kiküldetett 1831 máj. 2-án, munkálata elfogadtatott máj. 16-án, a fordításra felhívó körlevél elment jun.-ban. Sh.-ből a következők vannak kijelölve: 9. *Tempest*. 10. *Merry wives of Windsor*. 11. *Twelfth night: or, what you will*. 12. *Much ado about nothing*. 13. *Love's labour's lost*. 14. *Merchant of Venice*. 15. *Comedy of errors*. 16. *Macbeth*. 17. *King John*. 18. *King Richard II*. 19. *King Henry IV. Part. I*. 20. *King Henry IV. Part. II*. 21. *King Henry V*. 22. *King Henry VI. Part. I*. 23. *King Henry VI. Part. II*. 24. *King Henry VI. Part. III*. 25. *King Richard III*. 26. *King Henry VIII*. 27. *Julius Cæsar*. 28. *King Lear*. 29. *Romeo and Juliet*. 30. *Hamlet*. Összesen 22. — Némileg sajátos kiválasztás. A nagy tragédiákból hiányzik *Othello*, *Coriolanus*; ellenben az összes történelmi drámák köztök vannak. Ezekkel a magyar történelmi dráma fejlesztését célozták, az kétségtelen. Náray tehát e körből vette *Romeo és Juliát* s azért adta be, mert tudta, hogy ez megjelenhetik. *A M. T. Társ. Évkönyvei*. I. 73. 1.

² Második címlap: *Romeo és Julia*, Szomorújáték öt felvonásban. Shakespeare után magyarázta Nárayi Náray Antal, Tek. ns. Arad,

Ha mármost összevetjük a megjelent részt a kinyomatott végső alakkal, ebből világos, hogy Náray időközben fordítását lényegesen átdolgozta. Olvasta-e az említett bírálatot, bajos megállapítani; mert van oly kifogás, melyen változtatott s van olyan is, melyen nem. Így 3. sor:

S én nem lévén rest, azt nem gátolom,

megmaradt hibásnak az átdolgozásban is:

S én nem vagyok rest gátolnom siettét.

A 14—15. sor az új szerint is megmaradt. Megmaradt a 20-ik sornak értelme, még átdolgozva is:

Csötörtökön megkell s meg is lesz az.

Így az 53-ik sor is változatlan maradt; a 69—70. sor átalakítva sem lett jobb s a «reményfaj» megmaradt:

Várj, sejtek egy reményfajt, lányom! Ám de
Kétsegb'esett véghezvitelt kíván...

Mondjuk hát, hogy nem bizonyos, hogy Náray a bírálatot látta s egyéb változtatásai sem mindig jobbak, egy sorral hosszabb is lett, mint a mutatóvány. Egyébaránt végül a *Tudnivalók* négy pontban, mint minden fordítás végén, 1839 nov. 6-ikáról megmondják az Akadémia álláspontját a fordításra nézve. Ezek szerint az akadémiai bírálat csak arra ügyelt, hogy a fordítás ajánlható legyen, «s a literatura jelen állapotjában kiadásra méltónak tartassék»; továbbá «nem vizsgálhatván meg a benyújtott kéziratokat a társaság fejenként és egészben», ez a fordítás Schedel Ferencz és Balogh Pál, «mint e végre hivatalosan megbizottak ajánlására adatott sajtó alá»; e mű azon 71 lefordítandó darab közé tartozik, melyek lefordítására 1831 juniusában tagjait és 1832 márcziusában a magyar írókat általában felszólította; végül «a társ. által kiadott kéziratok közül ez LVIII. számú.» A Külföldi Játékszinből 19 kötet jelent meg 1833—42-ig s ebben ez az egyetlen Sh.-fordítás, időrendben a második, angoltól fordított Sh.-mű, mely alakban és tartalomban egyaránt meglepően hű. Nagyon jól

Csanád, Krassó, és Csongrád vármegyék táblabírája s több tekint. uradalmak ügyviselője. Budán, A magyar kir. egyetem betűivel.

olvasható s kár, hogy szórővidítések s néhány nyelvbeli sajátosság tarkítják. Az egész a korhoz mérve figyelemre méltó s ha való az, a mit a *Tudománytár* ír, hogy ő Sh. «csaknem valamennyi remekét lefordította», kár, hogy több nem jelent meg belőlük. Szolgálatot tenne irodalmunknak, ha valaki e fordításokat felkutatná s róluk beszámolna. A fordítás bemutatására vegyük pl. Julia magánbeszédét a III. fv. 2-ik jelenetéből:

Julia egyedül. Iramjatok ti tűzpatkós lovak

Phœbus lakába; hajtna Phaeton,

Nyugathoz ostorozna tikteket

Ő, és borult éjt hozna nyomban el.

Terjeszd ki sűrű kárpitod szerelmek

Ápolgatója, éj! hogy hűnyja be

Szemét a távozó nap; s Romeo

Rajt nem kaptatva karjaimba szökjék!

El tudják látni a szerelmesek

¹⁰ Önékeik fényénél is szerelmi

Tisztók; s ha a szerelem vak, éjhez illő.

Jövel szelid éj! oh te tisztiesen

S merő feketén öltözködött szerény hölgy!

S taníts meg engem, mint veszt a nyerő,

Játszodva egy pár tiszta szüzeségbe.

Föld el sötét fátyladdal képemet,¹

Mely arczaimba pezsg, s szilajkodik, míg

Felbátorulva a félénk szerelm, hű

Szerelműzést tisztességnek hiend.

²⁰ Jer éj! jer Romeo! te éjbe' nap!

Oh mert fejérebbe fekszel te majd

Éj szárnyain, mint varjuháton új hó.

Jer nyájas éj! sötét szemöldű szíves

Éj! s Romeomat add nekem; s ha meghal,

Vedd akkor őt, s szeld apró csillagokra,

S az égnek arcát oly széppé teendi,

Hogy éjbe lesz szerelmes a világ,

S nem hódoland nap pompás fényinek.

¹ Világos sajtóhiba «véretem» = «blood» helyett: «Hood my unmann'd blood bating in my cheeks.» Az értelem is ezt mutatja. U. i. az «unmann'd» (untrained, not accustomed to the presence of man) jelző kimaradt s a «szilajkodik» ige pótolja. Természetesen Náray nem tudhatta akkor még, hogy a kép a sólymászathól van véve s «unmanned hawk» oly sólyom, mely még nincs betanítva. U. i. «hood» a. m. befedni, t. i. a sólyom fejére kis sapkát tettek, míg a zsákmányra nem bocsátották.

Én egy szerelmlakot vevék meg, oh!
 30 De nem bírám azt; s bár eladtanak,
 Át még nem adtak; oly únt nekem e nap,
 Miként a türtelen gyermeknek ünnep
 Előtt az éj, ki új ruhát kapott,
 És azt magára még nem öltheti.

A fordítás $3\frac{1}{2}$ sorral hosszabb, de kétségtelenül angolból való s lehetőleg hű. Szép emléke az akkori Sh.-fordítás kísérleteinek.

Ferenczi Zoltán.

Kovács Pál paródiája a «Lenni vagy nem lenni» monologra.

Kovács Pál *Kelepcze* cz. vígjátéka III. fv.-a elején egy vándorszínész a házassodásra alkalmazva így parodizálja:

TIHAMÉR. Nősülni, vagy nem nősülni: ez hát a kérdés!

Nősülni és élvezni: semmi több, —

S egy eskü által élvezni mind,

Az agg-legénynek búját, bánatát,

A szív keservét, a test eredendő.

Természetes rázkódtatásait:

Oly cél, minőt óhajthat a kegyes.

Nősülni! elszunnyadni! és — alunni...

Talán álmodni? ez a bökkenő!

10 Mert házasság után mit álmodunk,

Ha a legénység terhét majd leráztuk:

Ez visszadöbrent! E meggondolás az,

Mi visszarettent még a szent igától!

Egy házi zsarnok, s perpatvar vele,

Reggel, délben és estve egyaránt,

S a vén szív gyötrő féltékenykedése:

Ki túrné mind a sors e gúnycsapását?

S ki hordaná e szörnyű terheket,

Izzadva, nyögve, élte fáradozmain?

20 Ha a nem ismert tartomány ingert nem adna,

Mellőzni a jelen gonoszt és nyulni a

Kecsegtető szép — tízezer forinthez,

Mely a koros mátkának munkaedzett

S aszott markából int s mosolyg felénk?!

Itt tenni kell; mert kételkedés között

A nagy merény kifordul medriből,

'S elveszti «tett» nevét. De csöndesen;
A szép Ophelia jő! (*A belépő Tisztesnéhez.*)

Szép hölgy imádba

Legyenek foglalva minden bűneim!

TISZTESNÉ. 30. Mit? bűnei? Nem értem önt, uram!

Másként beszélt előbb, és — szebben.

TIHAMÉR.

Úgy van!

Szívem, kezem ajánlám fel tenéked,

Kinek jószág s erény a legfőbb éked.

TISZTESNÉ. (*Szégyenkedne.*) Még... más is...

TIHAMÉR.

Ah! Tudom, a tízezer

Forint, mely most kamat nélkül hever.

(*L. Athenaeum.* 1873. I. 85—87. has.) Kovács Pál (1808—1886) vígjátéka kéziratban maradt. Eredetileg címe *Az elbűvöltek* volt (2 fv.) s később újra dolgozva kapta a *Kelepcze* címet. A parodia rövidítve (38 sor helyett 28) Arany szövegén alapul.

F. Z.

Gondol Dániel Shakespeare-ről és saját fordításáról.

Berde Mária Gáspár János hagyatékából cz. értekezésében ezt írja Gáspár János berlini útjáról 1842-ből: «A műfordító Gondol Dániel azzal bízta meg (Bécs, júl. 10. 1842.), hogy ha Tiecket «meglátogatandja, ne felejtse el megkérdezni, melyik a leghitelesb angol kiadása Shakespere-nek?» «Shakspere jobb darabjait én is szeretném lefordítani, jelenleg *Othello* s *Romeo és Julia* készen van, csak letisztázni kellene őket, hogy színpadra kerülhessenek.» Gondol a kor ízlésére jellemző kijelentést tesz: «Nem hiszem, hogy az általános közönség Antigone színpadra hozatalát nélkülözhetetlen műélménynek fogja tartani. A mai kor úgy van ezen antik tragédiákkal, mint a régi pénzekkel. Az ahhoz értő méltányolja és becsüli, de a közönség nagyobb része nem tud azon hevülni. Elismeri, hogy szép... de nem kelendő. Azonban lehetetlen is azt kívánnunk, hogy a mai közönség egy classikus művet többre becsüljön, mint egy regényest, hogy Antigone szenvedése in és fájdalom in jobban meginduljon, mint Desdemonáén és Juliáén»... [*Budap. Szemle.* 1917. 171. k. 218—19. l.] Gondol fordításairól Bayer *Sh. drámái hazánkban* művében több helyt is bőven szól, de *Othello* fordítását nem említi.

F. Z.

A Hinz és Kunz név Aranynál.

Arany a *Toldi szerelmé*-ben szereplő két tolvajt Hincz-nek és Kuncz-nak nevezi. (VI. 78.) Hinz (Heinz) a Heinrich név, Kunz (Kunze) a Konrád név kicsinyítő vagy becározó alakja és együtt mint ellentét (Hinz oder Kunz) használt a németben. Mindkettőről bőven szól Grimm szótára Hinz és kivált Kunz alatt, számos példát idézve. Arany tehát elég példát találhatott e két névre és sok helyről vehette. Erről volt is már többször szó. A legközelebbi valószínűség azonban azt mutatja, hogy e két névre *Coriolanus* német fordításában akadt rá. Ugyanis a II. 3. színében Shakespeare ezt mondja: To beg of Hob and Dick, that do appear (123. sor); ebben a sorban a *Hob* a *Róbert* és *Dick* a *Richard* kicsinyítője, mindkettő bohóc-név. Ezt a sort németül Dorothea Tieck így adja: Und Hinz und Kunz und jeden anzuflehn Um nutzlos Fürwort? Ortlepp Ernst, kinek fordítása nálunk szintén ismert volt, így: Und Hinz und Kunz um seine stimme flehn? Petőfi így: S kérjek fűtől-fától szükségtelen Bizonyságot? — Már most kivált az teszi valószínűvé, hogy Arany a fentiek egyikéből vehette, mert midőn Petőfi fordítását átvizsgálta, bizonyára a német fordításokat is használta. Így a két név eredete innen a legtermészetesebb.

F. Z.

A MAGYAR SHAKESPEARE-IRODALOM AZ 1917. ÉVBEN.

Összeállította: HELLEBRANT ÁRPÁD.

a) Fordítások.

Shakespeare szonettjeiből. XXVII—LXXIV. Fordította Ferenczi-Zoltán. M. Shakespeare-Tár. X. köt. 221—237. l.

Hamlet «Lenni vagy nem lenni» monológiájának fordítása Döbrentei Gábortól. Jegyzetekkel közli Ferenczi Zoltán. U. o. X. köt. 303—306. l.

Ál-Shakespearei drámák. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. V. Szép Emma. Színmű 5 felvonásban. 1586. Fordította Rózsa Dezső. Budapest, 1917. Akadémia. (8-r. 86 l.) 3 kor.

b) Értekezések, kisebb cikkek, bírálatok.

Angyal Pál. Jago és a kriminálpszihologia. M. Shakespeare-Tár X. köt. 1—20. l.

Aydelotte, Frank. Elisabethan rogues and vagabonds. Oxford, 1913. — Ism. Rózsa Dezső. U. o. X. köt. 291—293. l.

Bayer József. Shakespeare hazánkban. 1909. — Ism. Rácz Lajos. Deutsche Lit. Ztg. 22. sz.

Bodrogi Lajos. Shakespeare első tetralógiája. Bud. Szemle 171. köt. 227—244. l.

A budapesti Nemzeti Színház Sh.-előadásai 1917-ben. M. Shakespeare-Tár X. köt. 319. l.

Conrad, Hermann. Unehtheiten in der ersten Ausgabe der Schlegelschen Shakespeare-Übersetzung. (1797—1801.) Berlin, 1913. — Ism. Rózsa Dezső. M. Shakespeare-Tár. X. köt. 290. l.

Császár Elemér. Shakespeare és a magyar költészet. (Olcsó Könyvtár. 1837—42.) Budapest, 1917. Franklin T. (16-r. 265 l.) 1 kor. 80 fill. — Ism. a—a. Élet 10. sz. — Elek Oszkár. M. Shake-

Shakespeare-Tár, X. köt. 281—286. l. — Gálos Rezső. Magy. Középiskola 176—178. l. — *ly.* Uránia 214—216. l. — Rácz Lajos. Deutsche Liter. Ztg. 22. sz. — T. V. Nemz. Nőnevelés 113. l. — Vasár. Ujs. 8. sz. — Hatvany Lajos. P. Napló 110. sz.

Czeke Marianne. Kazinczy Ferencz Macbeth-fordítása Bürger után. M. Shakespeare-Tár. X. köt. 238—256. l.

Duval, Georges. L'oeuvre Shakespeareienne, son histoire. (1616—1910.) Paris. — *Ism.* Elek Oszkár. U. o. X. köt. 286—290. l.

Elek Oszkár. Taine és Shakespeare. U. o. X. köt. 151—173. l.

Elek Oszkár. Hamlet-nyomok a magyar lyrában. U. o. X. köt. 306—309. l.

Elek Oszkár. Hamlet-hatás Fáy András egyik elbeszélésében. U. o. X. köt. 310—312. l.

Ferenczi Zoltán. Arany «János király» fordításáról. U. o. X. köt. 130—150. l.

Ferenczi Zoltán. Petrichevich Horváth Lázár fordított részletei Shakespeareből. U. o. X. köt. 257—270. l.

Ferenczi Zoltán. Shakespeare-ről a Tudománytárban. U. o. X. köt. 271—278. l.

Ferenczi Zoltán. Egy cikk Hamletről s pár fordított rész Hamletből. (Shakespeare-ről s Hamletnek 1603-diki kiadásáról. Kivonat a Globböl; a Blätter für Literarische Unterhaltung 1827-diki 240.-d. száma szerint.) U. o. X. köt. 300—303. l.

Ferenczi Zoltán. Adat Vajda Péter Hamlet-fordításához. U. o. X. köt. 306. l.

F. Z. Pár apróság. U. o. X. köt. 312. sz.

Fest Sándor. Shakespearei motívumok Vörösmarty ifjúkori történelmi drámaiban. U. o. X. köt. 174—193. l.

Fest Sándor. Néhány adat a 30-as évek Shakespeare-kultuszához. U. o. X. köt. 294—296. l.

Fischer, Rud. Shakespeares Quellen in der Originalsprache und deutsch. I. Quellen zu König Lear. Bonn, 1914. — *Ism.* Heinrich Gusztáv. Egy. Phil. Közl. 48—50. l.

Hamlet. Délmagyarország 21. sz.

Heinrich Gusztáv. A Macbeth-monda. Bud. Szemle 170. köt. 184—201. l.

Hellebrant Árpád. A magyar Shakespeare-irodalom az 1916. évben. M. Shakespeare-Tár X. köt. 313—318. l.

Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesellschaft. 52. — *Ism.* l. h. Egy. Phil. Közl. 71. l.

Kádár Jolán. Német Shakespeare-előadások Pesten és Budán. 1812—1847. M. Sh.-T. X. köt. 21—90. l.

Kozma Andor. Shakespeare és Arany. Az Ujság 74. sz.

Kún Lajos. Ki volt Shylock? Remény 4. sz.

Myba. Shakespeare és Cervantes. Ország-Világ 5. sz.

Marszeria Alajos. Az emberi élet Shakespeare eszmevilágánál.

Kath. Szemle 217—237. l.

Négyesy László. Shakespeare és a magyar költői életrajz.

Szt. István Akad. Értes. 4—23. l.

Rácz, Ludwig. Shakespeare in Ungarn. Deutsche Liter.

Ztg. 22. sz.

Riedl Frigyes. Shakespeare és a magyar irodalom. 1916. —

Ism. Elek Oszkár. M. Shakespeare-Tár X. köt. 279—281. l. —

Négyesy László. Irod. Tört. Közlem. 118—120. l. — Rácz Lajos.

Sárosp. Reform. Lapok 5. sz. és Deutsche Liter. Ztg. 22. sz. —

Szathmáry Imre. Irodalomtört. 56. l. — Zlinszky Aladár. Egy.

Phil. Közl. 42. l.

Rózsa Dezső. Peele. M. Shakespeare-Tár X. köt. 194—220. l.

Shakespeare összes színművei. 13., 16., 29. köt. Budapest,

1916. — Ism. Fest Sándor. Egy. Phil. Közl. 222—225. l. —

Morvay Győző. M. Középiskola 33—35. l. — V. M. Irodalomtört.

102. l. — Sebestyén Károly. Bud. Hirl. 125. sz. (Ahogy tetszik.

Rákosi J. ford.)

Shakespeare. Vihar. Ford. Babits Mihály. — Ism. Király

György. Egy. Phil. Közl. 651. l. — Tóth Árpád. Nyugat I. 221—

223. l.

Shakespeare-operák. Zenei Szemle 5. sz. 169. l.

Shakespeare-Tár (Magyar). VIII. köt. — Ism. Morvay Győző.

M. középiskola 112. l. — IX. köt. Ism. Velezdi Mihály. Irodalom-

tört. 509—511. l.

Trikál József. A bölcselkedő Shakespeare. Religio 16—40. l.

(Külön is megjelent. 8-r. 27. l.)

Voelcker, Bruno. Die Hamlet-Darstellungen Daniel Chodo-

wieckis. 1916. — Ism. Zolnai Béla. Egy. Phil. Közl. 314—316. l.

Weber Arthur. Shakespeare és az osztrák irodalom. M. Sha-

kpeare-Tár X. köt. 91—129. l. (Eleje a IX. kötetben.)

(Weber Arthur.) Shakespeare-Jubiläum in Ungarn. Jahrb. d.

deutsch. Shakespeare Ges. 53. köt. 133—135. l.

Zolnai Béla. Shakespeare-motivumok. M. Shakespeare-Tár

X. köt. 297—300. l.

HIVATALOS KÖZLEMÉNYEK.

A budapesti Nemzeti Színház Sh.-előadásai 1918-ban.

- I. Jan. 4. *III. Richárd király.* Sz. j. 5 fv. Az 1916. évi szereplőkkel. Ujak : Stanley—Fehér Gyula, Margit—S. Fáy Szeréna, A Yorki hgnő—Hettyey Aranka.
- II. Jan. 7. *Romeo és Julia.* Tr. 5 fv. Az 1916. évi szereplőkkel. Ujak : Escalus—Lugosi Béla, Tibalt—Fehér Gyula.
- III. Jan. 14. *A velencei kalmár.* Vj. 5 fv. Az 1916. évi szereplőkkel. Uj: Nerissa—Vizvári Mariska.
- IV. *A hogy tetszik.* Vj. 5 fv. Ford. Rákosi Jenő. Zenéjét szerezte Konrád Herman. A herczeg—Mihályfi Károly, Fridrik hg.—Gál Gyula, Amiens—Fehér Gyula, Jaques—Horváth Jenő, Le Beau—Hajdú József, Charles—Bónis Lajos, Oliver—Kürti József, Orlando—Beregi Oszkár, Ádám—Bartos Gyula, Próbakő—Rózsahegy Kálmán, Silvius—Uray Tivadar, Rozalinda—F. Váradi Aranka, Célia—Bajor Gizi, Phoebe—Nagy Teréz, Juci—V. Molnár Rózsi.
- V. Jan. 19. Ugyanaz.
- VI. Jan. 23. Ugyanaz.
- VII. Jan. 25. *Hamlet.* Részben az 1916. évi szereplőkkel. Ujak : Horatio—Mihályfi Károly, Polonius—Somlai Arthur, Laertes—Garamszeghy Sándor, Guildenstern—Mészáros Alajos, I. Színész—Kürti József, II. Színész—F. Mátrai Erzs.
- VIII. Jan. 28. *A hogy tetszik.*
- IX. Febr. 1. Ugyanaz.
- X. Febr. 3. Ugyanaz.
- XI. Febr. 4. *IV. Henrik király.* (Második rész.) Az 1916. évi szereplőkkel. Ujak : Westmoreland gr.—Pataki József, Lady Northumberland—Rosos Giza.
- XII. Febr. 7. *A hogy tetszik.* Uj szereplő: A herczeg—Ivánfi Jenő.
- XIII. Febr. 13. Ugyanaz.
- XIV. Febr. 15. *Vizkereszt.* Vj. 3 fv. Az 1916. évi szereplőkkel. Uj : Antonio—Pataki József.
- XV. Febr. 17. *A hogy tetszik.* Uj : A herczeg—Mihályfi Károly.

- XVI. Febr. 24. D. u. 2¹/₂ órakor. Ugyanaz.
- XVII. Márcz. 2. Ugyanaz.
- XVIII. Márcz. 4. *Vizkereszt*. Vj. 3 fv.
- XIX. Márcz. 9. *A hogy tetszik*.
- XX. Márcz. 10. D. u. 2¹/₂ órakor. *Vizkereszt*. Vj. 3 fv.
- XXI. Márcz. 15. *A hogy tetszik*.
- XXII. Márcz. 22. *Macbeth*. Szj. 5 fv. Az 1916. évi szereplőkkel.
- XXIII. Márcz. 24. *A hogy tetszik*.
- XXIV. Márcz. 31. D. u. 2¹/₂ órakor. Ugyanaz.
- XXV. Ápr. 1. III. *Richárd király*.
- XXVI. Ápr. 9. Várszínház. *Vizkereszt*. Vj. 3 fv. Uj: Orsino—Garamszeghy Sándor, Antonio—Pataki József.
- XXVII. Ápr. 21. D. u. 2¹/₂ órakor. *A velencei kalmár*.
- XXVIII. Ápr. 23. Várszínház. *A velencei kalmár*.
- XXIX. Máj. 30. Várszínház. Ugyanaz.
- XXX. Máj. 30. *A hogy tetszik*.
- XXXI. Jun. 7. *Romeo és Julia*. Tr. 5 fv. Uj: Escalus—Fehér Gyula, Tibalt—Lugosi Béla, Mercutio—Rózsahegy Kálmán, Julia—Bajor Gizi.
- XXXII. Jun. 11. Ugyanaz.
- XXXIII. Jun. 18. Ugyanaz.
- XXXIV. Jun. 22. Ugyanaz.
- XXXV. Jun. 24. *Hamlet*.
- XXXVI. Szept. 10. *A makranczos hölgy*. Az 1916. évi szereplőkkel.
- XXXVII. Szept. 13. *Hamlet*. Uj: Polonius—Gál Gyula.
- XXXVIII. Szept. 15. *A hogy tetszik*.
- XXXIX. Szept. 19. III. *Richárd király*. Ujak: Edward hg.—Bajor Gizi, Stanley—Fehér Gyula, Margit—Jászay Mari, A Yorki hgnő—S. Fáy Szeréna.
- XL. Szept. 22. *Vizkereszt*. Vj. 3 fv.
- XLI. Szept. 30. *Romeo és Julia*.
- XLII. Okt. 4. *A velencei kalmár*. Vj. 5 fv. Uj: Lorenzo—Garamszeghy Sándor.
- XLIII. Okt. 14. *Romeo és Julia*.
- XLIV. Okt. 15. *Macbeth* Ujak: Malcolm—Ónodi Ákos, Banquo—Gál Gyula, Kapus—Gabányi László, Lady Macduff—Hettyey Aranka, Hekate—F. Mátrai Erzsi.
- XLV. Nov. 8. *Macbeth*.
- XLVI. Nov. 15. III. *Richárd király*.
- XLVII. Nov. 22. *Hamlet*.

A Kiszf.-Társ. Sh.-bizottságának Sh.-előadásai az Uránia-színházban. I. 1918. máj. 14. A Nemzeti Színház művészeinek közreműködésével. 1. Alexander Bernát felolvasása. 2. *Szonettek*. Előadja Márkus Emilia. 3. *A vihar*. Prospero—Kürthy József. (Prospero bucsúja. V. 1. szín. 33—57. sor.) 4. *Hamlet*. Hamlet—Beregí Oszkár, Ophelia—Mátrai

Erzsi. (III. 1. szín. 55—169. sor.). 5. *Romeo és Julia*. (III. 2. szín.) Julia—Bajor Gizi, Dajka—Horváth Paula. 6. *II. Richárd király*. (IV. 1. szín.) II. Richárd—Beregi Oszkár, Bolingbroke—Ivánfi Jenő, Püspök—Mihályffy Károly, Aumerle—Kürthy József, Northumberland—Fehér Gyula, Bagot—Bónis Lajos, Apát—Szathmáry Lajos, York—Mészáros Lajos. 7. *IV. Henrik király*. I. r. (IV. 2. szín.) IV. Henrik—Ivánfi Jenő, Henrik, a fia—Beregi Oszkár, Sir Walter Blunt—Mészáros Lajos.

II. 1918. máj. 24. 1. Sebestyén Károly szabad előadása. 2. *Julius Caesar*. (IV. 3. szín.) Brutus—Bakó László, Cassius—Gyenes László, Lucius—Gárdos Nelli. 3. *Coriolanus*. (V. 3. szín.) Coriolanus—Bakó László, Aufidius—Fehér Gyula, Volumnia—Jászai Mari, Virgilia—K. Hegyesi Mari, ifj. Marcius—Csendőz Etus. 4. *A velencei kalmár*. (II. 3. szín.) Shylock—Ivánfi Jenő, Salario—Lubinszky Tibor, Solanio—Bónis Lajos, Tubal—Rózsahegyi Kálmán. (IV. 1. szín.) Doge—Fehér Gyula, Antonio—Mihályffy Károly, Bassanio—Beregi Oszkár, Gratiano—Pethes Imre, Salario—Lubinszky Tibor, Solanio—Bónis Lajos, Shylock—Ivánfi Jenő, Portia—Paulay Erzsi, Nerissa—Kelemen Mária, Irnok—Oláh Zoltán. 5. *Lear király*. (IV. 2. szín.) Lear—Bakó László, Kent—Fehér Gyula, Edgár—Mihályffy Károly, Bolond—Rózsahegyi Kálmán. (V. 2. szín.) Lear—Bakó László, Kent—Fehér Gyula, Cordelia—Váradi Aranka, Orvos—Mészáros Lajos.

A Szabad Lyceum szabadegyetemi előadásai Sh.-ről Újpesten 1918-ban. (Áll. főgimn. dísztermében.) Február 10-én *Shakespeare élete és kora*. Előadó: dr. Alexander Bernát.

Február 17-én *Shakespeare vígjátékai*. Előadó: Hevesi Sándor.

Február 24-én *Shakespeare ókori tárgyú darabjai*. Előadó: dr. Sebestyén Károly.

Márczius 3-án *Shakespeare utolsó darabjai*. Előadó: dr. Ferenczi Zoltán.

Márczius 10-én *Macbeth, III. Richárd és János király*. Előadó: Ivánfi Jenő.

Márczius 17-én *Shakespeare történeti drámái*. Előadó: dr. Yolland Arthur.

Falstaff jelenete a kocsmában, IV. Henrik első részéből. Előadó: Gál Gyula.

